

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Історичний факультет

МІСТО: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, СУСПІЛЬСТВО

Е-журнал урбаністичних студій

№ 9 (2) 2020 р.

**Голокост і місто: простори вбивства –
простори руйнації
Спеціальне число**

Фахове видання зі спеціальності
032 - Історія та археологія
(наказ МОН України від 17.03.2020 № 409)

Київ 2020

Редакційна рада:

*Мартін Баумейстер
Геннадій Боряк
Ярослава Верменич
Вікторія Константінова
Станіслав Кульчицький
Іван Патриляк
Володимир Петровський
Валентина Шандра
Томас Вюни*

Редакційна колегія:

*Тетяна Водотика
Олександр Галенко
Денис Гречко
Андрій Заярнюк
Геннадій Казакевич
Наталія Кашеварова
Ксенія Кузіна
Роман Любавський
Оксана Міхєєва
Маркіян Прокопович
Остап Серєда
Сергій Тараненко
Артем Харченко
Микола Плавінський
Алла Петренко-Лисак
Людмила Малес
Ольга Максимович*

Головний редактор

Олександр Галенко

Запрошений редактор

Максим Гон

Шеф-редактор

Тетяна Водотика

Над випуском працювали:

*Ігор Постольник, Петро Долганов,
Наталія Івчик*

Літературний редактор, коректор –
Олена Пазюк

Обкладинка – *Наталія Гребенович*

Верстка – *Ірина Собко*

За підтримки Фонду Катедр
Українознавства (США)

web page: mics.org.ua

email: editorial.mics@gmail.com

За достовірність наданої інформації
відповідають автори

Published with the support of the
Canadian nongovernmental organization
Ukrainian Jewish Encounter (UJE)

Українсько
Єврейська
Зустріч

Опубліковано за підтримки
канадської недержавної організації
«Українсько-єврейська зустріч» (UJE)

ISSN: 2616-4280

© Інститут історії України НАНУ, 2020
© Історичний факультет Київського національного
університету імені Тараса Шевченка, 2020
© «Місто: історія, культура, суспільство», 2020

З М І С Т

Від редакції	5
--------------------	---

Інтерв'ю

<i>Ярослав Грицак</i> : Гордість без відповідальності – це гординя, тоді як відповідальність без гордості межує із самоприниженням	9
<i>Віталій Нахманович</i> : Міська історія – це цікаво, але спершу добре було би написати загальну історію України і українську історію Голокосту	15
<i>Анатолій Подольський</i> : Українська держава має зрозуміти важливість досліджень Голокосту і взяти на себе більшу відповідальність, зокрема фінансову	24

Дослідження

<i>Анна Медведовська</i> . Пам'ять про Голокост у символічному просторі Дніпра (Дніпропетровська)	33
<i>Петро Долганов</i> . Бенефіціари Голокосту: роль сусідів у пограбуванні євреїв Волині в період нацистської окупації	46
<i>Юрій Капарулін</i> . Хроніка херсонського гетто (1941 р.)	88
<i>Роман Михальчук</i> . Шрами на тілі міста: місця вбивств євреїв у м. Рівне під час Голокосту	105
<i>Христина Семерин</i> . Меморіалізація Голокосту в Острозі: місця і простори пам'яті та (ко)меморативні практики роботи з ними	126
<i>Іван Монолатій</i> . Від міста-перехрестя до міста-жертви: Львів у романі Юрія Винничука «Танго смерті»	141
Місця скорботи Івано-Франківської області	155

ВІД РЕДАКЦІЇ

Історики Європи віддавна звертались до теми Голокосту. Останніми десятиліттями це питання привертає увагу зокрема й тому, що відповідальність за пам'ять безневинних жертв геноциду євреїв, котрі були громадянами різних країн, покладено в основу історичної пам'яті про Другу світову війну держав-членів ЄС. Тож доробок учених Заходу у вивченні різноманітних аспектів Голокосту є значним, а дослідження тривають. Одним із порівняно нових трендів студій у цій царині є «жіноча історія». Саме в контексті цього напряму триває вивчення геноциду європейських євреїв у гендерному ракурсі (гендерцид).

Студії Голокосту в Україні розвиваються уже кілька десятиліть. Можна сказати, що на сьогодні вже виписано основні «тримальні стіни» гранд-нарративу, що час від часу доповнюється роботами молодих дослідників. Поступу у вивченні геноциду євреїв сприяє чимала полиця спогадів і збірників документів, що також розширюється.

Проте, з іншого боку, ситуація не така вже й оптимістична. Передусім тому, що більшість праць, які виходять з-під пера вітчизняних дослідників, є наративними за своїм характером. Це закономірний наслідок того, що старт у цій царині дослідження був, порівняно з багатьма іншими державами Заходу, відверто запізнілим (результат довготривалого замовчування Голокосту в СРСР, як, до слова, й Голодомору).

Відтворення «фактологічних рядів», що триває, є, певна річ, завданням імперативним. Водночас цей закономірний процес певною мірою перешкоджає осмисленню тих проблем, що передбачає не так зосередження уваги на конкретній події чи фактах, як їх узагальнення. Іншими словами, йдеться про концептуалізацію досліджень, спроби «перерости» фіксування уваги на статистиці вбивств, конкретних сюжетах поневірян у гетто тощо. Адже осмислення перебігу «остаточного розв'язання єврейського питання» дає можливість, з одного боку, узагальнювати, з іншого, визначати особливе в тому механізмі дискримінації і знищення, який застосував Третій райх і його союзники у процесі геноциду євреїв.

Запланувавши спеціальне число журналу «МІКС», редакційна колегія запропонувала потенційним авторам низку тематичних напрямів, які вважаємо перспективними для дослідження. Ішлося, зокрема, про міський простір у час геноциду (чим є його «тканина» – сховком чи пасткою для жертв?), реакцію сусідів на Голокост, та й навіть глибше – зміни, яких зазнали міста внаслідок Голокосту. Ми мали надію, що науковці спробують проаналізувати спорожнілі простори міст та їхнє нове етнічне «обличчя». Така

проекція могла б, наприклад, допомогти дати відповідь на запитання, чому колишні штетли не просто зникли як явище, а й часто-густо не представлені навіть як символ у просторах сучасних містечок України. За цим мовчанням – забуті громади, які колись становили етноконфесійну більшість, втрачені підприємства, зниклі релігійні та культурні практики. Така проекція створює місток для розмови про місця (не)пам'яті і, що не менш важливо, про причини колективної амнезії. При цьому йдеться не тільки про політику держав (СРСР зокрема), а й про те, чому не знайшлося небайдужих людей, які б посприяли належному облаштуванню місць масових розстрілів, а отже – поверненню євреїв у мікро- та макрорам'яті.

Тобто редакційна колегія мала на меті створити платформу для діалогу дослідників, які б представили свої напрацювання у дослідженні Голокосту й водночас відгукнулися б на ті тематичні напрями, які відкривають «шлюзи» для нових проекцій у вивченні геноциду євреїв і пам'яті про жертв Голокосту.

Що ж ми маємо в підсумку?

Цей випуск складається з двох частин. У першій частині подано інтерв'ю з науковцями: Віталієм Нахмановичем, провідним науковим співробітником Музею історії м. Києва, Анатолієм Подольським, директором Українського центру вивчення історії Голокосту, і Ярославом Грицаком, професором Українського католицького університету. Погляди цих істориків можуть різнитись, але в дечому вони єдині: вивчення Голокосту, вшанування пам'яті жертв є важливими питаннями для українського державного будівництва.

Що ж до другої частини журналу, то насамперед зауважимо широку географію статей, які присвячено Дніпру, Херсону, Рівному, Львову, Острогу. Звертаємо увагу на міждисциплінарні тексти, що є на межі історії та літературознавства (стаття Івана Монолатія про Львів у романі «Танго смерті» Юрія Винничука), історії та економіки (дослідження Петра Долганова про економічні мотиви, які впливали на перебіг Голокосту).

Статті Анни Медведовської і Христини Семерин належать до напряду «історія пам'яті» та ілюструють два локальні історії – відповідно Дніпра та Острога. Різні контексти, різна ступінь активності місцевих громад. А втім, спільні риси також можна знайти.

Статті Юрія Капаруліна (про херсонське гетто) та Романа Михальчука (про місця вбивств євреїв у м. Рівне під час Голокосту) є радше фактографічними, аніж аналітичними. Однак вони заповнюють сумнозвісні «білі плями», яких не бракує.

У журналі вміщуємо також мапу, на якій візуалізовано дані щодо стану меморіалізації місць убивств євреїв у сучасній Івано-Франківській області, люб'язно надані історикинею Любов'ю Соловкою. На нашу думку, такий спосіб подання інформації є набагато ефективнішим, тож упроваджуватимемо цю практику й надалі.

Ми вдячні фундації «Українсько-єврейська зустріч», яка підтримала нашу ініціативу. Наскільки нам вдалося реалізувати задумане – зроблять висновок читачі.

ИТЕРВ'Ю

ЯРОСЛАВ ГРИЦАК: ГОРДІСТЬ БЕЗ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ – ЦЕ ГОРДИНЯ, ТОДІ ЯК ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ БЕЗ ГОРДОСТІ МЕЖУЄ ІЗ САМОПРИНИЖЕННЯМ

- Якою є ситуація із дослідженнями Голокосту в Україні? Чи є урбаністичний контекст у цих дослідженнях? Наскільки продуктивною може бути спроба дослідити Голокост у розрізі міських студій? Чи наявний такий контекст у працях європейських і американських дослідників? Якими можуть бути напрями досліджень Голокосту з урбаністичного погляду?

- Єдине, що можу сказати: одна з головних відмінностей Другої світової війни полягає в тому, що вона точилася переважно навколо великих міст і у великих містах. Як саме мав би вплинути урбаністичний контекст на дослідження Голокосту, не уявляю. Принаймні, я можу назвати декілька інших напрямів, які, на мою думку, є важливішими, аніж включення специфічно міського виміру.

- Як Голокост вплинув на тканину міст? Які зміни були незворотними? Безумовно, після Голокосту життя стало іншим, але як саме змінилося? Етнічне розмаїття, економічна спеціалізація, сфера послуг, певні традиції чи професії, – що було втрачено або зазнало змін? Чи можна говорити, що насилля проти євреїв перетворилося на насилля проти міст загалом?

- Міста втратили елемент, який був специфічно міським, – євреїв. На Заході України окрім євреїв міста втратили також поляків: Гітлер знищив євреїв, Сталін депортував поляків. Унаслідок міста після війни стали україно-російськими, здебільшого одно-тонно російськомовними, хоча ситуація нині змінюється. Однак у будь-якому разі вони втратили свій поліетнічний характер. А поліетнічність, зокрема присутність євреїв, є дуже важливою для креативності міст: порівняйте Відень кінця XIX–XX ст., що був центром європейського модернізму, – і сучасний Відень, який є центром нічого. Порівняйте, скільки є лауреатів Нобелівської премії, які народилися в Україні, – і скільки є Нобелівських лауреатів, які живуть в Україні!

Є, однак, один важливий парадоксальний ефект: чим більш моноетнічним є місто, тим легше увіковічити пам'ять про інші етнічні групи, які жили у цьому місті, – бо таке увіковічення відбувається за умов, коли міжетнічні конфлікти, за означенням, слабші або їх взагалі немає.

- Якою мірою традиційне етнічне пограниччя вплинуло на поведінку сусідів під час Голокосту? Які моделі поведінки у місцевого населення могла формувати ситуація етнічного пограниччя порівняно з урбанізованими та індустріалізованими

теренами Європи? Чи можна радянську Україну хоча б частково відносити до цих урбанізованих теренів, ураховуючи модернізаційні проекти, втілені на цих територіях у міжвоєнний період?

- Ви маєте на увазі, що традиційне суспільство вирізняється вищим рівнем ксенофобії та, відповідно, насильства, аніж модерне й урбанізоване? Якщо так, то я хочу перевернути Ваше запитання з голови на ноги: статистика показує, що вищий рівень насильства був притаманний модерному суспільству. Зокрема, для традиційного суспільства характерні сильні стереотипи іншого, а для селянсько-християнського традиційного суспільства, такого як українське, «абсолютно іншими» були євреї. Але є одне серйозне «але»: стереотипи не ведуть автоматично до насильства. Всупереч поширеним переконанням, традиційне суспільство дуже важко змобілізувати на масове насильство. Має щось особливе статися – вбивство царя, вибух епідемії тощо. А це, погодьтеся, не стається щороку.

Ба більше: саме традиційне суспільство є жертвою стереотипів із боку урбанізованого суспільства – воно і примітивне, і жорстоке, і т. д. Насправді, модернізоване суспільство теж може бути надзвичайно насильницьким. Нагадаю, що погроми 1881 р. були сильно пов'язані з міськими робітниками. Чарлз Вінн у своїй праці про Катеринославсько-Донбаський промисловий центр зазначає, що принаймні до початку XX ст. антисемітизм був головним, а часом єдиним класовим почуттям місцевих робітників. Зрештою, нагадаю Вам про класичну роботу Зигмунта Баумана, який переконливо показав, що Голокост тісно пов'язаний із модерністю.

Зерно насильства є у кожному суспільстві. Різниця полягає в тому, що традиційне суспільство більше побудоване на особистих зв'язках, жертви і насильники часто знають один одного в лице. Натомість модерне суспільство більш анонімне, холодне тощо. Умовно кажучи, тут легше вбивати, менше емпатії до жертви. Погром 1 липня 1941 р. відбувся у Львові, розстріл у Бабиному Ярі – у Києві, тобто у великих містах, а не у селах.

Якщо ж говорити про радянську Україну, то її важко однозначно класифікувати. Для мене модерне місто – це те, яке має достатньо міських урбанізованих структур (каналізації, транспортних ліній, місць у кав'ярні, театрі тощо), доступних для своїх мешканців. За цим критерієм радянські міста важко назвати модерними: це такі собі «село-міста». До того ж додаю, що багато з тих, що прийшли у міста, були втікачами з сіл, від голоду і колективізації, тобто були і жертвами насильства, і готовими до насильства, і т. д.

Тому моя відповідь: не поспішаймо з узагальненнями, краще займемося конкретними дослідженнями, щоб було що узагальнювати.

- Довгий час вважали, що економічні чинники поведінки місцевого населення під час Голокосту були радше супутнім наслідком геноцидної політики. Однак останні дослідження, присвячені як Західній Європі, так і Україні, засвідчують, що економічні мотиви набагато серйозніше вплинули на долю

жертв. Чимало людей із сільської місцевості змогли переселитися до міст, зайнявши житло та заповнивши соціальні ніші, що виникли внаслідок вбивства євреїв. Як цей чинник позначився на перебігу Голокосту в містах України?

¹ Tokarski, Slawomir. (2003). *Ethnic Conflict and Economic Development: Jews in Galician Agriculture 1868–1914*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO.

- Є добре дослідження Славоміра Токарського про євреїв в австрійській Галичині ¹, і він чітко доводить, що в основі антиєврейських настроїв і антисемітизму були економічні чинники. Він це справді доводить, на основі статистичного аналізу, а не просто стверджує. Я би хотів бачити більше подібних досліджень, щоб щось сказати з певністю. Очевидно, що економічний фактор також відіграв свою роль. Мій інстинкт історика, однак, каже мені, що будь-яке явище важко звести до одного фактора чи одної причини.

- Канадський історик польського походження Ян Грабовскі дослідив особливості порятунку жертв Голокосту на теренах великих польських міст, зокрема Варшави. Він зазначає, що у таких містах існував окремий «ринок послуг» із порятунку за гроші. Часто ті агенти «чорного ринку», які підпільно торгували зброєю чи іншими забороненими товарами, також надавали послуги із порятунку за чітко встановлену суму. Вартість послуг залежала від міри покарання за допомогу євреям і рівня ризику викриття. При цьому у великих польських містах, де завжди легше було зберігати анонімність, ризик і ціни на «послуги з переховування» були дещо меншими, ніж у маленьких, де «всі всіх знають». Чи є такі дослідження про українські терени? Чи був в українських містах окремий ринок із порятунку жертв Голокосту? Як варіювалися шанси на порятунок між великими містами на кшталт Києва та Харкова і невеличкими містечками, штетлами тощо?

- Я чув ці історії від багатьох людей, але читав реально лише у спогадах Ігнація Хігера та Яніни Хешелес, і їхні спогади стосуються Голокосту у Львові. Але це є спогади. Про дослідження не чув.

Щодо малих містечок і сіл, то я знаю про інше явище: сусіди були злі на тих, хто переховував євреїв, бо вважали, що ті робили це ради грошей і ставили під загрозу усіх. Це була одна з причин, чому у галицьких містечках багато з тих, хто рятував євреїв, воліли про це не згадувати і не розказувати.

Але, так чи так, грошові трансакції було однією з головних умов виживання. Ігнацій Хігер про це пише дуже просто і щиро: євреї, які не мали вдосталь грошей, майже не мали шансу вижити. Винятки становили лише ті випадки, коли ті, що переховували, і ті, кого переховували, були породиченими, близькими друзями, закоханими. Хоча часом між чужими людьми, коли кінчалися гроші, могли встановитися близькі стосунки, і тоді вони переховували уже без грошей. Так сталося із сім'єю Хігера. Але були випадки, що коли гроші закінчувалися, припинялося і переховування. Особливо те стосувалося єврейських дітей, котрих батьки з гетто передавали своїм знайомим: коли гроші кінчалися, цих дітей вночі залишали біля входу до гетто.

Але знову ж таки: я переповідаю спогади, – а замість них волів би читати конкретні дослідження.

² Bartov, Omer. (2018). *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz*. New York; London; Toronto; Sydney; New Delhi: Simon Schuster, 397; Bartov, Omer. (2013). Communal Genocide. Personal Accounts of the Destruction of Buczacz, Eastern Galicia, 1941–1944. In *Shatter-zone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 399–420.

- У своїй монографії «Анатомія Геноциду» ² та одній зі статей Омер Бартов застосовує категорію «комунальний геноцид» для означення масового вбивства євреїв у невеликих містечках України. Згідно з цим підходом, у невеликих традиційних міських просторах залишатися байдужим стороннім спостерігачем було майже неможливо. Реалізація геноциду позначалася мало не на всіх мешканцях. Якою мірою цей підхід розширює методологічні рамки пояснення ролі так званих *bystanders* під час Голокосту в Україні?

- Я раджу прочитати дискусію в журналі «Ab Imperio» навколо цієї книжки, щоб побачити позитивні й слабкі сторони цього дослідження. Боюся, що з одної книжки важко робити узагальнення. Треба інші.

Я можу розповісти особисту історію: я походжу з галицького села, мій батько був свідком убивства молодого єврея. Я згадував про цей випадок на одній із конференцій, і мою розповідь одразу переінакшили, що, мовляв, мій батько брав участь у цьому вбивстві. Але йому було 10 років, він був круглим сиротою, наймолодшим у групі пастухів, які побачили молодого єврея і почали полювати на нього. Він розповідав цю історію з відчуттям власного безсилля: він нічого не міг зробити, щоб зупинити їх, бо його ніхто би не послухав. Чи він є *bystander*?!

Люди мовчать про такі історії. Вони починають про них згадувати лише тоді, коли починаєш їх про це спеціально питати. При цьому важливо, щоб вони тобі довіряли, бо чужій людині вони про такі історії не розкажуть. Часом вони навіть просять вимкнути магнітофон. Але я жодного разу не чув якогось злорадства: мовляв, вони, євреї, на це заслужили! Вони часом навіть згадують, хто конкретно бив, хто знущався, у кого потім бачили одяг, знятий із жертв. Однак знову ж кажу: жодного злорадства, тільки жаль. Зрозуміло, що це не можна сприймати як достовірне джерело. У той час вони могли мати цілком інші почуття, аніж тоді, коли мені оповідали ці історії. Що ще важливо: вони згадують подібні історії не лише про євреїв, а й про поляків та українців. Не маємо забувати, що українці також були жертвами, часом від рук бандерівців. Але хоч би про які жертви вони говорили, почуття у них ті самі: жаль і співчуття.

Мирослав Попович розповідав про своє дитинство у воєнному Ізяславі, зокрема, як українські поліцейські випивали і вихвалялися один перед одним після розстрілу євреїв. Він казав, що нічого, окрім огиди, він до них не відчував.

Або люди, які розповідали мені ці історії, були добрими акторами, або ситуація була складнішою, аніж про неї пишуть. У будь-якому випадку, моя відповідь є така сама, як і на попередні запитання: я хочу бачити конкретні дослідження, і то не одного села і містечка, а різних випадків.

- Багато жертв Голокосту були родом із міст, погано орієнтувалися у сільській місцевості, не знали сільських традицій, сільського світу, не вміли виконувати сільськогосподарські роботи і часто сприймалися «чужими» у цьому переважно християнському середовищі. Як ці перипетії (не)сприйняття між селом і містом впливали на долю жертв Голокосту в Україні?

- Це не було насамперед несприйняття між селом і містом. Це залежало сильно від того, а) наскільки люди знали і ставилися один до одного, і б) чи мали ресурси: щоб утримати одну людину, не кажучи уже про всю родину, треба було мати бодай удосталь продовольства або грошей, бо йшлося не про день чи тиждень, а про два–три роки. Зрозуміло, що з першої причини міським євреям було тяжко врятуватися на селі, але на селі було більше продовольства. Але треба брати також до уваги, що багато міст в Україні були «між містом і селом»: варто було відійти на пару сотень метрів від центру, і ти почувався як у селі.

Чим були Бережани, у яких врятувалася родина Редліхів? Знову ж таки, знаю деталь, яку Редліх у своїх спогадах не згадує: його сім'я не була першою, яку пробувала врятувати місцева малописьменна жінка. Перед тим була інша сім'я, яку видали сусіди, і цю жінку мали розстріляти. Сталося чудо: її не розстріляли, – і тоді вона взялася переховувати другу сім'ю. Чому? Напевно не знаю і припускаю, уже ніколи не дізнаюся. Можливо, тому, що вона вважала «перстом Божим»: позаяк її не розстріляли, вона має обов'язок спасти іншу родину; можливо, тому, що вона знала мужчину та його сім'ю, яку врятувала. Міг бути й інший момент: вона була бідною вдовою з малими дітьми, і єврейські гроші могли допомогти їй вижити. А, можливо, усі фактори наклалися один на одного.

Знову ж таки: мій досвід історика вчить мене, що навіть найбільш правдоподібні припущення не спрацьовують, коли починаєш по-справжньому досліджувати ту чи ту тему або проблему. Ситуація майже завжди складніша, аніж припускаєш на початку.

Сказавши це все, мушу виразно заявити: я не маю жодного наміру вживати складність історичної ситуації як виправдання або розводнення відповідальності українців за Голокост. Жодна національна група не може заперечити своєї відповідальності, й українцям було би безглуздо вдавати, що вони становлять виняток, – тим більше, що українська історія так густо позначена антиєврейським насильством. Ми маємо визнати свою відповідальність, щиро і беззастережно, а вже тоді говорити про складність ситуації тощо.

- Якою є ситуація із комеморативними практиками в різних містах України? Мова тут не лише про Київ та Бабин Яр, який в усіх на слуху. Як справи подалі від центру? Якою є участь місцевих єврейських спільнот у дослідженні/увічненні пам'яті про Голокост?

- Можу говорити про Львів, де багато що зроблено. Чи досить? На жаль, ні. Натомість у Самборі мали скандальну ситуацію, коли місцева влада довго навідріз відмовлялася увіковічити місце розстрілу євреїв. Не кажу, що мешканці Львова кращі за мешканців Самбора. Просто у Львові є більше груп тиску: мер, який розуміє важливість меморіалізації Голокосту; Центр міської історії, який просуває пам'ять про євреїв; університети, де є історики, що ставляться з розумінням до цього; веб-сайт Zaxid.net, який роками про це пише, тощо. Роль єврейських спільнот є мінімальною, бо, по-перше, вони малі і складаються переважно зі старших людей, по-друге, до них не дуже прислухаються, а по-третє, і мабуть найважливіше: це має бути справою самих українців, бо євреї, зокре-

ма розстріляні євреї, є частиною їхньої історії, і вони мають взяти відповідальність за свою історію.

- У питаннях комеморації важливою є позиція самих міст, бо, врешті, це їм жити із тим чи тим музеєм, пам'ятником, назвою вулиці. Часто такої позиції просто немає, і одним із завдань є просвітницька діяльність щодо необхідності перейменування/спорудження пам'ятника тощо. Перебіг і наслідки декомунізаційних процесів засвідчили важливість такої комунікації. Якою є функція історика в цьому аспекті? Якою має бути комунікація з міськими спільнотами? Чи є такі практики в Європі? Чи варто щось запозичати чи напрацьовувати своє?

- Наша декомунізація є частковою: ми засуджуємо лише злочини комуністичного режиму. Вони, очевидно, страшні. Але ми не можемо наважитися говорити про злочини українського націоналістичного підпілля.

Боронь Боже, я не ставлю їх на одну дошку з комуністичними чи нацистськими. Однак безглуздо заперечувати, що їх зовсім не було. Моя логіка проста: якщо ти гордишся тим, наскільки мужнім і героїчним був їхній спротив, – то май мужність признатися, що вони також несуть відповідальність за вбивство поляків, євреїв, а також, що важливо, українців (при цьому далеко не всі з цих українців були комуністами, – знаю це з історії свого і сусідніх сіл). Гордість без відповідальності – це гординя, тоді як відповідальність без гордості межує із самоприниженням. Має бути дотримано міри. У нас поки що цієї міри не видно.

Але я не бачу, щоб цієї міри було дотримано у будь-якій колишній комуністичній країні. Деякі ще навіть не почали декомунізуватися. У Росії Сталін і ЧК і далі герої! На відміну від них, Україна зробила крок уперед. Але щоб показати свою зрілість, треба зробити ще й другий крок.

Розумію, що у часи війни, коли Росія вживає аргумент «українських фашистів» проти України, це зробити важко. Але робити доведеться так чи так.

Тут пам'ять про Голокост може відіграти свою роль, бо українські націоналісти таки причетні до Голокосту. До якої міри, треба вияснювати і досліджувати: я далекий від думки, що всі українські націоналісти були антисемітами. Але говорити про це ми мусимо.

Розмову вели Петро Долганов і Тетяна Водотика

ВІТАЛІЙ НАХМАНОВИЧ: МІСЬКА ІСТОРІЯ – ЦЕ ЦІКАВО, АЛЕ СПЕРШУ ДОБРЕ БУЛО БИ НАПИСАТИ ЗАГАЛЬНУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ І УКРАЇНСЬКУ ІСТОРІЮ ГОЛОКОСТУ

- Спеціальне число нашого журналу присвячено Голокосту в міському контексті, тож поговорімо про те, наскільки продуктивною може бути спроба розглядати Голокост у ракурсі міських студій. Чи це хороша була ідея, чи варта вона продовження?

- У нас в Україні раз у раз виникають нові, так би мовити, групові студії. Жіноча історія, дитяча історія, локальна історія. Локальну історію починають ділити на міську й сільську, бракує хіба що історії селищ міського типу. Постає запитання: «До якої міри це взагалі доречно? І якою є мета цього?». Проголошена мета – це відтворити історію «зневажених спільнот». Тобто теза така: класична історія загалом – це історія чоловіча, історія політична, історія держав, націй, воєн. А багато чого залишається поза увагою. Це добре, така аналітична робота може щось дати. Проблема в тому, що якщо ми потім не зробимо синтезу усього цього, то воно так і залишиться – «історіями для своїх». Переважно свої ними і займаються. Подивіться, єврейську історію вивчають переважно євреї, жіночу історію – жінки, локальну історію – місцеві краєзнавці. А в нас ще не написано загальну українську історію, історію України.

- Ви маєте на увазі гранд-наратив?

- Хай буде град-наратив. Від того, що ми назвемо це новим іноземним словом, сутність не зміниться. Отже, сучасної української історії немає, вона лише у процесі написання. Адже весь час українська історія була частиною або польської, або російської, або радянської історії тощо. Або була внутрішньою історією національної меншини. Як каже Андрій Портнов, «історією для домашнього вжитку». І замість перетворення її на нормальну повноцінну історію «для загального вжитку», ми намагаємось її подрібнити на менші історії. Чому? Бо ми наслідуємо приклад західної історіографії, яка йде своїм шляхом, для якої той Ваш гранд-наратив – це вже пройдений етап. І тому замість того, щоб написати загальну українську історію, а потім далі до неї «підверстувати» історії окремих груп, ми одразу взялися за групові історії. Унаслідок, замість того, аби зібрати докупи українську історію, ми її далі демонтуємо. Тому якщо це історія Голокосту як частина міської історії, то я не бачу в цьому великого сенсу. Все одно це будуть краєзнавчі студії, тільки дуже моторошні. А от якщо ми спробуємо дослідити загальну історію Голокосту та історію України часів війни з погляду історії міста, тоді в цьому буде сенс.

- Яким чином Голокост вплинув на тканину міста? Які зміни виявились незворотними? Як саме змінилося життя?

- На ці запитання немає однозначних відповідей. Бо відповідь залежатиме від того, які міста ми візьмемо. Наприклад, у Західній Україні перед початком Голокосту невеликі міста та особливо містечка були всуціль єврейськими, а великі міста мали значну єврейську складову, причому це була не просто демографічна, тобто кількісна, а змістовна, тобто культурна, складова.

Якщо ж ми виходимо за межі Західної України, то чим далі на схід, тим менше єврейської складової ми побачимо у передвоєнних містах. Знаєте, є такий стереотип, що Голокост зруйнував східноєвропейське єврейство. Однак це хибне твердження. Точніше, це буде правильно лише до західного кордону Радянського Союзу станом на 1939 рік. На схід від цього кордону єврейське життя як таке було зруйновано раніше. Його не існувало. І тому жодного «єврейського обличчя», крім фізичних облич на вулицях, ці міста не мали. Усі єврейські будівлі, як Ви сказали, тканина міста, архітектурний каркас, вони вже були «перепрофільовані» на щось «загальнокорисне» на кшталт клубів, кінотеатрів, складів, фабрик тощо. Візуально вони стояли, але начиння було вже неєврейське. І євреї вже були «перепрофільовані» на радянських людей.

Є ще один штамп, який усі дуже любляють повторювати. Він стосується впливу радянського і нацистського режимів на долю євреїв: Гітлер убив читачів, а Сталін убив письменників (російською рядки римуються: «Гітлер убил читателей, а Сталин убил писателей»). Так це також неправда, бо не вбив Гітлер усіх читачів. Наведу просту статистику. За переписом 1897 р. в європейській частині Росії (без польських губерній) мешкали 3,79 мільйона юдеїв (за тим переписом визначали не національність, а віросповідання та рідну мову). За тридцять років по тому Литва, Латвія та Естонія стали незалежними державами, західні Україна та Білорусь увійшли до складу Польщі, Бессарабія – до складу Румунії. Тому за переписом 1926 р. кількість євреїв у СРСР становила лише 2,6 мільйона осіб. Проте попри еміграцію, депортації і погроми єврейське життя ще значною мірою зберігалося, тобто «читачів» вистачало. Аж потім розпочалася так звана радянська модернізація, яка знищила і унікальний єврейський простір існування – містечко, і єврейську культуру – спочатку релігійну, а згодом і світську. Тому, хоча 1959 р. у СРСР налічувалося 2,18 мільйона євреїв, але жодного єврейського життя вже не існувало, «читачі» зникли. При тому, що кількість міських, тобто більш освічених євреїв залишилася майже такою самою: 2,14 мільйона у 1926 р., 2,08 мільйона – у 1959-му (до речі, у 1897 р. юдеїв-містян було лише 1,75 мільйона). Але парадокс у тому, що саме освічені міські євреї перші зазнавали асиміляції.

А де ж тоді взагалі наслідки Голокосту? Річ у тім, що Голокост забрав, насамперед, життя євреїв, які до 1939 р. мешкали поза межами Радянського Союзу. Зокрема, із 1,55 мільйона вбитих українських євреїв майже 930 тисяч – це євреї Галичини, Волині, Закарпаття та Буковини. У перших трьох регіонах були винищено близько 95 % довоєнного єврейського населення. А на землях довоєнної УРСР і Криму було вбито майже 630 тисяч євреїв, але це менше ніж 40 % тих, хто мешкав тут станом на 1939 р.

Тому не можна сказати, що єврейство на радянських землях фізично знищив Гітлер. Величезна єврейська спільнота на цих землях залишилась, але вона стала неєврейською за своєю культурою. Вона і перед самою війною вже переважно не була такою, а по війні цей процес лише посилювався. Ще трохи статистики. Перед Другою світовою війною на всіх українських землях мешкало 2,58 мільйона євреїв. Під час Голокосту було вбито 1,55 мільйона, тобто більше ніж 1 мільйон вижили. Однак перепис 1959 р. зафіксував в УРСР лише 840 тисяч євреїв, попри те, що відбувався ж і природний приріст населення.

Аналогічні процеси у міжвоєнний період можна пояснити міграцією до Росії. У 1926 р. в УСРР мешкали 1,57 мільйона євреїв, у РРФСР – 567 тисяч. До 1939 р. кількість євреїв в УРСР дещо зменшилася – до 1,53 мільйона, натомість у РРФСР зросла в півтора разу – до 957 тисяч осіб (у т. ч. 65 тисяч у Криму). Втрати російських євреїв (без Криму) під час Голокосту становили близько 120 тисяч осіб, отже в живих залишилося 837 тисяч. Але станом на 1959 р. у РРФСР мешкали 875 тисяч євреїв, і це знов-таки з урахуванням 15 років природного приросту. Повоєнна еміграція колишніх польських, румунських і чехословацьких євреїв суттєвого впливу також мати не могла, адже з-поміж них Голокост пережили лише 58,5 тисячі осіб. Єдиним поясненням цієї демографічної стагнації може бути лише фактор асиміляції, насамперед намагання у будь-який спосіб записатися у документах неєвреєм. Звісно, велику роль у цьому відіграла й антисемітська кампанія, яка розпочалася в СРСР наприкінці 1940-х років.

Проте на захід від радянського кордону 1939 р. – так, нацисти знищили повноцінну живу єврейську громаду. Але, знов-таки, цього не можна сказати про євреїв Німеччини та Австрії, яких нацисти вбили фізично, але асиміляція їх тривала упродовж попередніх 150 років. А традиційне єврейство, як ми його собі уявляємо, це довоєнні центральноєвропейські держави – Польща, Румунія, Угорщина, Литва, Чехословаччина. Отам Голокост усе і поламав. А на радянських землях, і українських також, він убив безліч людей, але він не знищив єврейську цивілізацію, – бо її вже не існувало.

Я навіть не беру приклади таких міст, як Київ або Харків, які взагалі ніколи не були єврейськими за своєю сутністю, адже перебували поза смугою єврейської осілості. Відповідно, єврейського життя, яке б формувало обличчя міста, тут не було. А євреї, які тут жили, робили свій внесок у формування російських або радянських за характером міст. При тому, що Голокост ще менше позначився на центральних та східних містах України. У 1941 р. в Києві жили близько 233 тисяч євреїв. За найгіршими реальними підрахунками (а є й менші цифри), вбито було 65–70 тисяч із них. У 1959 р. в Києві налічувалося 153,5 тисячі євреїв. У Дніпропетровську з 89,5 тисячі євреїв, які мешкали тут у 1939 р., було вбито 29,5 тисячі, у Харкові зі 130 тисяч знищено 10–12 тисяч, у Донецьку вбито 3 тисячі євреїв із довоєнних 25 тисяч.

Чим далі від кордону, тим більше людей встигали поїхати. Хоча, звісно, це катастрофа, адже на українських землях було вби-

то 2/3 євреїв. Але було знищено саме «єврейське» єврейство, натомість залишилися євреї радянські, тобто просто радянські люди, в яких написано було в паспортах, що вони євреї.

- Ви наводили цифри, чи є якісь дискусії щодо кількісного виміру жертв?

- Власне кажучи, він визначений, радикальних дискусій немає. Просто поза межами колишнього СРСР ледь не поіменно всі відомі. Бо там усе реєструвалося. А тут усі цифри орієнтовні. Однак невідомо також, скільки солдатів загинуло в Радянському Союзі. Тут взагалі нікого не рахували.

Але оцінки є, вони загалом близькі між собою. Є усталена цифра – 6 мільйонів європейських євреїв, хоча вже зрозуміло, що ця кількість була дещо меншою, у межах 5,5–5,8 мільйона. Однак якщо ви спробуєте цю цифру радикально зменшити, одразу отримаєте звинувачення у «ревізіонізмі».

- Щодо ромів є дискусія?

- Шалена дискусія. Там великі розбіжності.

Загалом є, так би мовити, «апологетичні» цифри. Якщо ви шануєте певну трагедію, ви маєте написати про якомога більше жертв, бо інакше вам закидатимуть, що ви «зневажаєте» трагедію. Тобто можна стверджувати, що в Бабиному Яру вбили 300 тисяч осіб, із яких 200 тисяч євреїв, і вам ніхто нічого не кине. Але боронь Боже сказати, що більшість убитих у Бабиному Яру становили неєвреї. Хоча це абсолютно однакові дурниці з наукового погляду.

Це всього стосується. Друга світова – скільки жертв? Чи це шаленство з Голодомором. Коли головне не «чому», не «хто» чи «як», а «скільки»! І до особистих образ і повного розриву стосунків...

- Ми згадали про різницю між західноукраїнськими та центральноукраїнськими містами. Повернімося до Західної України. Якою мірою традиційне етнічне пограниччя вплинуло на поведінку сусідів під час Голокосту?

- Ви дарма вважаєте, що це стосується лише Західної України. Те, що євреї у Великій Україні були асимільовані, не означає, що не було відчуття «інакшості».

Тобто, з одного боку, була певна інтернаціоналізована спільнота, до якої належали українці, євреї, росіяни тощо. Від початку ХХ століття була навіть мода на змішані шлюби в інтелігентському та революційному середовищах. Але, з іншого боку, відчуття етнічної інакшості зберігалося. Проблема горезвісної «жидокомуні» – це, насамперед, проблема Великої України. Тут вона була наочною. На побутовому, а інколи й на науковому рівні намагаються це об'єктивувати: «От, євреї, вони всім керували». Так, ми можемо показати – чим керували. І вийде значний відсоток. Але ж проблема не в тому. До 1917 року євреї за законом були вилучені з багатьох сфер життя. Усі ці обмеження скасувала Лютнева революція, але ефект не встиг проявитись, і тому всі пов'язують подальші зміни з Жовтневим переворотом. Отже, після лютого 1917-го для євреїв відкрилися усі не доступні раніше сфери діяльності. Саме в цьому проблема. Не в тому, що якийсь один єврей

став великим начальником. А в тому, що вони раптово і досить масово з'явилися там, де їх раніше не було. З одного боку, це великі міста, раніше для них закриті. З іншого, це впливові та помітні сфери зайнятості: партія, адміністрація, армія, ЗМІ, вищі, каральні органи тощо. Зі зневажених «жидів» перетворилися на рівних усім «євреїв». Оце і справляло таке враження «жидівського засилля».

Наприклад, у Криму в 1997 р. відкрили одну українську гімназію, а в них вже від українців нема куди подітися. Отак і з євреями. Вони з'являються там, де їх не було. І у людей складається враження, що вони всюди. От вони все захопили, і це їхня влада. І ці речі згодом дуже добре працювали у нацистській пропаганді.

Отже, якщо євреї об'єктивно й суб'єктивно припинили бути за своєю ідентичністю євреями, це не означає, що в очах інших людей вони перестали ними бути. Просто, якщо на Західній Україні євреї був справжнім євреєм, то тут він, начебто, таким не був. Ба більше, він намагався усіма силами відкараскатись від свого єврейства, а його все одно навколо всі вважали за такого. І в цьому також, очевидно, полягає велика проблема сприйняття антисемітизму з боку асимільованих євреїв: «Ми ж такі, як усі!».

Тепер інше запитання: на що це впливало? Я Вам скажу дивну річ: глобально ні на що не впливало. Це велика брехня, ну гаразд, помилка, – що доля євреїв під час Голокосту залежала від поведінки місцевого населення. Доля конкретної людини – так, інколи. А доля єврейського населення загалом геть зовсім не залежала. Люди, які співпрацювали з німцями у переслідуванні та знищенні євреїв, були всюди – на всіх окупованих Німеччиною територіях і в усіх союзних для німців державах. І проблема була не в тому, скільки їх було, бо, очевидно, це приблизно однаковий відсоток. Проблема в тому, скільки було тих, хто чинив опір антиєврейській політиці, та які в них були можливості для його організації. А спроможність чинити опір залежала не від ставлення до євреїв. Вона залежала від ставлення німців до місцевого населення. Нацисти, як ми пам'ятаємо, сповідували расову теорію. До різних народів ставлення було різним – залежно від того, до якої раси вони належали. Залежно від цього встановлювали той чи той окупаційний режим. Крім того, на це впливали поточні події, тобто війна. І чим більшу автономію мала територія, тим більше шансів урятуватися було в євреїв. Бо будь-який опір має на щось спиратися. Якщо у вас є свій уряд – це одне, якщо лише місцеве самоврядування – це інша справа. А якщо у вас немає нічого, як тут, – то у вас є тільки ви, особисто.

Подивіться, що було у країнах – союзниках Німеччини...

- Наприклад, режим Віші.

- Я кажу про класичних союзників. Угорщина, наприклад. Там взагалі євреїв не чіпали до окупації країни німцями в березні 1944 року. Що було в Італії? Там було ще краще. Там не лише не чіпали. В окупаційних італійських зонах німцям не давали нічого робити з євреями. Коли до Південної Франції, яка була італійською зоною окупації, приїхало гестапо за євреями, італійці просто виставили їх геть. І знову ж таки така ситуація була, доки Італія не вийшла з війни, а Північна Італія не була окупована. Данія була

союзною державою, перш ніж її окупували. Але вони встигли врятувати велику кількість євреїв напередодні окупації.

Що є винятком? Словаччина, яка нічого не могла зробити, змушена була депортувати євреїв до Аушвіцу. Румунія – це окрема історія. Там було негативне ставлення до євреїв, однак їхня доля під румунами була іншою, ніж під німцями. Тому набагато більше євреїв пережили в Румунії Голокост. У Хорватії – ще гірше. В них там такий був режим, що вони самі всіх убивали, євреїв, сербів.

Франція, знову ж таки, дивіться. Режим Віші, про який Ви згадали, видавав євреїв, але не французьких. Вони видавали біженців, тих, хто перед війною втік із Німеччини. Болгари видали євреїв із наново приєднаних земель – Фракії, Македонії, Південної Добруджі, але потім церква і парламент учинили опір, і королівський уряд припинив депортацію.

А ось дві сусідні держави, що були окуповані: Бельгія і Нідерланди. Ми знаємо, що в Нідерландах був суцільний спротив. А щодо Бельгії ми про великий рух Опору нічого не чули. У Бельгії вбито менше ніж 30 % євреїв. У Нідерландах – 60 %. Чому? Дуже просто. Нідерланди – це був райхскомісаріат із німецькими органами цивільного управління. А Бельгія була військовою зоною окупації, і там зберігся власний уряд. При тому, що Вермахту взагалі було не до євреїв. От і вся різниця.

А тут у нас не було нічого. Тут були люди і ще трошки на Західній Україні була греко-католицька церква. А далі все. Ти особисто, і немає кому довіритись, немає на кого покластись. Бо навіть у Польщі німці залишили нижній рівень самоврядування – гміни. А тут наново поставлені старости чи бургомістри, і все. Тому одна справа – яким було ставлення до євреїв. А інша, що загальну долю євреїв визначало ставлення німців до неєвреїв.

- Якою є Ваша думка щодо економічного і побутового чинників Голокосту? Було, наприклад, багато випадків, коли сусіди забирали квартири вбитих євреїв.

- Певна річ, це важливо для оцінки морального стану населення. Але це не чинник Голокосту. Це, так би мовити, супутні обставини. Люди, які ладні розжитися на чужій біді, були завжди. Наприклад, перед війною багато людей писали доноси і хтось отримував квартири. Але ж Ви не скажете, що Великий Терор стався тому, що двірники писали доноси. До речі, оця радянська «культура» доносительства добре придалася за нацистських часів. Проте, очевидно, всюди і завжди є певна частина населення, яка співпрацюватиме з будь-якою владою у будь-яких злочинах, надто якщо з цього буде певний зиск. Але визначає ситуацію влада. Вона створює ці умови.

Звісно, можна сказати, що всі підтримували владу. Спочатку радянську, потім нацистську, потім знову радянську. Але треба розуміти, що рано чи пізно настає момент, коли вже все: влада знищила більшість опору і вже немає можливості з нею щось зробити. Німці були три-чотири роки. А як було боротися з радянською владою, яка 70 років тут сиділа? Розкажіть, хто після 1932 року з нею десь боровся. Можна сказати, що Голодомор – це, так би мовити, «покарання» українським селянам за те, що вони не

підтримали ані Петлюру, ані Скоропадського. Але цей вибір був у 1918 році, 1919-му, 1920-му. А в 1932-му жодного вибору вже не було. І Голодомор стався не тому, що голова колгоспу був падлюкою. Ні, просто якби він не був падлюкою, його б зняли та поставили іншого. От і все.

А певна кількість так званих колаборантів завжди була, є і буде. Пристосуванство – це звичайна річ для людини. Риба шукає, де глибше, а людина – де краще. Далі, звісно, починаються якісь моральні застереження. Але тут, де традиційну мораль цілеспрямовано знищували більшовики, а до того ще десятки років розкладалося старе суспільство...

- У питаннях комеморації важливою є позиція не лише єврейської спільноти й держави, яка має визначену політику і стратегію, а й містян, які щодня проходять повз пам'ятник, житимуть на вулиці, ходитимуть гуляти до парку з певними назвами. Чи потрібно враховувати їхню думку? Чи є такий досвід у світі? У чому в цій ситуації полягає функція історика?

- Історик у цьому випадку є однією зі сторін процесу. Тобто у процесі комеморації має бути багато стейкхолдерів. Це і влада, і різні етнічні та релігійні спільноти, і міська громада, і науковці, і меценати. Так, у них усіх різний погляд щодо пам'яті про окремі події. Тим більше, що людина може мати різні самоідентифікації. Вона може бути мешканцем цього міста, істориком і євреєм або бізнесменом і українцем. Усе це впливає. Є дуже складні місця – Бабин Яр, Аушвіц, де багато спільнот зацікавлені у комеморації. Є простіші місця. Чим складніше місце, тим важче його облаштувати.

Але потрібно розуміти, що музей або пам'ятник посідають останні місця у впливі на формування історичної пам'яті. Історична пам'ять формується у загальноосвітній середній школі. Це єдине місце, через яке проходять всі і з якого вони мають виносити однакові погляди на історичні події. Одна з проблем України полягає у тому, що люди закінчили різні школи в різні часи. І тому вони мають абсолютно різні уявлення про історію.

Далі це, очевидно, свята, під час яких ми усі разом рік у рік повторюємо певні меседжі. Знов-таки, проблема України в тому, що ми живемо в перехідний період. У нас, крім жовтневих, усі радянські свята збереглися: 8 березня, 1 травня, 9 травня. Ще п'ять років тому було 23 лютого.

Далі, це топоніміка. Ви ходите по вулицях і бачите їхні назви. На честь кого вони названі, що це за люди? Ця топоніміка має з чимось кореспондувати у вашій голові. Бо якщо ви йдете Києвом і раптом бачите, що з'явилась вулиця українського генерал-хорунжого Олексія Алмазова, а ви його плутаєте з білим диктатором Одеси Гришиним-Алмазовим, відомим завдяки низці радянських кінофільмів...

І ось людина, яка виросла і живе в цьому хронологічному і топографічному просторі, може потрапити в музей або до меморіалу. А може і не потрапити, це опціонально. А обов'язково – це середня школа, свята, топоніміка. А потім уже музей. Очевидно, що наша нездатність домовитись щодо меморіалів і музеїв є об'єктивним наслідком хаосу в кожному з трьох обов'язкових компонентів.

Що тут можуть зробити історики? Можуть і мають впливати на думки еліти. Що дуже складно. Тобто історик академічний має перетворюватись на публічного історика. Але ж «не на те вчилися». Тому більшість намагається залишатись у рідній вежі зі слонової кістки. А далі постає запитання: чому в нас руїна, а через дорогу хороми? Тому, що отак сьогодні виглядає вежа зі слонової кістки. На жаль.

Проблема в тому, що держава, навіть нація, яка не розуміє себе саму, вона і не усвідомлює саму себе ані в історії, ані у світі. А тому і не потребує істориків.

Оце те, з чого ми починали. Замість того, щоб написати український гранд-наратив, ми дивимось, а що там вигадали таке цікаве. А давайте й ми собі таке напишемо. Ну, давайте напишемо. І що вийде?

А Україна у XVIII столітті була центром єврейської цивілізації. Адже саме тут виник і розквітнув хасидизм. У Росії тоді взагалі євреїв не було, бо не впускали. З України треба дивитись, нічого в цьому страшного немає. І написати українську історію всього: і Голокосту, і євреїв, і Другої Світової війни, і тоталітаризму.

Наша історія Голокосту в розрізі міст геть не така, що в Європі. Уся єврейська історія геть не така. Ми кажемо про знищене єврейське життя, знищений єврейський світ. Так, він знищений, але не німцями. А советами і, між іншим, самими євреями. Бо єврейську асиміляцію вигадав не Сталін. Єврейську асиміляцію вигадали наприкінці XVIII століття німецькі євреї. Цей рух мав назву Гаскала – Просвітництво. Звісно, ніхто не передбачав, що згодом це супроводжуватиметься вбивствами. Навпаки, була ідея припинити бути євреями і стати «як люди». А коли станемо «як люди», то й антисемітизм зникне. А далі вже виникли Сталін і Гітлер, і з'ясувалося, що «як люди» не допомагає.

- У книжці «Анатомія Геноциду» та одній зі статей Омер Бартов вживає категорію «комунальний геноцид» для означення масового вбивства в маленьких містечках України. Згідно з цим підходом, у невеликих традиційних міських просторах залишатись байдужим спостерігачем було неможливо.

- Є такий єврейський погляд на Голокост – із позиції абсолютної жертви. Причому він іде від людей, які справді врятувалися від Голокосту. І в них така цікава аберація пам'яті. З одного боку, якщо він урятувався, то, очевидно, його хтось врятував. І коли він розповідає історію свого життя, він каже: мене врятував такий, такий, такий. Зазвичай це не одна людина. Однак коли переходить на загальні враження, стверджує, що всі навколо були антисемітами, всі ненавиділи євреїв, всі намагалися вбити, видати тощо. Це така цікава особливість психологічного сприйняття. З одного боку, конкретні люди врятували, з іншого, всі були ворогами. Чи всі вони були ворогами, ми не знаємо. Він же їх не бачив, він ховався. Але відчуття в людини таке було. І далі це відчуття транслюється на всю єврейську спільноту. А історію Голокосту писали, насамперед, євреї. І це відчуття поширюється уже як «історичний факт». Ну, а далі на це накладається те, про що ми казали, що доля євреїв під час Голокосту залежала від місцевого населення. Це

вже йде від німців, яким дуже кортить позбутися одноосібної історичної відповідальності. Хоча їх також можна зрозуміти. Чому молоді люди, навіть діди яких не воювали, мають відповідати за Голокост?

Отже, маємо знамениту тріаду, що походить із Яд Вашем: кати – жертви – спостерігачі. Це нісенітниця, тобто це знову намагання об'єктивувати цілком суб'єктивне сприйняття тих, хто вижив. По-перше, у цій схемі взагалі немає Праведників. При тому що кількість тих, хто рятував, але не потрапив під жорсткі вимоги Яд Вашем, я гадаю, порівнянна з кількістю тих, хто безпосередньо вбивав.

Крім того, потрібно згадати нашу рідну історію, яку ми пережили. Що робила переважна більшість радянських громадян у 1930-ті роки? Вони ні за чим не спостерігали. Вони сиділи тихо, як миші під мітлою, і сподівалися пережити все це. Те саме було й далі, у 1940-ві, і під час «застою», аж до самої Перебудови. Вони не те, що не спостерігали, вони нічого про цей терор «не знали». Бо вони не хотіли знати. Вони хотіли, щоб усе було добре. А якщо вони раптом дізнавалися, що з кимось щось сталося, то думали: ну, напевно це недарма. Тобто людина намагається відсторонитися від цього. Вона не є «спостерігачем». Вона просто «вимикається». І це, зрештою, зрозуміла реакція.

Інша справа, як усе це впливало на загальний психологічний стан суспільства. Адже євреїв німці спеціально вбивали в усіх на очах, навмисно проводили через усе місто. По-перше, щоб люди бачили, що закінчилася «жидівська влада». А по-друге, щоб розуміли, що завтра на місці євреїв може опинитися будь-хто. І все, всі принишкли. Тобто це таке «знання-незнання». Хтось бачив, більшість чула, але ти не хочеш про це пам'ятати, бо не можна з цим жити повсякчасно. І точно немає підстав казати, що всі зловтішалися з чужої біди.

І ще одне. Якщо за німців усі були «спостерігачами», які дивилися, як нацисти вбивають євреїв, то всі євреї, які не потрапили до ГУЛАГу або не служили в НКВС, за советів були «спостерігачами» того, як комуністи всіх убивали. Вчора ти був «спостерігач», а сьогодні ти вже жертва. А завтра ти вижив, і ти знов «спостерігач»? До речі, напевно, ніде більше такого не було. Я дуже не люблю розповідати про унікальність чогось. Однак досвіду України не має ніхто. Бо на захід і на північ від України ніхто не знав такого червоного терору, а на схід – такого нацистського. І це те, що ми не прочитаємо в жодних західних дослідженнях. Вони цього просто не усвідомлюють.

Розмову вели Тетяна Водотика та Петро Долганов

**АНАТОЛІЙ ПОДОЛЬСЬКИЙ:
УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА МАЄ ЗРОЗУМІТИ
ВАЖЛИВІСТЬ ДОСЛІДЖЕНЬ ГОЛОКОСТУ
І ВЗЯТИ НА СЕБЕ БІЛЬШУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ,
ЗОКРЕМА ФІНАНСОВУ**

- Якою є ситуація із дослідженнями Голокосту в Україні? Чи є урбаністичний контекст у цих дослідженнях? Наскільки продуктивною може бути спроба дослідити Голокост у розрізі міських студій? Чи наявний такий контекст у працях європейських і американських дослідників? І якими можуть бути напями досліджень Голокосту з погляду урбаністичних студій?

- Декілька слів про загальний стан і потім декілька слів про рамку Urban Studies. Загалом стан поліпшився, якщо ми порівняємо з початком ХХІ ст. Нашому центру вже незабаром 20 років. З'явилися фахові інституції, які займаються студіями з історії Голокосту досить ґрунтовно. Передовсім потрібно назвати Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) у Києві та інститут «Ткума» у Дніпрі, Український католицький університет і Києво-Могилянську академію. Можемо назвати низку окремих дослідників. Тобто Holocaust Studies в Україні поступово набирають обертів. Долучилось нове покоління істориків, деякі з яких брали участь у конкурсі шкільних робіт, який постійно проводить УЦВІГ. Тепер вони мої колеги. Важливо, що вони не мають радянського досвіду. Вони досліджують предмет, дивляться із різних боків і не політизують, не інструменталізують цю тему.

Головна тенденція, яка проявилася завдяки цьому новому поколінню істориків, – розглядати долю євреїв України не відокремлено, а як частину історії Другої світової війни, в контексті окупаційного режиму та долі цивільного населення (ромів, військовополонених та інших груп населення, переслідуваних нацизмом). Бабин Яр – це українська історія, Бабини Яри – це українська історія. Стратегії виживання, взаємини в умовах німецької окупації, сталінський режим, антисемітизм в умовах сталінізму, українофобія сталінського режиму – це намагання поєднати проблематику, дивитись на долю єврейського населення як на частину української історії.

Ця тема більше не є забороненою, але і не є підтримуваною. Станом на сьогодні побачили світ близько 20 дисертаційних досліджень. Це непогано, але це краплина в морі. Також є корпус публікацій – монографії, збірки документів тощо. Наприклад, УЦВІГ від 2003 р. підготував понад 60 видань. Для інституції, де працюють п'ять–шість співробітників, – це чимало. Однак це не підтримували державні наукові та освітні інституції. Це діяль-

ність окремих учених і таких громадських організацій, як УЦВІГ, «Мнемоніка», «Нова доба» та інших. Є осередки інтелектуальні, які так чи так торкаються вивчення Голокосту. У Львові принаймні три можемо назвати – Український католицький університет, Центр міської історії Центрально-Східної Європи, музей «Територія Терору». Є також осередок у Харкові – Центр досліджень міжетнічних відносин Центрально-Східної Європи.

Згадаю краєзнавчі дослідження. Там є такі речі, яких немає в жодному архіві, бо це учні зі своїми вчителями пішли до респондентів, записали їх. І там є унікальні усні свідчення.

Більшість досліджень присвячено регіональним аспектам, зокрема міській історії. «Мнемоніка» у Рівному демонструє дуже класний кейс: вони поставили камені спотикання, вони говорять про мультикультурність міста. УЦВІГ випускає серію видань – «Бібліотеку спогадів про Голокост», частина з яких присвячена містам – Жовкві, Чорткову тощо. Є ще серія наукових брошур у рамках меморіального проекту «Захистимо пам'ять». І там Липовець, Бердичів... І, безумовно, такі регіональні центри, які я згадував на початку, впливають на розвиток міських студій.

Сегмент громадянського суспільства робить важливі речі. А без співпраці з державними інституціями цього ніколи не буде достатньо. Представники останніх ладні скористатись із успіхів неурядових організацій, однак це порочна практика. Наведу приклад: музей Анни Франк має 15 % фінансування від держави. Цього не має жодна інституція в Україні, яка займається проблематикою історії Голокосту. Ці 15 % демонструють, що Королівство Нідерландів розуміє важливість такого музею. А от Українська держава, шкода, але не розуміє.

- Ви зачепили питання публічної функції історика. На прикладі УЦВІГ ми бачимо, як можна змінити дискурс. Наскільки це вдається історикам? Приклад Бабиного Яру показує, що не дуже вдається.

- Ситуація навколо Бабиного Яру сьогодні складна. Є державна концепція меморіального простору і музею, вона є на сайті Інституту історії України НАН України. А цей «Меморіальний центр Голокосту Бабин Яр» (ВУНМС) – приватна дивна фундація, яка піариться за російські гроші, а по суті – це є ворожа, антиукраїнська, антиєврейська інституція. І це особливо небезпечно в умовах неоголошеної війни з боку РФ проти України. Це наслідок невігластва влади, нерозуміння того, що треба звертатись до експертів.

І це виклик публічності. Але, як казав Ярослав Грицак, чим більше я публічний, тим менше я історик. Є така думка, слушна певною мірою, але я вважаю, що публічність є дуже важливою. Ті речі, які досліджує УЦВІГ, ми і популяризуємо. І тільки тоді вони опиняються у публічному просторі. Ми діємо у співпраці з учителями. Але шляхом вивчення важкої теми окупації повертається пам'ять про минуле! Шкільні вчителі працюють із учнями, роблять виставки про єврейські громади після наших проєктів, як-от у Раві-Руській. У цьому місті є люди, які взагалі не уявляють, що колись там мешкали 10 тисяч євреїв (і це 60 % населення), –

тож до них повертається пам'ять. Завдяки учителям та освіті, від учнів до батьків, від учителів до громади – пам'ять повертається. Єврейське обличчя сіл і міст, яке зникло, – через Сталіна, Гітлера, повертається, як і пам'ять про міжкультурні взаємини.

- Які ще є цільові групи, окрім шкільних учителів?

- Безумовно, вчителі, студенти та аспіранти, молоді науковці також. Вони популяризують це у своїх наукових осередках. І, будемо відверті, ґрунтовніше вивчають джерела, ніж учителі. Хоча і серед останніх є приклади, коли вчитель виростає до академічного науковця.

- Приклад декомунізації показав, що важливо узгоджувати процеси змін та дії істориків. Чи є сенс робити учасницькі дослідження, зокрема щодо перейменувань вулиць тощо?

- Звісно, є сенс. Історик має комунікувати з громадою – це обов'язково. Якщо історик не комунікує, то це погано. Не можна закритись від суспільства. Тоді навіщо ця наука, якщо ми не можемо вплинути на суспільство? Особливо на наше суспільство, якому так важко, і особливо в цій темі, яку так легко інструменталізують і викидають із контексту. Тим паче зараз, коли так багато антиукраїнської пропаганди і коли тему україно-єврейських відносин використовують проти України. Ми маємо пояснювати контекст. І тут має бути постать історика, його наукова та освітня діяльність має бути публічною.

- Голокост і пам'ять про нього стають інструментом гібридної агресії?

- Так, це ж одна із дразливих тем Другої світової війни! Сама тема Другої світової нині під ударом. Усі ці кліше: українці – колаборанти, а Росія перемогла б сама... Усе це потрапляє в публічний простір, і якщо людина не знає контексту і не має критичного мислення, тоді в це легко повірити. А треба говорити про контекст (і багато), про рятування євреїв українцями, попри страшний ризик, про спільне протистояння радянському ладу в повоєнний час, про те, що і українці, і євреї були дисидентами. Це ті виграшні речі, про які потрібно розповідати, і якнайбільше.

- Не буде перебільшенням сказати, що вивчення і донесення цієї теми – це елемент національної безпеки?

- Так, у нинішній ситуації – безумовно. І мова не лише про Голокост, а й про український контекст Другої світової, адже Голокост є частиною цієї великої проблеми.

- До питання про публічність. Якою є ситуація з комеморативними практиками – подалі від Києва чи Львова? І як єврейські громади беруть у цьому участь, якщо беруть?

- Ще раз згадаю проєкт «Захистимо пам'ять» – дуже філософська назва. В цьому проєкті з боку України УЦВІГ є виконавцем, а реалізується він коштом МЗС Німеччини. Ми охопили п'ять областей України, постало 20 меморіалів. Учителі й учні із цих сіл і містечок бережуть пам'ятні знаки, там проходять акції.

Але що мені болить як українському історикові, громадянину України та єврею: де в цьому проєкті українські гроші? Де наша відповідальність? Чому це мають оплачувати німецькі платники податків? Розповіді українських учнів своїм батькам, дідусям

і бабусям про те, що вони дізнаються на наших семінарах, – за німецькі гроші. Так не має бути! В цьому має бути рівноправна частка української держави.

- Якою мірою традиційне етнічне пограниччя вплинуло на поведінку сусідів під час Голокосту? Які моделі поведінки у місцевого населення могла формувати ситуація етнічного пограниччя порівняно з урбанізованими та індустріалізованими теренами Європи? Чи можна радянську Україну хоча б частково відносити до цих урбанізованих теренів, враховуючи модернізаційні проекти, втілені на цих теренах у міжвоєнний період?

- Ми можемо казати про радянську урбанізацію – зокрема Київ, Харків, Запоріжжя. У 1940 році в Києві було 840 тисяч населення, із них євреїв – 227 тисяч. Майже 30 %! Більше ніж 200 тисяч в Одесі – 40 %, в Харкові – 150 тисяч, а це більше, ніж у Львові. Єврейське обличчя було потужним. Але яке воно було – інше, асимільоване, це були власне радянські люди. Євреї Львова не були асимільованими у бік поляків. Ці євреї вели єврейський спосіб життя, на відміну від євреїв Києва. 1920–1930-ті роки – це час закриття синагог, заборони івриту. Носіям влади було байдуже, яке у них походження. Вони носили форму і отримували соціальні привілеї. І намагались, щоб довести лояльність, ще більше переслідувати своїх одноплемінників. Вони відкинули свою ідентичність. І якщо у Львові була єврейська громада, то у Києві було єврейське населення. Є різниця!

Етнічне пограниччя... Знову маємо оці мультикультурні взаємини, українсько-польські взаємини. І, звісно, це більшою мірою стосується Східної Галичини, меншою мірою Волині, ще меншою мірою Центральної України, більшою мірою Буковини і Закарпаття. І там були такі сплетіння.

Видавництво «Дух і Літера» надрукувало спогади Яніни Гешелес «Очима 12-річної дівчинки». Вона дуже класно пише; у них була дивна доля, вони були асимільовані євреї. Хасиди напружено їх сприймали, бо вони польською розмовляли. Так, вони зберігали якісь традиції, але не були дуже ортодоксальними. Але для поляків вони не були своїми. І для євреїв, які вели традиційний спосіб життя, теж не були своїми. І українці в них також не бачили своїх.

Наприклад, моя особиста дискусія з Василем Расевичем стосується питання, як жили євреї та українці – разом чи поруч. Він каже, що жодного «разом» не було, це було поруч. Він спирається на досвід Східної Галичини, але це один із досвідів. Але були й інші!

У містечках Житомирщини, наприклад у Радомишлі, були змішані шлюби, – то це «разом» у прямому сенсі. В Радомишлі згадують, як євреї допомагали українцям у часи голоду. Або як єврейські чоловіки рятувались в одязі українських чоловіків, які загинули... Такі приклади – на користь «разом», а не «поруч».

Складно все із пам'яттю та етнічним пограниччям, але що робити! Стоїть у Києві у Бабиному Яру великий пам'ятник Олені Телізі і маленький – Тетяні Маркус. Гаразд, треба кількома мовами написати і там, і там, хто ці люди і що вони зробили. Маркус була

в диверсійній групі радянській, наслідком діяльності цього радянського підпілля були вибухи на Хрещатику і руйнування Успенського собору. А Теліга – представниця мельниківського крила ОУН, так, українська націоналістка, але що вони казали в 1941 році і як вони реагували на те, що було в Бабиному Яру? І потім їх також там стратили.

Я дуже радий, що в українській історіографії є різні підходи – ліберальні, неорадянські, націоналістичні тощо. На відміну від російської історіографії, де все давно зрозуміло. У нас є різні варіанти, і це чудово, можна дискутувати! Головне тут – не перейти межу, не принижувати опонента. І пам'ятати про наукову етику.

- Довгий час вважали, що економічні чинники поведінки місцевого населення під час Голокосту були радше супутнім наслідком геноцидної політики. Однак останні дослідження, присвячені як Західній Європі, так і Україні, засвідчують, що економічні мотиви набагато серйозніше вплинули на долю жертв. Чимало людей із сільської місцевості змогли переселитися до міст, зайнявши житло та заповнивши соціальні ніші, що виникли внаслідок убивства євреїв. Як цей чинник позначився на перебігу Голокосту в містах України?

- Був економічний фактор. До останньої дрібниці речі євреїв підраховували – їхні майно, нерухомість, особисті речі. Для цього ціла купа людей при штабах працювала. Головна ідея полягала в тому, щоб убити євреїв як носіїв культури, але при цьому не втратити нічого – аж до останнього гудзика. Однак не економічний фактор був причиною вбивства.

На побутовому рівні все контролювали ініціатори вбивств. Усюди до вбивств залучали місцевих і певним чином їх стимулювали. І весь економічний зиск контролювали нацисти, і вони про себе найперше згадували, коли йшлося про привласнення єврейського майна. Так, були запити до місцевої адміністрації, наприклад, я бачив документ із Костополя за 1942 рік, після убивств місцевих євреїв: мовляв, іде зима, дайте мені теплий одяг, що жидам належав, чи дайте квартиру. І з дозволу пана коменданта давали речі. Однак ця і подібні ситуації виникали лише тому, що було прийнято рішення про знищення євреїв.

І як усе було по-диявольськи зроблено: поліція була українською, але це нацисти так маркували місцеву поліцію за географічною ознакою, а етнічний склад таких підрозділів був доволі строкатим.

- Канадський історик польського походження Ян Грабовскі дослідив особливості порятунку жертв Голокосту на теренах великих польських міст, зокрема Варшави. Він зазначає, що у таких містах існував окремий «ринок послуг» із порятунку за гроші. Часто ті агенти «чорного ринку», які підпільно торгували зброєю чи іншими забороненими товарами, також надавали послуги із порятунку за чітко встановлену суму. Вартість послуг залежала від міри покарання за допомогу євреям і рівня ризику викриття. При цьому у великих польських містах, де завжди легше було зберігати анонімність, ризик і ціни на «послуги з переховування» були дещо меншими, ніж у малень-

ких, де «всі всіх знають». Чи є такі дослідження про українські терени? Чи був в українських містах окремий ринок із порятунку жертв Голокосту? Як варіювалися шанси на порятунок між великими містами на кшталт Києва та Харкова і невеличкими містечками, штетлами тощо?

- Приклади є, але треба пам'ятати, що більшість тих, хто рятував, робили це без прагнення отримати економічну вигоду. Як згадує Арон Вайс із Борислава, євреїв рятували як сусідів. Або випадок Андрія Шептицького: там інші мотиви, ні про які гроші не йшлося. Або історія родини Максимових із Тернополя. Батько був українським підприємцем і мав партнерів серед євреїв. У 1942 році прийшли до нього просити про притулок ці партнери, і він погодився сховати на якийсь час вісьмох осіб, а прийшло 16. І всіх їх три роки родина переховувала. Безкоштовно.

Однак у літературі описано випадки, як із львівського гетто переводили до Трансністрії, до Румунії – за гроші, за хабар. Яд Вашем не надає таким людям звання Праведника, адже вони мали зиск. Але ж вони рятували життя євреїв і також ризикували!

Тож маю наголосити – це ситуативні речі.

- Як Голокост вплинув на тканину міст? Які зміни були незворотними? Безумовно, після Голокосту життя стало іншим, але як саме змінилося?

- Це був підрив культури міста, урбаністичної культури. І мова не лише про кількість, а й про якісний склад: скільки лікарів, дантистів було серед євреїв, скільки було вчителів – і російської, і української літератури. Згадаймо акторів, науковців, інженерів. Культура мовою їдиш, яка попри різні політичні режими розвивалась у міжвоєнний період, після війни й окупації фактично зникла з українського культурного поля...

Розмову вели Тетяна Водотика та Петро Долганов

ДОСЛІДЖЕННЯ

DOI 10.15407/mics2020.09.033

УДК 94(477.63)Голокост

Анна Медведовська,

*кандидатка історичних наук,
Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»,
Дніпровський педагогічний коледж
КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти»
Дніпропетровської обласної ради»*

e-mail: medvedovskaya_an@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-7014-4929>

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ У СИМВОЛІЧНОМУ ПРОСТОРІ ДНІПРА (ДНІПРОПЕТРОВСЬКА)

Ця стаття має на меті продемонструвати ключові трансформації, які відбулися на місцях Голокосту в Дніпрі (колишній Дніпропетровськ) від кінця нацистської окупації до сьогодні. Досліджено, наскільки ці місця стали місцями вшанування Голокосту, та описано механізми та особливості включення такого вшанування у міський простір міста. Автор аналізує основних ініціаторів і прихильників вшанування Голокосту, щоб оцінити, наскільки ефективно представлена історія винищення євреїв у міському просторі Дніпра та наскільки це відповідає його сучасному образу.

Стаття, заснована на існуючій історіографії, описує події у трьох основних місцях Голокосту в Дніпропетровську (Дніпро), де відбувалися найбільш масштабні акти винищення єврейського населення – біля Ботанічного саду (Красноповстанська Балка), єврейське кладовище (парк Писаржевського), село Верхнє (перехрестя вулиць Янгеля та Енергетича). Достатній обсяг досліджень дає досить надійні докази того, що відбувалося у вищезгаданих місцях під час нацистської окупації. Важлива особливість, яка згодом вплинула на поминання цих місць як в радянський, так і в пострадянський періоди полягало в тому, що в першому місці, тобто в Красноповстанській балці (яр), страчені були виключно євреями, а в інших двох місцях страчували різні категорії нацистських жертв, включаючи значну кількість євреїв звісно.

У 1960-1980-х рр., у період вшанування історії Великої Вітчизняної війни, пам'ятники, встановлені для вшанування пам'яті жертв, мали лише написи, характерні для радянської влади. Ці написи не згадували про етнічне походження жертв, розчиняючи їх у евфемістичних формулюваннях, таких як «цивільні особи», «радянські громадяни» тощо. Після розпаду СРСР було знято старі табу та заборонені раніше історичні факти та розповіді, включаючи ідентичність національних груп, які претендують на своє місце в історичній свідомості, почала формуватися. У цій статті проаналізовано різні комбінації меморіальних дискурсів – радянських та єврейських / радянських та пострадянських / єврейських, радянських та українських - та те, як вони співвідносяться (взаємодіють / конфліктують / не спілкуються) у зазначених місцях.

На основі свого аналізу автор робить висновок, що єврейська громада міста була головним ініціатором і прихильником збереження пам'яті

про Голокост, що призвело до високого ступеня фрагментації вшанування Голокосту в Дніпрі. Тим не менше, завдяки співпраці та несистематичній спільній діяльності єврейських організацій, а також громадських та урядових установ Дніпра, пам'ять про Голокост поступово вписується та займає все більш помітне місце в міському просторі.

Ключові слова: пам'ять про Голокост, представлення теми Голокосту, міський простір, місце масових страт, меморіальний знак.

Після розпаду СРСР і особливо упродовж останніх десятиріч відбувається активний пошук нової ідентичності міста на Дніпрі. Він супроводжується перебиранням численних різноманітних образів і сюжетів історії міста, його попередніх досягнень і амбіцій.

За радянських часів (1959–1987 рр.) місто мало статус умовно-закритого¹ через секретне виробництво бойових ракет на Південному машинобудівному заводі. Унаслідок особливі відносини з центральною владою, посилений ідеологічний контроль, краще забезпечення продовольчими товарами та інші привілеї надавали місту відчуття власної значущості, що зумовлювало побутування в неофіційному дискурсі таких його характеристик, як «столиця застою»², «кузня кадрів», а також жарту про «дніпропетровський період історії Русі» та ін. У пострадянській реальності, як стверджують дослідники Андрій і Тетяна Портнови, «у принципово новій політико-ідеологічній ситуації локальна функція брежнєвського міфу зберігає своє значення»³.

Сучасна міська влада, усвідомлюючи ці претензії, намагається підкреслити та, можливо, відродити поширений колись концепт так званої столичності, просуваючи у своїх програмах і проєктах імідж міста як промислової, бізнесової, науково-технічної, космічної та навіть культурної столиці.

Ще однією характерною особливістю, яка до певної міри формує обличчя Дніпра, є відроджене й розвинене єврейське життя – результат діяльності потужної єврейської релігійної і культурної громади. Її лідерам вдалося залучити інвестиції та пожертви від місцевих бізнесменів єврейського походження, побудувати низку закладів соціальної допомоги, освітніх установ, відновити синагогу та створити 2012 р. один із найбільших у світі громадських центрів – «Менору», будівля якого нині є невід'ємною частиною панорами міста, одним із його візуальних символів.

Того ж року було відкрито перший на той час в Україні музей Голокосту⁴, в експозиції якого висвітлено історії та долі євреїв не лише в регіоні, а в усій Україні та в європейському контексті, що підкреслює загальноукраїнський масштаб і значущість Голокосту.

Отже, невід'ємним елементом нової ідентичності Дніпра стала успішна єврейська громада. Голокост як один із сутнісних аспектів єврейської історії загалом і цього міста зокрема також відтворено в міському просторі.

Це дослідження має на меті продемонструвати ключові меморіальні трансформації, які відбувалися на місцях Голокосту у Дніпрі (Дніпропетровську) від кінця окупації до сьогодення, проаналізувати, якою мірою ці території стали місцями пам'яті про Голокост, описати механізми й особливості вбудовування цієї пам'яті до символічного простору міста, з'ясувати, хто є основним ініціатором та споживачем/адресатом меморіалізації Го-

¹ Портнова, Т. (2017). *Тема «закритого міста» в історії радянського Дніпропетровська 1950–80 рр.* Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2351-tetyana-portnova-tema-zakritogo-mista-v-istoriji-radyanskogo-dnipropetrovsk-1950-80-kh-rokiv>.

² Портнов, А., & Портнова, Т. (2014). *Столиця застою? Брежнєвський миф Днепропетровска. Неприкосновенный запас*, 5. Retrieved from <https://magazines.gorky.media/nz/2014/5/stolicza-zastoya-brezhnevskij-mif-dnepropetrovsk.html>.

³ Там же.

⁴ Офіційна назва музею – «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні».

локосту, оцінити, наскільки ефективно пам'ять про екстермінацію євреїв відтворено в міському просторі, наскільки вона відповідає його сучасному образу.

Історіографія питання

Тема Голокосту у Дніпропетровську, так само як і проблема пам'яті про нього, рецепція в суспільній думці та представлення в меморіальному просторі досить скромно висвітлені в сучасній історіографії. Маємо надзвичайно вузьке коло робіт, до яких можна звернутися для того, щоб точно встановити основні місця, де було вчинено Голокост, на мапі міста та хронологію подій. Певною мірою політику нацистів щодо євреїв в окупованому Дніпропетровську було висвітлено у працях деяких краєзнавців або істориків-аматорів, а також професійних дослідників, як-от О. Круглов ⁵, К. Беркгоф ⁶, А. Уманський, І. Щупак ⁷ та ін. Проте цілісним і поки що найбільш повним регіональним науковим дослідженням геноциду євреїв Дніпропетровська є монографія колективу авторів Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» «Голокост у Дніпропетровську» ⁸. Ця праця ґрунтується на широкій джерельній базі, яка охоплює архівні матеріали Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО), значну кількість наративних джерел, зокрема щоденники містян, які описували повсякдення окупації, матеріали усної історії – спогади очевидців та свідчення тих, хто вижив. Спираючись на великий корпус документів і опублікованих праць, автори подають історію Голокосту в контексті передвоєнного життя єврейського населення міста, розвитку воєнних дій та окупаційного режиму. Окремий розділ присвячено опору Голокосту та історіям порятунку євреїв.

Пам'ять про Голокост в Україні розглянуто в монографії Г. Касьянова ⁹, зокрема у підрозділі «Геноциди на узбіччі» йдеться про інструменталізацію трагедії євреїв українською політичною елітою в умовах панівної ексклюзивної моделі історичної пам'яті, на яку спирається нині український національний проєкт. У нещодавно опублікованій колективній монографії «Політика і пам'ять: Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні» ¹⁰ подано досить докладну характеристику особливостей експозиції музею Голокосту в Дніпрі, а також зазначено, що у цьому місті, як і в інших регіональних столицях, ключова роль у меморіалізації Голокосту належить недержавним акторам ¹¹. Що ж до рецепції Голокосту в післявоєнний радянський і пострадянський періоди, то потрібно згадати статтю А. Портнова ¹², в якій він звертає увагу на подвійну меморіалізацію Голокосту, наводячи саме приклад Дніпропетровська, і на різну ідентичність загиблих, зафіксовану на меморіальних знаках. Проте цей текст пропонує радше постановку проблеми, артикуляцію феномену, а не ґрунтовний аналіз.

Щоб здійснити такий аналіз, потрібно, по-перше, розуміти, що конкретно відбувалося в окупованому Дніпропетровську в тих місцях, де нині встановлено пам'ятники. Тому звернемося до монографії «Голокост у Дніпропетровську» для того, щоб охарактеризувати основні місця, пов'язані зі знищенням євреїв, і події, які там відбувалися.

⁵ Круглов, А. (2008). К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. *Голокост і сучасність*, 1 (3), 39–64.

⁶ Беркгоф, К. (2011). *Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*. Київ: Критика.

⁷ Круглов, А., Уманський, А., & Щупак, І. (2016). *Холокост в Україні. Рейхскомисариат «Украина». Губернаторство «Транснистрия»*. Дніпро: Укр. ин-т изучения Холокоста «Ткума», Лира ЛТД.

⁸ Врадій, Є. А., Рибалка, В. Г., Стрільчук, М. В., & Шаталов, Д. В. (2017). *Голокост у Дніпропетровську*. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», ЛПРА.

⁹ Касьянов, Г. В. (2018). *Past Continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х: Україна та сусіди*. Київ: Laugus, Антропос-Логос-Фільм.

¹⁰ Гайдай, О., та ін. (2018). *Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні*. Львів: ФОП Шумилович.

¹¹ Там само, 129–130.

¹² Портнов, А. (2011). *О трех памятниках жертвам Холокоста. Размышления к 9 мая*. Retrieved from <http://urokiistorii.ru/blogs/andrei-portnov/1547>.

Місця, де було вчинено Голокост

¹³ Врадій, Є. А., Рибалка, В. Г., Стрільчук, М. В., & Шаталов, Д. В. Голокост у Дніпропетровську, 131.

¹⁴ Там само, 134.

¹⁵ Нині вул. Яна Ходоровського.

¹⁶ Врадій, Є. А., Рибалка, В. Г., Стрільчук, М. В., & Шаталов, Д. В. Голокост у Дніпропетровську, 135.

¹⁷ Круглов, А., Уманский, А., & Щупак, И. *Холокост в Украине*, 156.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Врадій, Є. А., Рибалка, В. Г., Стрільчук, М. В., & Шаталов, Д. В. Голокост у Дніпропетровську, 155.

²⁰ Там само, 156–157.

²¹ Там само, 160.

Дотримуючись хронологічного принципу, почнемо з місця збирання єврейського населення 13 жовтня 1941 р. на площі позаду будівлі універмагу «Люкс» (нині – Центральний універмаг) на пр. К. Маркса, 52 ¹³. Людей обшукували, відбирали цінні речі, групували в колони й під конвоєм відправляли до виїзду з міста в напрямку Запорізького шосе ¹⁴. У районі старого єврейського цвинтаря, біля тодішньої вул. Дарвіна ¹⁵, євреїв направляли у яр, який був частиною Червоноповстанської балки на території місцевого Ботанічного саду ¹⁶. Саме на цьому місці відбувався перший масовий розстріл у Дніпропетровську, який тривав два дні. Згідно з німецьким звітом, 13 і 14 жовтня було вбито «приблизно 10 тисяч» євреїв командою вищого фюрера СС і поліції ¹⁷. Упродовж наступного місяця там само було розстріляно ще близько тисячі євреїв ¹⁸.

Надалі вже не було місць розстрілу суто для євреїв, їх страчували разом з іншими категоріями населення, переважно комуністами і партизанами. Наприкінці 1941 р. розстріли відбувалися на території протитанкового рову поблизу єврейського цвинтаря (сучасна територія парку імені Л. В. Писаржевського). За свідченнями очевидця, туди заганяли до 100 осіб щоденно, і серед них була значна кількість євреїв ¹⁹.

Інша локація, де проводили розстріли, в тому числі єврейського населення, – протитанковий рів неподалік селища Верхнє (нині це ріг вулиць Янгеля та Енергетичної). Це відбувалося від грудня 1941 р. до кінця окупації. Людей привозили на машинах, оскільки тоді це місце було за чотири кілометри від міста ²⁰. Загалом за період нацистської окупації у Дніпропетровську було розстріляно від 17 до 21 тисячі євреїв ²¹.

Отже, нагадавши, що і де відбувалося у Дніпропетровську під час Голокосту, розглянемо, як трансформувалися локації масових розстрілів у післявоєнний час.

Післявоєнні радянські трансформації

Одразу після відступу німецьких військ у 1943 р. на деяких ділянках масових розстрілів провели ексгумацію тіл загиблих, насамперед на території Ботанічного саду, але в інших місцях тіла не було впорядковано належним чином, що згодом неодноразово давалося взнаки ²².

У наступні десятиріччя ландшафт цих територій активно змінювався, оскільки місто стрімко забудовувалося і розвивалося. За поширеною практикою радянських часів, колишні кладовища перетворювали на парки та рекреаційні зони. Не став винятком і єврейський цвинтар, поблизу якого, як уже згадано, відбувалися розстріли євреїв та інших переслідуваних категорій населення.

На початку 1960-х рр. цей цвинтар знесли, а на його території розбили парк, названий на честь відомого радянського вченого-хіміка Л. Писаржевського. Він був похований на цьому єврейському цвинтарі, тож його могилу зберегли, встановили на ній пам'ятник і меморіальну дошку. Навколо упродовж 1960–1970-х рр. будували житлові багатоповерхівки й магазини. В іншій частині парку поблизу пішохідної алеї поставили невисоку стелу з типовим на-

²² Мешканці міста, які жили неподалік місць масових убивств (зокрема парку імені Писаржевського), часто згадували про людські кістки, які час від часу знаходили діти або відкопували собаки, аж до 2000-х рр.

Рис. 1. Пам'ятник мирним радянським громадянам у парку імені Л. Писаржевського

писом російською мовою: «Тут в 1941–1943 рр. німецько-фашистськими окупантами були розстріляні мирні радянські громадяни». В радянський період жодних інших дій із меморіалізації у цій локації не проводили (рис. 1).

Також зазнало суттєвих змін місце розстрілу поблизу Ботанічного саду, який функціонує дотепер. Довколишню територію досить активно забудовували, зокрема в 1970-ті було зведено перший корпус Дніпропетровського державного університету, який із 1954 р. мав ім'я 300-річчя возз'єднання України з Росією, та інші корпуси, наукову бібліотеку, спорткомплекс, стадіон, розбито парк імені Ю. Гагаріна, в якому в 1974 р. встановлено перший стаціонарний пам'ятник. Його напис мав іще більш ефемістичний неконкретний характер – «Мирным гражданам – жертвам фашизму / жовтень 1941 р.». (рис. 2).

Рис. 2. Пам'ятник мирним громадянам – жертвам фашизму в парку імені Ю. Гагаріна

Фразеологія радянських меморіальних знаків була типовою і максимально уніфікованою, неначе пам'ятники, так само, як і будь-які інші об'єкти соціального значення (продуктові магазини, школи, пральні), не мали відбивати події, що трапилися в цьому конкретному місці, а були одиницями певної меморіальної інфраструктури, повністю позбавленими унікальних рис аж до цілковитої безликості. Різниця була тільки у ступені абстрактності. Якщо порівняти два згадані написи на пам'ятниках, установлених приблизно в один і той самий час, то можна помітити, що текст на пам'ятнику в парку імені Писаржевського хоча б має прив'язку до місця (тут), дати (1941–1943 рр.) та акції (були розстріляні), громадяни названі радянськими. На написі на стелі в парку імені Гагаріна – лише вказівка на дату, жовтень 1941 р. З чим може бути пов'язаний такий вибір тексту? Особливість цього місця порівняно з іншими полягає в тому, що тут розстрілювали лише євреїв, і вбивства були наймасовішими. Завданням такого напівзамовчування було формально – увіковічити пам'ять жертв, а фактично – приховати і розмити їхню долю. Все у зовнішньому вигляді пам'ятника свідчить про те, що він мав бути непомітним: колір (сірий), дизайн (прямокутник без жодних додаткових деталей), розташування (на узбіччі пішохідної алеї, яка вела з проспекту Гагаріна до різних будівель університету), і, звичайно, текст – настільки лаконічний і неконкретний, що красномовніше б виглядала порожня плита.

²³ Портнов, А. (2011). *О трех памятниках жертвам Холокоста. Размышления к 9 мая*. Retrieved from <http://urokiistorii.ru/blogs/andrei-portnov/1547>.

²⁴ Інтерв'ю з Олександром Абрамовичем Фрідкісом, керівником справами релігійної громади м. Дніпра (2015). Аудіозапис, особистий архів автора.

На місці розстрілів не було жодних офіційних заходів зі вшановування пам'яті загиблих аж до 1989 р. ²³, проте відомо, що за ініціативою невеликої групи членів єврейської громади міста там проводили таємні (неофіційні) комеморативні практики (читання пошепки єврейської молитви) саме у дати розстрілів, 13 або 14 жовтня ²⁴. Через невелику кількість учасників цих акцій місцева влада не перешкоджала їх проведенню, водночас вочевидь сприймала це місце як потенційно небезпечний єврейський символ, можливо, за аналогією з Бабиним Яром.

Отже, радянська політика пам'яті й оздоблення символічного простору передбачали одночасно і увічнення, і замовчування трагедії Голокосту, розчинення пам'яті про конкретні 11 тисяч дніпропетровських мешканців єврейського походження у багатомільйонній масі «жертв фашизму».

Що ж до місця розстрілу поблизу с. Верхнє, то у післявоєнні десятиріччя цю територію також активно забудовували, зокрема на місці протитанкового рову спорудили багатоповерховий житловий будинок (вул. Янгеля, 39), поблизу звели спортивний стадіон та іншу соціальну інфраструктуру типового житлового району радянського міста. Пам'ятник там встановили у 1980-х рр., і він принципово відрізняється від попередніх двох, передусім стилістикою. Це бронзова скульптура, що зображує чоловіка, який у піднятій високо вгору правій руці тримає птаха (рис. 3).

Підніжжя скульптури становлять кілька пірамід, які нагадують вершини гір, поміж ними прокладено доріжку зі сходами. Напис на меморіальній дошці не є оригінальним: «Місце розстрілу 20 тисяч мирних жителів у період тимчасової німецько-фашист-

Рис. 3. Пам'ятник загиблим мирним жителям на розі вул. Янгеля та Енергетичної

ської окупації. Вересень 1943», також російською мовою. Є вказівка на акцію і прив'язка до місця, зазначено кількість жертв – 20 тисяч, проте їх ідентичність залишається незмінною – «мирні громадяни». Постає запитання щодо дати, зазначеної в написі, адже з фактологічного опису ми знаємо, що розстріли у цій локації проводили упродовж майже двох років і знищували різні категорії населення, не лише євреїв. Якщо ж припустити, що автори напису мали на меті меморіалізувати тільки тих, кого розстріляли у вересні 1943 р., то до євреїв цей

пам'ятник не може мати стосунку, оскільки, за даними німецьких реєстраційних документів, станом на 7 травня 1943 р. в місті не було зареєстровано жодного єврея ²⁵.

Пострадянські трансформації

Після розпаду Радянського Союзу, за висловом П. Нора, «настав момент “набуття пам'яті” у Східній Європі» ²⁶, який супроводжувався детабуїзацією, демократизацією історії та ідеологічною деколонізацією. Усі ці процеси передбачали виникнення внаслідок «емансипації народів, етносів, груп» ²⁷ пам'яті меншин, для яких «відвоювання свого минулого є необхідною умовою становлення власної ідентичності» ²⁸. Розглянемо, яким чином це відбулося на меморіальних практиках пострадянського Дніпропетровська.

У 2001 р. за ініціативою єврейської громади Дніпропетровська до 60-ї річниці розстрілів у парку імені Гагаріна, на відстані кілька сотень метрів від радянського пам'ятника мирним громадянам було встановлено ще один меморіальний знак. На відміну від радянського, він був пишніше оздобленим, а напис на ньому – розлогішим, зі згадкою про етнічну належність загиблих. Проект меморіального знаку розробив Аркадій Шміст – дніпропетровський архітектор і активний громадський діяч, учасник таємних акцій зі вшанування загиблих тут за радянських часів. Пам'ятник являє собою чорну досить високу гранітну плиту, оздоблену малюнками та єврейськими релігійними символами; по центру розміщено текст івритом і українською. Невеликий майданчик навколо пам'ятника вимощено бруківкою і оточено низькою залізною кованою огорожею, також із вкрапленням єврейських символів (зірка Давида). За єврейською релігійною традицією, біля підніжжя замість квітів лежить каміння. На пам'ятнику подано цитату з молитви

²⁵ Врадій, Є. А., Рибалка, В. Г., Стрільчук, М. В., & Шаталов, Д. В. Голокост у Дніпропетровську, 160.

²⁶ Нора, П. (2005). Всемирное торжество памяти. *Журнальный зал*, 2. Retrieved from <http://philosophy.mipt.ru/centerphilandhist/seminars/seminar-structure/sem110216/nora2-arph7asf0vy.pdf>.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же.

«Отець милосердя» і такий текст: «У цій землі лежить прах 10000 мирних євреїв Дніпропетровська, жорстоко вбитих 13–14 жовтня 1941 року, і ще багатьох наших святих братів і сестер, закатованих та розстріляних фашистами (1941–1943)». Тобто вшановано пам'ять, по-перше, жертв першого і наймасовішого розстрілу (акцент на 13–14 жовтня як на знаковій даті), по-друге, тих, хто був розстріляний там упродовж років німецької окупації (рис. 4).

Рис. 4. Пам'ятник євреям, розстріляним 13–14 жовтня 1941 р. поблизу парку імені Ю. Гагаріна

²⁹ Портнов, А. О трех памятниках жертвам Холокоста.

Порівнюючи два останні приклади меморіалізації Голокосту, не можна не помітити, що обидва, справді не конфліктуєчи один з одним ²⁹, дивним чином не вписуються ані до міського простору, ані до загальноісторичного наративу міста, ніяк із ним не комунікують. Перший – через свою безликість, другий – через свою відверто єврейську ідентичність. У цих двох меморіальних практиках втілено геть різні світогляди – єврейський традиційний (релігійний) і радянський інтернаціоналістський. Із погляду представлення світоглядних позицій, зокрема уявлення про те, як необхідно вшановувати пам'ять загиблих, обидва пам'ятники цілком адекватні. А з погляду відтворення об'єктивної реальності, жоден із них на цю відповідність, на мою думку, навіть не претендує. Адже для цього треба замислитися над тим, ким насправді були євреї, які там загинули. Які форми ідентичності були їм властиві? Як і чим вони жили? Що їх об'єднувало, окрім етнічного походження? Наскільки важливими для них були національність і релігія? Звісно, в цьому випадку не може бути однозначних, простих, універсальних для всіх відповідей, однак усі ці питання мають бути об'єктом рефлексії, якщо мета встановлення меморіального знака – це не лише задовольнити потреби ініціаторів, а й адекватно представити минуле, мати відгук не лише у городян із єврейською ідентичністю, а й у інших мешканців міста.

Певний прогрес у цьому напрямі відбувся, коли в 2010 р. на стіні Центрального універмагу (нині проспект Яворницького, 52), місці, де збирали євреїв 13 жовтня 1941 р., діячі єврейської громади встановили меморіальну дошку. На ній розміщено такий текст:

Рис. 5. Меморіальна дошка на стіні ЦУМу, звідки дніпропетровські євреї ішли на розстріл у жовтні 1941

«З цього місця у жовтні 1941 р. пішли у вічність дорогою смерті 11 тисяч людей... жінки, старі, діти... Єдиною їх провиною було те, що вони євреї. Благословенна їх пам'ять» (рис. 5).

Цей текст уже певним чином комунікує з міським простором,

надає йому, нехай навіть у вербальній формі, певні зрозумілі образи, знаходячи для жертв додаткові ідентичності, які сприяють ототожненню їх з іншими містянами, – люди, жінки, старі, діти, згадуючи і про єврейську ідентичність, але не виносячи її на перший план. Отже цей меморіальний знак виконує одразу декілька функцій – інформативно-історичну (зазначаючи про подію, обставини, час, місце) і емоційну (викликає емпатію, не залишає байдужими тих, хто побачив і прочитав). Велике значення для його сприйняття має розташування на одній із будівель на центральній площі, де кожного дня проходить величезний потік людей. У такий спосіб пам'ять про Голокост у міському просторі наближається з периферії до центру.

Повертаючись до меморіальних трансформацій парку ім. Л. Писаржевського в пострадянську добу, варто наголосити на його принциповій відмінності від попереднього випадку. Якщо тоді ми мали справу з двома неконфліктними об'єктами, які увіковічували одну й ту саму подію, то тут ідеться саме про конфлікт або конкуренцію пам'ятей, яка надзвичайно красномовно представлена на дуже компактному фрагменті міського простору. Отже, до пам'ятників Л. Писаржевському та розстріляним радянським громадянам, які були встановлені за радянської влади, у 2008 р. додали меморіальний хрест на вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. Ця подія відбулася у рамках загальнонаціональної компанії із меморіалізації Голодомору за ініціативою президента В. Ющенка. Хоча нашим завданням не є аналізувати цей сюжет у міському просторі, привертає увагу розташування цього пам'ятника на місці страти переважно єврейського населення в роки німецької окупації.

Постає запитання, чому міська влада поставила хреста саме на місці колишнього єврейського кладовища, власне, на одному з місць учинення Голокосту. Жодних письмових джерел, які б пояснювали або аргументували таку ситуацію, знайти не вдалося, однак, згідно з даними краєзнавців і розповідями старих мешканців міста, саме на цьому місці в 1932–1933 рр. ховали померлих від голоду селян, які прийшли до міста у пошуках їжі. Якщо це так, чому про це жодним чином не зазначено на пам'ятнику, щоб обґрунтувати його розташування? Щоправда, потрібно уточнити, що до 2009 р., коли в цьому парку було встановлено меморіал «Мацева» на згадку про єврейське кладовище, прямих візуальних

свідчень про єврейську історію цієї місцевості ще не було. Єврейська громада не встановлювала тут окремий пам'ятник, як у парку імені Гагаріна, можливо, через те, що, за деякими свідченнями, на цьому місці розстрілювали не лише євреїв. Проте напис на табличці меморіалу містить дещо абстрактне формулювання: «Присвячується світлій пам'яті дев'яноста тисяч євреїв, що знайшли спокій у цій землі». Зважаючи на таку велику кількість, можливо, було враховано і жертв Голокосту (рис. 6).

Рис. 6. Напис на меморіалі «Мацева», встановленому на місці колишнього єврейського цвинтаря, де зокрема відбувалися розстріли євреїв під час німецької окупації

Так чи так, напевно, зважаючи на те, що у парку вже стояв пам'ятник Голодомору, єврейська громада вирішила не загострювати ситуацію і не наголошувати відкрито на Голокості. Тож зрештою ситуація не стала конфліктною через пасивність потенційних

³⁰ Bernhard, M., & Kubik, J., (2014). Introduction. In M. Bernhard, & J. Kubik (Eds.), *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration* (pp. 12–14). Oxford: Oxford University Press.

³¹ Миллер, А. И. (2019). Рост значимости институционального фактора в политике памяти – причины и последствия. *Полития*, 3 (94), 90.

mnemonic warriors ³⁰, антагоністично налаштованих мнемонічних акторів, якими могли б виступити єврейська громада, українські активісти та радянські симпатки. Так звана діаспорна дипломатія першої групи та інертність останніх двох умовних груп засвідчила готовність ділити цей простір у тому вигляді, який він нині має.

Аналізуючи специфіку розуміння культурної пам'яті у Східній Європі, А. Миллер зазначає, що різні мнемонічні актори «нерідко релятивізують питання про історичну достовірність наративу, визнаючи право кожної національної спільноти (групи) на свій наратив» ³¹. Власне, це і сталося у меморіальному просторі парку імені Писаржевського: усі сторони за замовчуванням визнали право кожної з них на свою ділянку цього простору.

Пов'язане з Голокостом місце на перехресті вулиць Янгеля та Енергетичної також зазнало деяких несуттєвих змін. У 2011 р. під час реконструкції стадіону, побудованого поблизу місця страт, на глибині близько пів метра від поверхні було знайдено останки 441 людського тіла. Це було ще одне свідчення того, що за радянських часів не провели ексгумацію і будівництво відбувалося у прямому значенні на кістках. 2012 року за рішенням місцевої влади тіла перепоховали поряд з уже встановленим меморіалом. Нині, вісім років по тому, на новому місці поховання стоїть тимчасова меморіальна дошка з таким написом (українською): «У цій могилі покуються останки 441 особи: мирних мешканців та радянських військовополонених, розстріляних у період окупації м. Дніпропетровська 1941–1943 рр.» (рис. 7).

Це єдине з трьох місць, що не містить жодного натяку на єврейську ідентичність жертв. Порівняно з написом на пам'ятнику, згадано нову категорію жертв – «радянські військовополонені», а щодо «мирних мешканців» уточнень немає. Невідомо, чи це дани-

Рис. 7. Тимчасова меморіальна дошка, встановлена поблизу місця, де були знайдені останки людей, розстріляних під час німецької окупації, на розі вулиць Янгеля та Енергетичної

³² Путеводитель по Днепропетровщине – информация о Днепропетровской области. (2011). Место расстрела немецкими оккупантами мирных граждан в Днепропетровске по улице Янгеля. Retrieved from <https://tourdnep.com/content/view/3089/3016/>.

³³ Відкритий. (2019). В центре Днепра две улицы назовут в честь местных жителей, которые спасли евреев от нацистов. Retrieved from <https://opentv.media/v-tsentre-dnepra-dve-ulitsy-nazovut-v-chest-mestnyh-zhitelej-kotorye-spasali-evreev-ot-natsistov>.

³⁴ Суханов, М. (2019). В Днепре назвали улицы в честь Праведников народов мира. *Хадашот*, апрель.

³⁵ У лекції А. Портнова йдеться про те, що Дніпропетровськ – місто з багатьма історіями, які, однак, досі не складено в один наратив. Майже кожен знаковий сюжет у минулому цього міста має щонайменше дві версії та дві інтерпретації. Див.: *Конспект лекції А. Портнова. Дніпропетровськ. Як оповісти історію міста без історії*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/01/26/70102/>.

на радянській спадщині чи навмисне замовчування, але точно не незнання. Адже пошукова група, яка займалася розкопками, розподілила знайдені під час ексгумації речі між державним історичним музеєм ім. Яворницького та музеєм Голокосту ³², який на той час готували до відкриття експозиції, вочевидь, маючи на увазі

той факт, що частина речей могла належати розстріляним там євреям.

Ще один аспект відображення Голокосту в символічному просторі м. Дніпра, про який потрібно згадати, – топонімічний. У 2019 р. за ініціативою співробітників Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» було запропоновано назвати дві вулиці міста на честь Праведників народів світу ³³ – людей, які в часи Голокосту допомагали євреям урятуватися. Обидві вулиці розташовані в центральному районі, неподалік від тих місць, де переховували євреїв. Вулицю Дарвіна перейменували на честь Яна Ходоровського, львів'янина, який урятував 26 євреїв, улаштувавши їх за допомогою фальшивих документів на роботу до німецької фірми. Вулицю Ясну перейменували на честь подружжя Зубкових, мешканців Дніпропетровська: вони переховували, а потім удочерили єврейську дівчинку, котрій удалося врятуватися під час розстрілів в Ботанічному саду 13 жовтня 1941 р. ³⁴

Якщо спробувати виокремити наріжні риси, які сутнісно вплинули на представлення теми Голокосту в Дніпрі, то це – потужний і стійкий сентимент до радянського, терпимість і навіть схильність до еkleктики, поліваріантність ³⁵ історичного минулого, його неузгодженість і як наслідок брак єдиного консенсусного наративу. Останнє зумовлює строкатість меморіального ландшафту, так би мовити, сегрегацію різних пам'ятей: навіть якщо вони зовні не конфліктують, то все одно воліють триматися на відстані. При цьому консенсус існує щодо того, як цей простір має бути поділено між українським, радянським і єврейським наративами. У випадку з Голокостом це чітко видно на прикладі трьох місць: перше (парк імені Гагаріна) – переважно єврейська зона, оскільки там убивали лише євреїв, і частково радянська; друге (парк імені Писаржевського) – три зони, а саме єврейський цвинтар, хрест (Голодомор), радянський пам'ятник (розстрілювали там переважно євреїв, однак прямої згадки про це немає); третє – на розі вулиць Янгеля і Енергетичної, суто радянська зона (однакова фразеологія як у пізньорадянському тексті, так і в пострадянському).

Однак маємо зауважити, що на тлі такої неоднорідності у Дніпрі за останні десять років з'явилася тенденція шукати спільне й ефективніше вбудовувати спадщину Голокосту до міського простору. Яскравими прикладами такого напряму є називання вулиць

іменами Праведників народів світу, історії яких тісно пов'язані з містом, а також більш проникливий і об'єднувальний наратив на меморіальних знаках, зокрема на меморіальній дошці на будівлі ЦУМу. Безумовно, основним ініціатором входження і збереження пам'яті про Голокост у символічному просторі Дніпра є єврейська громада, засоби втілення цього процесу поступово змінюються. Чим більш розвиненими і впливовими стають інститути єврейської громади в місті, чим тісніше вона співпрацює і комунікує з різними міськими середовищами; чим більше ця громада набуває характерно міської ідентичності (усвідомлення себе не просто євреями, а дніпровськими євреями), тим ближчою стає для міста єврейська спадщина.

References

- Berkhof, K. (2011). *Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert v Ukraini pid natsystsksioiu vladoiu*. Kyiv: Krytyka.
- Bernhard, M., & Kubik, J. (2014). Introduction. In M. Bernhard, & J. Kubik (Eds.), *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration* (pp. 12–14). Oxford: Oxford University Press.
- Haidai, O., et al. (2018). *Polityka i pam'iat. Dnipro – Zaporizhzhia – Odesa – Kharkiv. Vid 1990-kh do sohodni*. Lviv: FOP Shumylovych.
- Kasianov, H. V. (2018). *Past Continuous: Istorychna polityka 1980-kh – 2000-kh: Ukraina ta susidy*. Kyiv: Laurus, Antropos-Lohos-Film.
- Konspekt leksiyyi A. Portnova. *Dnipropetrovsk. Yak opovisty istoriyu mista bez istoriyi*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/01/26/70102/>.
- Kruglov, A. (2008). K voprosu o kolichestve yevreyev, unichtozhennykh eynzattsgruppamy v 1941–1943 gg. *Holokost i suchasniy, 1* (3), 39–64.
- Kruglov, A., Umanskiy, A., & Shchupak, I. (2016). *Kholokost v Ukraine. Reykhskomissariata "Ukraina". Gubernatorstvo "Transnistriya"*. Dnipro: Ukr. in-t izucheniya Kholokosta "Tkuma", Lira LTD.
- Miller, A. I. (2019). Rost znachimosti Institutsional'no faktora v politike pamyati – prichyny i posledstviya. *Politiya*, 3 (94).
- Portnov, A. (2011). O trekh pamyatnikakh zhertvam Kholokosta. *Razmyshleniya k 9 maya*. Retrieved from <http://urokiistorii.ru/blogs/andrei-portnov/1547>.
- Portnov, A., & Portnova, T. (2014) Stolitsa zastoya? Brezhnevskiy mif Dnepropetrovsk. *Neprikosnovennyy zapas*, 3. Retrieved from <https://magazines.gorky.media/nz/2014/5/stolicza-zastoya-brezhnevskij-mif-dnepropetrovsk.html>.
- Portnova, T. (2017). Tema "zakrytoho mista" v istoriyi radyans'koho Dnipropetrovs'ka 1950–80 rr. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2351-tetyana-portnova-tema-zakritogo-mista-v-istoriji-radyanskogo-dnipropetrovska-1950-80-kh-rokiv>.
- V tsentre Dnepra dve ulitsy nazovut v chest' mestnykh zhyteley, Kotoryye spasali yevreyev ot natsistov. (2019). Retrieved from <https://opentv.media/v-tsentre-dnepra-dve-ulitsy-nazovut-v-chest-mestnykh-zhyteley-kotorye-spasali-evreev-ot-natsistov>.
- Vrady, Y. A., Rybalka, V. H., Stril'chuk, M. V., & Shatalov, D. V. (2017). *Holokost u Dnipropetrovsku*. Dnipro: Ukrainskyi instytut vyvchennia Holokostu "Tkuma", LIRA.

Anna Medvedovska

HOLOCAUST MEMORY IN THE SYMBOLIC SPACE OF DNIPRO (DNIPROPETROVSK)

This article aims to demonstrate the key transformations that took place at the Holocaust sites in the Dnipro (former Dnepropetrovsk) from the end of the Nazi occupation to the present day. It explores the extent to which these locations have become places of the Holocaust commemoration and describes the mechanisms and features of inclusion of such commemoration into the city's urban space. The author analyzes the main initiators and supporters of the Holocaust commemoration in order to evaluate how effectively the history of the extermination of Jews is represented in urban space of Dnipro and how much it corresponds to its contemporary image.

The article, based on existing historiography, describes events in the three main locations of the Holocaust in Dnepropetrovsk (Dnipro), where the most large-scale acts of extermination of the Jewish population took place – near the Botanical Garden (Krasnopovstanska Balka), the Jewish Cemetery (Park of Pisarzhevsky), the village of Verkhnie (the intersection of Yangel and Energeticha streets. Sufficient body of research provides a fairly reliable evidence of what took place in the aforementioned locales during the Nazi occupation. An important feature that subsequently influenced the commemoration of these places in both the Soviet and the post-Soviet periods was that in the first location, i.e. in the Krasnopovstanska Balka (ravine), those executed were exclusively Jewish, while in the other two locations, different categories of Nazi victims were executed, including a significant number of Jews.

In the 1960-1980s, a period of honoring the history of the Great Patriotic War, monuments, erected to commemorate the victims, only bore inscriptions, typical for the Soviet officialdom. These inscriptions did not mention the ethnic origin of Jewish victims, dissolving them in euphemistic formulations, such as “civilians”, “Soviet citizens”, etc. After the collapse of the USSR, old taboos were lifted and previously forbidden historical facts and narratives, including the identity of national groups claiming their place in historical consciousness began to take shape. This article analyzes various combinations of memorial discourses – Soviet and Jewish / Soviet and post-Soviet / Jewish, Soviet and Ukrainian – and how they relate (interact / conflict / do not communicate) in the mentioned locations.

Based on her analysis, the author concludes that the city's Jewish community was the main initiator and supporter of the preservation of the Holocaust memory, which has led to high degree of fragmentation of the commemoration of the Holocaust in Dnipro. Nevertheless, thanks to the collaboration and occasional joint activities of Jewish organizations, as well as Dnipro's public and governmental institutions, the memory of Holocaust has become gradually incorporated into the urban space, where it occupies a more prominent place.

Keywords: Holocaust memory, Holocaust representation, urban space, Holocaust location, memorial sign.

DOI 10.15407/mics2020.09.046

УДК 94(477.82)Голокост

Петро Долганов,

*доцент кафедри політичних наук
Рівненський державний гуманітарний університет*

petro.dolhanov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3748-7476>

БЕНЕФИЦІАРИ ГОЛОКОСТУ: РОЛЬ СУСІДІВ У ПОГРАБУВАННІ ЄВРЕЇВ ВОЛИНИ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ¹

¹ Написання цієї статті стало можливим завдяки науковій стипендії Німецько-української комісії істориків, отриманій у 2019 році.

У статті досліджено випадки пограбування жертв Голокосту у трьох невеликих містечках Західної Волині: Дубровиці, Корці й Костополі. Такі дії, окрім фінансування німецької мілітарної машини та збагачення німців, слугували «легітимації» геноциду й серед місцевого населення, його заохоченню до колаборації.

На поведінку частини населення під час організації злочину в Костополі, Корці та Дубровиці впливали економічні чинники. Вже на початковому етапі Голокосту мешканці цих містечок долучилися до грабунку єврейських сусідів під час погромницьких акцій наприкінці червня – на початку липня 1941 р. У процесі створення гетто відбувалися стихійні пограбування помешкань жертв і «легалізована» нацистською окупаційною владою торгівля їхнім майном (переважно одягом і побутовими речами).

У період існування гетто в Костополі, Дубровиці та Корці тутешнє населення (переважно селяни) активно долучилося до нерівноцінних торгових обмінів із єврейськими бранцями. В обмін на одяг, взуття, прикраси та гроші селяни приносили євреям їжу. Коли кошти закінчувалися, євреї пропонували свою працю в обмін на харчі. Таку взаємодію значно легше було організувати бранцям гетто відкритого типу в Корці та Дубровиці. Голод у гетто був найстрашнішим тоді, коли в мешканців закінчувалися цінні речі, за які можна було вимінювати продовольство, а селяни втрачали інтерес надалі приносити їжу.

На етапі знищення гетто в усіх трьох містечках відбувалися стихійні пограбування будинків убитих євреїв. Після ліквідаційних акцій щоразу розпочиналася торгівля єврейським майном (переважно одягом, меблями й нерухомістю). «Легалізовану» нацистською окупаційною владою торгівлю у Дубровиці та Костополі здійснювали працівники міських управ (це були переважно місцеві українці). Найбільшу вигоду мали сусіди євреїв (українці й поляки), що мешкали у цих містах і довколишніх селах. У Корці торгівлю майном убитих євреїв контролювала районна управа, а участь у ній брали переважно місцеві українські селяни. Окрім фізичних осіб, у цьому районі участь у придбанні меблів і будинків жертв Голокосту брали й українські організації (сільські філії товариства «Просвіта», українські школи тощо).

Доля тих євреїв, яким вдалося утекти з гетто або місць розстрілів, залежала від ставлення місцевого населення. мешканці довколишніх сіл по-різному ставилися до жертв, які мусили переховуватися поза межами гетто. Зокрема, селяни і містяни в нечисленних випадках безкорисливо переховували жертв (поведінка рятівників), надавали притуток або їжу, допомагали євреям із метою отримання якихось зиску (використання жертв Голокосту як робочої сили, нерівноцінні обміни їжі на матеріальні цінності), переховували за гроші або інші цінності, видавали представникам окупаційної влади жертв в обмін на матеріальну вигоду (яка зазвичай вимірювалася такими дефіцитними у воєнний час товарами, як керосин, спиртні напої, сіль і цукор) і навіть брали активну участь у виявленні місць переховування євреїв як за винагороду, так і незначні кар'єрні преференції. Як засвідчують спогади жертв Голокосту, значна частина українських і польських селян вибудовували різноманітні моделі взаємодії з жертвами Голокосту саме з метою отримати вигоду. В одних випадках це допомагало жертвам вижити (допомога в обмін на матеріальні речі). В інших – призводило до катастрофи. Хай там як, а «праведна» поведінка траплялася значно рідше, ніж та, що була мотивована економічним зиском.

Ключові слова: Голокост, політекономія геноциду, пограбування євреїв, Західна Волинь, Голокост в Україні.

До
Районової Управи
в Домбровиці!
Пінькевича Петра, що
проживає в Домбровиці по вул. Шосовій, 31

Прохання

Згідно дозволу на відкриття мною закладу фотографічного, прошу передати в моє користування приміщення з трьох кімнат, лабораторію і альтану булих фотографів жидів... при вулиці Шосовій, 27. Одночасно прошу виділювати представника для усталення кошторису ремонту, який конечно треба перепроводити в означеному приміщенні. Прошу дати свою згоду на продажу нижче виміняних речей, необхідних для обставлення закладу: 2 столи, 6 табуреток, 6 крісел, шафу, приладдя і виконані роботи, 1 відро, 1 кубок металевий, 3 цілих простині для намалювання декорації, 5 старих простинь або пошивок для зроблення засло-ну – штор під скляний дах.

Домбровиця, дня 3.11.1942

П. (підпис)²

² Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО),
ф. Р-293, оп. 2, спр. 4, арк. 68.

Цю заяву було написано до міської управи невеличкого волинського містечка Дубровиця (під час окупації – Домбровиця) через півтора місяця після ліквідації в ньому гетто. Це лише одна із близько 70 заяв, поданих охочими заволодіти нерухомим майном жертв Голокосту та їхніми підприємствами у цьому місті, що зберігаються в Державному архіві Рівненської області. Кількість таких заяв у масштабах Волині вимірюється сотнями, а то й тисячами. Лише у фондах Дубровицької і Костопільської міських і Корецької районної управ ми виявили близько 500 заяв на отримання майна жертв Голокосту, поданих упродовж 1941–1942 рр. І це лише залишки тих документальних свідчень, що вціліли після Другої світової війни. Заяви на єврейське майно писали не лише фізичні особи, а й представники установ, що діяли в регі-

³ ДАРО, ф. Р-23, оп. 1, спр. 11, арк. 18–19.

⁴ Там само, ф. Р-48, оп. 1, спр. 35, арк. 128; спр. 36, арк. 139; спр. 37, арк. 112.

⁵ Гебіт – адміністративна одиниця в межах окупаційної зони Райхскомісаріат Україна. Райхскомісаріат було поділено на генеральні округи, а ті, своєю чергою, – на гебіти. Гебіт Костопіль був частиною генеральної округи Волинь – Поділля.

⁶ Vera Shchetinkova. Interview 45238. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019. Тут і далі переклад уривків усних історій з англійської та російської автора, якщо не зазначено інше.

оні. Приміром, у м. Костопіль члени місцевої пожежної бригади, укомплектованої з українців, поляків і фольксдойче (етнічних німців, що мешкали в регіоні) ³. У Корці частину майна вбитих жертв отримали українське культурне товариство «Просвіта», школи й навіть парафії православної церкви ⁴. При цьому немає жодного документального обліку стихійних пограбувань жертв Голокосту. Тут ідеться лише про «легалізовану» нацистським окупаційним режимом практику торгівлі майном убитих.

Збереглося чимало свідчень того, як прагнення наживи суттєво зменшувало шанси євреїв на виживання, підштовхуючи сусідів до викриття та полювання на них. Зокрема, Віра Щетінкова, мешканка с. Корост, так описувала масове вбивство євреїв у сусідньому містечку Степань (перебувало у складі гебіту «Костопіль» ⁵): «Ми втекли ввечері, коли вже темно було. Вони [німці та місцева поліція] не встигали стільки розстрілювати. І вони залишили колону [євреїв] до ранку, щоб продовжити розстріл. Увечері вони понапивалися. І хто зміг – той утік. Бачите, тут не так легко втекти. Потім же ходили, шукали і за пляшку керосину здавали. За пляшку керосину або за ганчірку. Ходили, шукали по лісі й здавали. Тому дуже багато залишилося б живих, якби не видавали. Молодь майже вся втекла. Тільки що ж, як їх знаходили і розстрілювали у Степані. Якщо не на місці розстрілювали. А так багатьох на місці вбивали» ⁶.

За підтримку євреїв на окупованих нацистами теренах СРСР і Польщі карали на смерть, тож можна зрозуміти, чому місцеве населення боялося прийти на допомогу жертвам Голокосту. Однак потрібно зважати на ще один чинник – матеріальний зиск, який спонукав частину населення до участі в Голокості. Така поведінка у різний спосіб впливала на шанси виживання жертв.

У цій статті запропоновано аналіз економічних мотивів поведінки місцевого неєврейського населення під час організації Голокосту у трьох невеликих містечках Західної Волині, що входили до генеральної округи Волинь – Поділля Райхскомісаріату Україна, – Костополю, Дубровиці та Корці. Йдеться насамперед про представників двох найбільших етнічних груп, що були сусідами євреїв під час Голокосту на Волині, – українців і поляків.

Вибір саме цих трьох містечок зумовлено кількома чинниками. По-перше, значний масив джерел дає змогу системно відтворити процес пограбування євреїв у цих населених пунктах у 1941–1944 рр. По-друге, більшість польських євреїв мешкали у маленьких містечках, в яких вони становили від 30 до 90 % населення. Дослідники історії Голокосту частіше фокусуються на вивченні великих акцій, що відбувалися у більших містах, зокрема у Рівному, Луцьку, Києві тощо. Проте, щоб осмислити катастрофу євреїв на теренах Західної України, потрібно досліджувати долю жертв Голокосту саме в невеликих містах, де розгорталася головна драма більшості українських євреїв.

І, нарешті, третій чинник, що зумовив наш вибір, – політико-адміністративний. Костопіль, Дубровиця і Корець, розташовані у Західній Волині, належали до однієї адміністративної одиниці Райхскомісаріату Україна – генеральної округи Волинь – Поділля.

Проте ці три містечка перебували у складі різних гебітів: Костопіль був адміністративним центром однойменного гебіту, Дубровиця входила до складу гебіту «Сарни», а Корець – гебіту «Рівне». Тож маємо змогу здійснити порівняльний аналіз та виокремити загальні тенденції і особливості органів окупаційної адміністрації, що використовували матеріальне заохочення, намагаючись забезпечити підтримку політики окупаційного режиму серед місцевого населення.

У цій статті розглянемо поведінку двох основних етнічних груп – українців і поляків. Саме вони були найчисельнішими *bystanders* регіону під час Голокосту. Проте ми зважали і на поведінку інших великих етнічних груп у Західній Волині – німців (фольксдойче), чехів, росіян тощо.

Таблиця 1

Національний склад населення Західної Волині
(за результатами переписів, проведених у міжвоєнний період) ⁷

Національність	Перепис 1921 р.	%	Перепис 1930 р.	%
Українці	983 956	67,9	1 448 000	69,8
Поляки	240 922	16,6	325 000	15,5
Євреї	164 740	11,4	207 792	10,0
Німці	24 960	1,7	34 000	1,7
Росіяни	9450	0,6	32 000	1,5
Чехи	24 405	1,8	30 977	1,5
Загалом	1 449 073	100	2 077 769	100

⁷ Таблицю складено на основі даних: Spector, Shmuel. (1990). *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944*. Jerusalem: Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews, 10.

Одне з найскладніших дослідницьких питань, на яке історіографія Голокосту не дає однозначної відповіді, полягає в тому, що, з одного боку, пограбування жертв Голокосту розглядають як позаідеологічний чинник «легітимації» злочину та мотивування до участі в ньому. Ймовірно, матеріальна спокуса могла переважити як прихильне ставлення до євреїв, підштовхнувши місцеве населення до участі у грабунку, так і стійкі антисемітські упередження, спонукаючи ситуативно «прийти на допомогу» жертвам в обмін на матеріальну винагороду.

Але, з іншого боку, чи могла утвердитися соціальна практика пограбування жертв Голокосту без наявної етнічної дистанції та упередженого ставлення місцевого населення до євреїв? На це запитання не так легко відповісти. Проте у процесі аналізу джерел ми намагатимемося зробити висновок про роль антисемітизму та етнічних упереджень, сформованих у міжвоєнний період, у процесі пограбування жертв Голокосту.

Історіографія питання

Одна з визначальних для історіографії Голокосту дискусій точилася між інтенціоналістами та функціоналістами. Її квінтесенцією стала поява на початку 1990-х рр. досліджень Крістофера Браунінга та Даніеля Гольдхагена ⁸. Якщо перший наголошував на розмаїтій палітрі мотивації до участі в злочині (антисемітизм, покір авторитету, конформізм, різні ситуативні контексти), то другий

⁸ Browning, Christopher R. (2001). *Ordinary Men*. London: Penguin Books, 2001; Goldhagen, Daniel Jonan. (1997). *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: A Division of Random House, INC.

⁹ Goldhagen, Daniel
Jonan. *Hitler's Willing
Executioners*, 384.

¹⁰ *Confiscation of Jewish
Property in Europe, 1933–1945.
New Sources and Perspectives.
Symposium Proceedings*. (2003).
Washington DC: Center for
Advanced Holocaust Studies
United States Holocaust
Memorial Museum.

¹¹ Bajohr, Frank. (2002).
“Aryanisation” in Hamburg:
*The Economic Exclusion of Jews
and the Confiscation of Their
Property in Nazi Germany*.
(George Wilkes, Transl.). New
York: Berghahn; Bajohr, Frank.
(2001). *Parvenüs und Profiteure.
Korruption in der NS-Zeit*.
Frankfurt: Fischer; Dean, Martin.
(2008). *Robbing the Jews. The
Confiscation of Jewish Property
in the Holocaust, 1933–1945*.
New York: Cambridge University
Press, United States Holocaust
Memorial Museum; Feldman,
Gerald, & Seibel, Wolfgang.
(2005). *Networks of Persecution:
Business, Bureaucracy, and the
Organization of the Holocaust*.
New York: Berghahn Books;
Tooze, Adam. (2008). *The Wages
of Destruction: The Making and
Breaking of the Nazi Economy*.
New York: Penguin Books.

¹² Spector, Shmuel. (1990). *The
Holocaust of Volhynian Jews,
1941–1944*. Jerusalem: Yad
Vashem, Federation of Volhynian
Jews.

¹³ Ibidem, 66–67, 99, 103, 119.

¹⁴ McBride, Jared Graham.
(2014). “A Sea of Blood and
Tears”: *Ethnic Diversity and
Mass Violence in Nazi-Occupied
Volhynia, Ukraine, 1941–1944*
(Doctoral dissertation).
University of California, Los
Angeles.

ключову роль відводив антисемітському світогляду німців як визначальному чиннику їхньої участі у злочині.

Ймовірно, що значну роль відігравала низка чинників, що спонукали місцеве населення як підтримувати організований нацистами геноцид європейського єврейства, так і чинити йому опір або ж залишатися байдужим. Д. Гольдгаген на прикладі поведінки німців розглядає економічні мотиви залучення до злочину (кар’єрне зростання, перспектива пограбування жертв Голокосту тощо) як один із так званих конвенційних підходів, які він загалом не визнає значущими і критикує. Американський історик характеризує кар’єрну або будь-яку економічну вигоду як чинник, що спонукав до підтримки чи участі в злочині незалежно від ідеологічних і світоглядних переконань того, хто зазнавав матеріальних спокус⁹. Проте, по-перше, вважаємо, що можливість отримати матеріальну вигоду не заперечує впливу ідеологічних переконань особи. Цей чинник цілком міг бути додатковим мотивуванням до участі у вбивстві, антисемітські погляди могли підштовхувати людину до участі у пограбуванні жертв Голокосту. Траплялося й навпаки: іноді люди з антисемітськими переконаннями приходили на допомогу євреям.

По-друге, наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. було відкрито нові архівні матеріали й опубліковано низку праць, присвячених проблемі пограбування жертв Голокосту в різних окупаційних зонах Європи¹⁰. Ці праці переконливо доводять, що Д. Гольдгаген суттєво недооцінив роль економічної вигоди у заохоченні як німців, так і представників інших націй до участі в реалізації Голокосту. Висновки та узагальнення Франка Байора, Геца Алі, Мартіна Діна, Джеральда Фельдмана, Вольфганга Сейбела, Адама Туза свідчать, що «аріїзація» єврейської власності часом відігравала навіть вирішальну роль у підтримці та участі численних соціальних груп та інституцій у реалізації Голокосту на теренах Західної Європи¹¹.

Про роль цього чинника у Східній Європі (зокрема на теренах Західної Волині) згадував у своїй праці ще в 1990 р. Шмуель Спектор¹², аналізуючи роль матеріальної спокуси для німців і місцевого населення у долі жертв, їхніх шансах на виживання. Зокрема, Ш. Спектор зазначав про великий вплив саме перспективи пограбування євреїв на вибух низки стихійних погромницьких акцій на початку радянсько-німецької війни у червні–липні 1941 р., значення «підкупу» німецьких і місцевих чиновників у боротьбі жертв за виживання, негативні наслідки здирницької поведінки місцевого населення під час бартерних обмінів коштовностей на життєво необхідні бранцям гетто продукти харчування тощо¹³. Більшість цих висновків підтверджено у пізнішому дослідженні американського дослідника Дж. Мак-Брайда, який залучив недоступні Ш. Спектору матеріали російських та українських архівів. У своїй дисертації Дж. Мак-Брайд досліджує роль місцевого населення в організації злочинів геноциду та етнічних чисток на теренах Західної Волині в умовах нацистської окупації¹⁴. Автор неодноразово згадує економічні мотиви як один із найважливіших стимулів залучення місцевого населення до участі в убивствах,

¹⁵ Gross, Jan T. (2017). Opportunistic Killings and Plunder of Jews by Their Neighbors – a Norm or an Exception in German Occupied Europe. In *Lessons and Legacies XII. New Directions in Holocaust Research and Education* (p. 20). Northwestern University Press, Evanston, Illinois.

¹⁶ Ibidem, 22.

¹⁷ Румунізація – політика, що здійснювалася румунським урядом щодо власного єврейського населення, за тим самим принципом, що й аріїзація.

¹⁸ Ionescu, Stefan Cristian. (2016). “Californian” Colonists versus Local Profiteers? The Competition for Jewish Property During the Economic Colonization of Bukovina, 1941–1943. *Yad Vashem Studies*, 44 (2), 121–145.

¹⁹ Wylegala, Anna. (2016). About “Jewish Things”. Jewish Property in Eastern Galicia During World War II. *Yad Vashem Studies*, 44 (2), 83–120.

²⁰ Ibidem, 85.

²¹ Dean, Martin. Robbing the Jews, 436, 191.

²² Ibidem, 187.

²³ Grabowski, Jan. (2013). *Hunt for the Jews. Betrayal and Murder in German-Occupied Poland*. Bloomington: Indiana University Press, 84; Bartov, Omer. (2013). Communal Genocide. Personal Accounts of the Destruction of Buczac, Eastern Galicia, 1941–1944. In *Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands* (pp. 399–420). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press; Bartov, Omer. (2008). Eastern Europe as a Site of Genocide. *Contemporary Issues in Historical Perspective. The Journal of Modern History*, 80 (September), 557–593.

²⁴ Bartov, Omer. Communal Genocide, 404.

зазначає про негативний вплив пограбування жертв Голокосту на їхні подальші шанси вижити.

Роль місцевого населення під час пограбування майна жертв Голокосту на теренах Східної Європи вивчали Ян Томаш Гросс, Анна Вилегала, Штефан Крістіан Іонеску, Ян Грабовські, Омер Бартов. Надзвичайно цінним є висновок Яна Гросса про те, що пограбування євреїв було «радіше соціальною практикою, ніж кримінальною чи девіантною поведінкою негідників»¹⁵. Досліджуючи вплив Голокосту на соціальну структуру окупованої Польщі, вчений зазначає, що через пограбування жертв Голокосту прискорилися ті соціальні зміни, які розпочалися ще у міжвоєнний період: місце євреїв у соціальній ієрархії стрімко займали поляки¹⁶.

Штефан Іонеску проаналізував роль «аріїзації»/румунізації¹⁷ власності євреїв Північної Буковини у долі жертв Голокосту¹⁸. Пограбування єврейського майна у Східній Галичині досліджує у своїй статті Анна Вилегала¹⁹, звертаючи увагу на особливі соціально-економічні умови, в яких опинилися євреї Східної Галичини й Західної Волині у 1939–1941 рр. У цей період вони пережили нетривалий період радянської окупації, що супроводжувалася репресіями та націоналізацією власності. На думку Анни Вилегали, «це означало, що совети вже провели частину технічної “роботи”, пов’язаної з експропріацією євреїв, таким чином, ненавмисно допомагаючи німцям...»²⁰. На ці регіональні особливості соціально-економічних змін у Західній Україні вказує і Мартін Дін, аналізуючи пограбування жертв Голокосту на теренах Східної Європи в окремому розділі комплексного дослідження «Robbing the Jews. The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945»²¹. У цій праці він також наголошує на значенні геттоїзації жертв Голокосту у процесі їхнього пограбування²².

Нагадаємо також про важливі висновки Яна Грабовські й Омера Бартова²³, які піддали сумніву можливість використання терміна *bystanders* (як індіферентного мовчазного спостерігача) щодо процесу реалізації Голокосту на теренах окупованої України та Польщі. Омер Бартов означив Голокост на цих територіях особливою категорією – «комунальний геноцид»²⁴, адже велику кількість єврейських жертв тут було вбито на очах членів їхніх сімей, друзів, колег. Чимало повоєнних мешканців колишніх єврейських будинків залишили яскраві спогади про попередніх власників та обставини їхнього вбивства. За цих умов, на думку О. Бартова, кожен був протагоністом. Часто люди опинялися більше ніж в одній ролі. Тому, на думку цього історика, сором, жаль, самообман та заперечення досі впливають на те, що вони пам’ятають, говорять або пишуть про ці події. Згідно з підходом О. Бартова, доля майна євреїв та їхні соціальні позиції (лікарі, вчителі, торговці, ремісники тощо) стали одними із визначальних чинників особливих умов перебігу «комунального геноциду» на території окупованої України, під час якого залишатися байдужим спостерігачем (*bystanders*) було вкрай важко.

Питання ролі місцевого населення у пограбуванні жертв Голокосту на теренах таких невеличких штетлів Західної України, як Дубровиця, Корець і Костопіль, є маловивченим. Цю проблему дослідники розглядають у значно ширших контекстах. Однак не-

²⁵ Bartov, Omer. (2018). *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz*. New York, London, Toronto, Sydney, New Delhi: Simon Schuster, 397.

щодавно побачило світ нове дослідження О. Бартова «Анатомія геноциду: життя і смерть у містечку за назвою Бучач» («Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz») ²⁵, у якому автор висвітлює події Голокосту в одному з невеликих містечок Східної Галичини, і зокрема економічні аспекти як один із чинників співучасті українських селян у злочині.

Джерела дослідження

Досліджуючи процес пограбування жертв Голокосту в Дубровиці, Костополі та Корці, ми здебільшого використовували джерела двох типів (за походженням): архівні документи та матеріали окупаційного періоду й відеосвідчення жертв Голокосту (база даних Visual History Archive USC Shoah Foundation).

Серед документів окупаційного періоду найбільше значення для підготовки цієї статті мали матеріали трьох фондів Державного архіву Рівненської області: Р-293 (Дубровицька міська управа), Р-29 (Костопільська міська управа), Р-48 (Корецька районна управа). У цих фондах зберігаються численні заяви на майно євреїв, які місцеві мешканці писали після акцій масових розстрілів упродовж 1941–1942 рр. Дослідники історії Голокосту наразі не приділили належної уваги цим джерелам. У поодиноких дослідженнях про них лише побіжно згадано, проте глибинний і комплексний аналіз їхнього змісту поки що ніхто не проводив. Ці заяви написані від руки українською мовою (переважно з використанням місцевих діалектизмів) і містять короткі прохання/звернення мешканців до міських і районних управ продати їм найрізноманітніші речі жертв Голокосту (починаючи від шкарпеток і закінчуючи будинками та ремісничим обладнанням). Попри канцеляристський стиль, ретельніший аналіз змісту цих документів дав змогу дізнатися чимало особливостей, які стосуються як особистостей прохачів, так і загальних тенденцій «легалізованого» пограбування євреїв у досліджуваних містечках.

Окрім «легалізованих» форм, пограбування жертв Голокосту мало характер незаконного органами окупаційної влади грабунку. Оскільки збереглося небагато документальних свідчень, що допомогли б пролити світло на цей аспект пограбування, під час дослідження таких випадків ми більше спиралися на свідчення жертв Голокосту. Вони становлять другу вагому групу джерел цього дослідження.

Загалом же використання різних типів джерел дає змогу здійснювати перехресний аналіз із метою перевірки та підтвердження достовірності фактів.

Соціокультурні передумови грабунку: роль антисемітських стереотипів і націоналізму

Описуючи участь польських сусідів у процесі пограбування жертв Голокосту на території окупованої Польщі, Ян Гросс зауважив досить цікавий аспект: поляки намагалися відібрати якомога більше власності жертв, щоб не все майно опинилося в німецьких руках ²⁶. Подекуди грабунок набував таких собі «псевдопатріотич-

²⁶ Gross, Jan T. *Opportunistic Killings*, 20.

них» форм, коли грабіжники виправдовували свої дії вдаваними цінностями вищого порядку (патріотизм, націоналізм тощо). Часто це зумовлювалося їхніми стереотипними переконаннями про негативну роль єврейського бізнесу.

Про стереотипне та економічно шкідливе сприйняття євреїв в аграрному християнському середовищі зазначає і О. Бартов, аналізуючи передумови Голокосту у м. Бучач. На його думку, економічна діяльність євреїв у традиційному селянському світі Східної Галичини (репрезентованому переважно поляками та українцями) породжувала чимало етнічних стереотипів. Через те, що євреї часто-густо представляли торговельну сферу і були посередниками між традиційним агрокультурним світом і чужим йому, «підступним» зовнішнім середовищем, їх часто сприймали як «злостісну пухлину на здоровому тілі» нації. Польські та українські селяни вважали їх визискувачами, які формують у місцевого населення алкогольну та тютюнову залежність або ж в інший спосіб відбирають у нього останні кошти ²⁷. Ці стереотипи були суттєво радикалізовані польськими та українськими націоналістами, котрі намагалися організувати цілеспрямований бойкот єврейського бізнесу і потіснити його з соціально-економічних ніш регіону. Дослідження цих процесів на теренах Західної України у міжвоєнний період стало предметом монографії автора «“Свій до свого по своє”: соціально-економічний вимір націєтворчих стратегій українців у Польщі» ²⁸.

Як ставлення до єврейського бізнесу у Західній Волині вплинуло на готовність українського і польського населення до грабунку жертв Голокосту під час Другої світової війни? Щоб дати відповідь на це запитання, коротко проаналізуємо польсько-єврейські та українсько-єврейські взаємини в економічній сфері у міжвоєнний період. Ще до війни Дубровиця, Корець та Костопіль перебували у складі Волинського воєводства Другої Речі Посполитої. У етнотомографічній структурі цих містечок євреї у різний час становили від 40 до 80 % населення ²⁹. Дані Шмуеля Спектора щодо демографічної динаміки у досліджуваних населених пунктах наведено в табл. 2.

Таблиця 2

**Чисельність євреїв у Костополі, Дубровиці та Корці:
демографічна динаміка упродовж 1921–1942 рр.** ³⁰

Населений пункт	Перепис 1921 р.	Перепис 1931 р.	Дані муніципальної статистики (грудень 1937 р.) ³¹	Червень 1941 р.	Чисельність євреїв у гетто (станом на 1942 р.)
Дубровиця	2536	2739	3225	4327	4500
Костопіль	1185	2609	3920	2405 ³²	4500
Корець	4120	4491	4895		4500 / 1500 (після акції 21 травня 1942 р.)

²⁷ Bartov, Omer. *Anatomy of a Genocide*, 19–20.

²⁸ Долганов, П. (2018). «Свій до свого по своє»: соціально-економічний вимір націєтворчих стратегій українців у міжвоєнній Польщі. Рівне: Волинські обереги.

²⁹ Spector, Shmuel. *The Holocaust of Volhynian Jews*, 13–14.

³⁰ Таблицю складено на основі даних: Spector, Shmuel. *The Holocaust of Volhynian Jews*, 362–363.

³¹ Деякі цифри можуть бути завищеними, оскільки не є результатом перепису, а сформовані на основі статистичних даних щодо кількості виборців напередодні виборів 1938 р. У Другій Речі Посполитій часто вдавалися до практики джеримандеризму з метою маніпулювання результатами виборів, додаючи до міських населених пунктів населення з ближніх сіл.

³² Чисельність євреїв м. Костопіль у 1941 р. подано згідно з даними Костопільської міської управи станом на 3 вересня 1941 р.: ДАРО, ф. Р-29, оп. 1, спр. № 2, арк. 245.

Структуру професійної зайнятості єврейської громади у регіоні Західної Волині станом на 1931 р. подано в табл. 3.

Таблиця 3

**Структура професійної зайнятості євреїв
у Західній Волині (1931 р.)³³**

³³ Таблицю складено на основі даних: Spector, Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, p. 16; *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*. (2012). (Vol. II. Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. Part B. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, pp. 1962, 1386, 1343).

Сфера працевлаштування	% працездатного єврейського населення
Торгівля і страхування	44,3
Шахти і промисловість (зокрема ремесла)	40,5
Зв'язок і перевезення	4,0
Освіта і культура	2,8
Медицина і послуги охорони здоров'я	2,7
Безробітні	2,3
Державна служба, релігійна служба, громадські організації та інституції	1,9
Послуги з ведення домашнього господарства	0,8
Садівництво, риболовля та лісове господарство	0,3

Велика кількість євреїв у торгівлі та промисловості могла зумовлювати таке саме стереотипне сприйняття економічної ролі цієї етнічної групи, про яке пише О. Бартов, характеризуючи ситуацію у Східній Галичині. Принаймні євреї Корця та Костополя неодноразово згадували про перші прояви антисемітизму у своїх містечках саме на економічному ґрунті. Більшість із них були пов'язані з польським антисемітським рухом, який стрімко набрав обертів у другій половині 1930-х рр. Ось що зазначає з цього приводу Рашель Рубін, розповідаючи про своє дитинство в Корці: «Це було у 1938-му або 1937 роках. Тоді говорили, що в польському уряді з'явилися німецькі шпигуни. І вони почали здійснювати антиєврейську політику. [Закликали] не купувати у [єврейських] магазинах. Моя мама страждала, тому що ми мали платити (великий) податок. Вони пильнували за чистотою, щоб наш ресторан був ідеально чистим. І навіть коли він був ідеально чистим, вони все одно намагалися щось знайти, щоб сказати, що це порушення. Тому ми старалися, щоб все було ідеально чисто. На тій самій вулиці був інший [польський] ресторан, і вони не звертали на нього такої уваги, як на нас. Тому що ми були євреями. І коли вони знаходили порушення, нас змушували сплачувати за це штраф»³⁴.

³⁴ Rachael Rubin. Interview 14142. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

Тут ідеться про регіональні прояви економічної дискримінації євреїв у Польщі, яка стала частиною державної політики. Це суттєво загострювало прояви антисемітизму серед польського населення. Про таке ставлення деяких представників польського бізнесу у м. Корець зазначала і Клара Скалецька: «...було кілька

³⁵ Clara Skaletzky. Interview 597. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

³⁶ Shmul' Tantsman. Interview 28085. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

³⁷ Manya Feldman. Interview 9245. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

³⁸ Российский государственный военный архив, ф. 464 к, оп. 1, д. 2601, л. 16–17.

³⁹ Долганов, П. (2018). «Свій до свого по своє»: соціально-економічний вимір націотворчих стратегій українців у міжвоєнній Польщі. Рівне: Волинські обереги, 179.

⁴⁰ Марчук, І. Наперсний хрест священика Михайла Павловського та перша присяга УПА на Волині. *Волинь*, № 1094. Retrieved from <http://volyn.rivne.com/ua/2212?act=print>.

польських магазинів, вони продавали товари полякам. А ті писали знаки – не купуй у євреїв. Вони малювали картинки євреїв із довгими носами. Це був мій перший досвід антисемітизму. Це відбувалося після того, як помер Пілсудський»³⁵. Про почастішання акцій економічного бойкоту у Костополі у другій половині 1930-х розповідав Шмуль Танцман³⁶. Про схожі переконання серед польських сусідів у м. Дубровиця згадувала Маня Фельдман: «Вони [поляки] також пропагували заклик, що польською звучав як “*swój do swego*” – ходи лише до своїх. Біля входів до своїх магазинів вони розмістили написи, що закликали не купувати у євреїв. Це було дуже відкрито»³⁷. Отже, тема економічного бойкоту неодноразово фігурує у спогадах тих жертв Голокосту, які перед його початком проживали в західній частині Волині.

Хоча жертви майже не згадують про аналогічні моделі поведінки етнічних українців, ми знайшли документальні свідчення про поширення ідей і практики бойкоту єврейського бізнесу і серед українського населення. Зокрема, згідно з даними звітів Бюро інспекції при генеральному інспектораті збройних сил Польщі, у 1936–1937 рр. ОУН здійснила 27 антиєврейських акцій на теренах Волинського воєводства. Більшість із них полягали у нищенні майна єврейських ремісників і торговців³⁸.

Припускаємо, що такі акції не були популярними серед українців у міжвоєнний період через брак організаційного підґрунтя. Вони здебільшого обмежувалися ОУН. Зважаючи на те, що у міжвоєнний період Польща провадила політику «сокальського кордону» (заборона на теренах Західної Волині українських національних організацій, які діяли у Східній Галичині), та відсутність підтримки держави (як у випадку поляків), ідеї економічного бойкоту євреїв могли не набути такої публічної форми серед етнічних українців Волині, як з-поміж поляків (в усьому регіоні) та українців у Східній Галичині. Адже у Східній Галичині Українське національно-демократичне об'єднання, ОУН, Союз українських купців та промисловців, більшість кооперативних інституцій тощо активно провадили акції з метою бойкоту єврейського бізнесу³⁹.

Уже в окупаційний період на сторінках волинської преси з'явилися статті, які закликали українців використати «подарований» нацистським окупаційним режимом шанс на захоплення єврейських позицій у торговельній і ремісничій сферах. За риторикою ці публікації дуже схожі на статті міжвоєнної західно-української преси (зокрема в газетах «Новий час» і «Діло»), що пропагувала гасло «свій до свого по своє» і закликала українську молодь до конкурентної боротьби із єврейськими ремісниками, торговцями, юристами, лікарями тощо. На початку 1942 р. у газеті «Костопільські вісті» було опубліковано низку статей, підписаних М. Павловським (можливо, це був Михайло Павловський – православний священик і член проводу ОУН на Костопільщині⁴⁰), які безпосередньо вказували на негативну роль єврейського бізнесу в економічному житті регіону та необхідність змінити цей стан речей. В одній із публікацій М. Павловський пише: «За часів польської держави жиди осіли на українських землях не тільки по містах і містечках, а навіть по селах. Спочатку головним чи-

ном затруднення жидів становила торгівля. У селах жиди брали в держання у панів шинки, в яких, споюючи нарід, висмоктували людську кров; беручи в аренду церкви, знущалися над народом і його найглибшими почуваннями, вірою, одночасно видаючи себе за народніх добродійців.

...взагалі вся продукція України опинилась майже виключно в жидівських пазурах. Наші робітники і фахівці змушені були служити у жидів, які нерідко знущалися над нашим народом, вживаючи ганебного виразу “гой”. Жиди – це тяжкі болячки на нашому тілі. Нарід добре пам’ятає, коли жиди забирали у бідної вдовиці останню корівчину і латану свитину. Нарід український лише тоді устатить своє життя і добробут, коли добре зрозуміє, хто його ворог, а хто приятель. Геть зі шкідниками, геть з паразитами. Україна для українців. Спільним зусиллям поборемо всі перешкоди і обновленими увійдемо у майбутню сім’ю народів нашого світу»⁴¹.

Восени 1942 р., вже після ліквідації костопільського гетто, в газеті з’явилося ще кілька публікацій, які закликали українців скористатися шансом і зайняти торгово-ремісничі позиції євреїв. «Жиди вже більше не будуть нам конкурентами разом з своїм світовим капіталом. Пора вже спробувати своїх сил у продукції, пора виявити свою ініціативу. Брак цієї ініціативи кидається в очі на господарському відтинку», – писав у надісланій на початку вересня до газети замітці автор на ім’я Іван Мітринга⁴².

Інша стаття невідомого автора починалася такими словами: «У часи довголітнього большевицького панування жиди засмітили українську торгівлю. Вже й забулися в Україні чесні методи купецтва»⁴³. Продовженням цього лейтмотиву стала стаття без підпису, опублікована на шпальтах «Костопільських вістей» 18 жовтня 1942 р. за назвою «Розшарування українського суспільства». Її автор із неприхованим патріотичним ентузіазмом констатував: українці активно займають «звільнені» євреями соціально-економічні ділянки: «Ми є свідками, як під впливом розпорядження Райхскомісара про ремесло з усіх закутин з’являються українські ремісники й закладають свої підприємства. У ті підприємства широкою хвилею вливається українська сільська і міська молодь, щоб вчитися ремеслу й поповнити в майбутньому ряди ремісників, ремісників освічених і добре вправлених в своїм фаху.

Те ж ми бачимо й у вільних професіях. До медичних інститутів, фармацевтичних, зуболікарських курсів, різного роду фахових шкіл масами входить молодь, якій пощастило вже здобути середню освіту. Вони мають стати на місця, що їх опорожнили чужинці, переважно жиди.

Те ж саме явище бачимо в торгівлі й промислі, де українці виявляють жваву діяльність, хоч обставини військового часу й стоять на перешкоді.

У державних і самоурядових установах також приступила до праці значна кількість українців, що мають змогу тепер виявити й на цьому полі свій хист та набратися вправи. Словом, де ми не глянули б, бачимо переймання українцями тих місць і становищ, які були згублені пару соток літ тому»⁴⁴.

⁴¹ Павловський, М. (1942). Україна і жиди. *Костопільські вісті*, 15 лютого, 2.

⁴² ДАРО, ф. Р-28, оп. 1, спр. 7, арк. 7–8. У статті С. Стелькович зазначено, що цей журналіст був членом ОУН(б). Детальніше про це див.: Стелькович, С. В. (2014). Газета «Гайдамака» як пресо-ве видання «Поліської січі» (вересень – листопад 1941 р.). *Науковий журнал Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв*, 3, 188–191.

⁴³ Славні українські купці-чумаки. (1942). *Костопільські вісті*, 27 вересня, 2.

⁴⁴ Розшарування українського суспільства. (1942). *Костопільські вісті*, 18 жовтня, 4.

⁴⁵ Українська служба праці дбає про доріст ремісників. (1943). *Костопільські вісті*, 11 липня, 2.

Ймовірно той самий невідомий автор у липні 1943 р. ще раз зазначає про «звільнені» вбитими євреями ніші як соціальну можливість, якою зобов'язані скористатися українці: «Відтоді, як жиди не можуть вже виконувати своєї нечистої ролі посередників, наступив брак добрих українських ремісників» ⁴⁵. Важко зробити висновок, чи були такі ідеї популярними. Припускаємо, для частини набувачів єврейського майна та підприємницьких позицій вони стали якщо не мотиватором, то хорошим виправданням їхньої грабіжницької поведінки.

Соціально-економічні зміни у період радянізації

Повертаючись назад, зазначимо, що захоплення СРСР західно-українських земель у 1939 р. призвело до певних соціально-економічних змін у структурі єврейської власності. Коротко охарактеризуємо ці зміни, щоб чіткіше усвідомлювати, на що саме могло претендувати місцеве населення у період нацистської окупації.

Прихід радянської влади у вересні 1939 р. суттєво вплинув на соціальну структуру в досліджуваних містах. Більшість євреїв у спогадах розповідали, що життя погіршилося, проте залишалося стерпним. Багатші представники етнічної групи постраждали більше, бідніші ж навіть отримали шанси на покращення свого матеріального становища.

Нові соціально-економічні та політичні реалії описав Аврам Анапольський із м. Корця: «У 1939 році ми перейшли в російську школу. І зовсім інше життя стало. [Приватні] магазини всі ліквідувалися. Всі кравці об'єдналися в артіль. Вона називалася “Новий шлях”. І отримували щомісячну зарплату. Лікарі перейшли до державної лікарні. Ті, хто мали магазини, якщо вони були дрібні купці, які не мали багато робітників, не експлуатували нікого, їх залишили працювати в магазинах, але вже в державних магазинах. Багатьох тоді судили і вислали. У моїй [родині] нікого не судили, ми були середняки. Мій батько сам працював, сам шив, продавав, то він вважався робітником.

Непогано було. Невдоволення було тільки тим, що ми шість днів працювали і сьомий вихідний. А як він випадав? Ну один день у понеділок, інший у вівторок, потім середа, четвер, п'ятниця, субота. І коли в суботу почали змушувати виходити на роботу, це викликало невдоволення. Були лекції проти релігії. Але батьки в суботу не ходили на роботу. До школи мене [в цей день] не пускали. І я приходив до дому в сльозах, тому що мені сказали – якщо не буду ходити в суботу в школу (а більшість дітей ходили), мене не приймуть в піонери. ...

Тут втрутилися брати, сусіди – сказали [про це] батькові. І він погодився. Я почав ходити в суботу до школи, і мене прийняли в піонери та в тимурівську команду. Але батько зранку в шість годин мене будив, щоб я помолився разом із ним. І я всі ці два роки при радянській владі дома вже (в синагогу не ходили) молився. Я помолюся, тоді одягав піонерський галстук і йшов у школу. У дітей потім вихідний день почався неділями. Це здається було в [19]40 році. Ну було невдоволення і християн, якщо в неділю випадало ходити до школи. Частіше вихідний день був у неділю, а в

⁴⁶ Avram Anapol'skii. Interview 32206. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

⁴⁷ Manya Feldman. Interview 9245.

⁴⁸ Leon «Leib» Dimerman. Interview 13556. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

⁴⁹ Dean, Martin. Robbing the Jews, 191.

⁵⁰ Adam Goszer. Interview 23774. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

суботу робочий. Але релігійні в суботу не ходили. Синагогу і тори радянська влада в ці два роки не чіпала, не знищувала. Так само і церкви не закривала»⁴⁶.

Більшість тих, що пережили Голокост, пов'язують із приходом радянської влади погіршення соціально-побутових умов, затримки в постачанні продуктів, виникнення черг тощо. Зокрема, ось що зазначає про зміни в м. Дубровиця Маня Фельдман: «Магазини були конфісковані, мій батько перестав займатися бізнесом. Йому було закрито доступ навіть для отримання роботи, тому що його класифікували як дрібного торговця. Його називали спекулянтом, іншими словами, він дунив людей тому, що займався бізнесом. А під російським режимом все належало уряду. Щоденні продукти ми мали тому, що в нас були свої корови. Овочі і фрукти ми мали тому, що володіли великим садом. Але життя змінилося. Це [вже] була не демократія. Це був комунізм. Але це можна було знести, було не так вже й погано»⁴⁷. Про аналогічні зміни в соціально-економічному житті Костополя згадував Леон Дімерман⁴⁸.

Як стверджує Мартін Дін, на територіях, які на момент початку Другої світової війни були окуповані СРСР, через радянську політику суттєво зменшилися розміри власності євреїв. СРСР націоналізував більшість приватної власності (зокрема підприємства й нерухомість). Ремісників змусили працювати в державних кооперативах за фіксовану зарплату. Мартін Дін наводить дані, згідно з якими на цих територіях лише близько 5 % торгівлі все ще залишалося у власності євреїв⁴⁹. Все, що потрібно було зробити німецькій владі згодом – це зберегти державний характер цієї власності та передати її в управління німецьким функціонером.

Проте у галузі дрібної торгівлі й ремесел позиції євреїв ще зберігалися. Єврейські ремісники де-факто надалі володіли своїм обладнанням. Їх лише змусили об'єднатися в артілі та продовжувати займатися своєю справою вже у складі цих радянських організацій. Адам Гоцер пригадує, що у Корці його брата і всіх інших фотографів міста об'єднали в одній державній фотостудії, призначивши фіксовану зарплату. Фактично вони займалися тим, що й раніше, лише в інших умовах⁵⁰.

Що ж до дрібних підприємств, то формально їх також націоналізували, але попередніх власників часто призначали менеджерами новостворених державних об'єктів. Приватні будинки, кухонне приладдя, меблі тощо й накопичені особисті статки (у вигляді валюти або золота) також переважно зберігалися у власності євреїв.

Початок радянсько-німецької війни та основні етапи організації злочину в Костополі, Дубровиці й Корці

Воєнні дії та окупаційний період створили особливі умови на теренах Західної Волині, які сприяли пограбуванню майна євреїв. У цій частині статті стисло охарактеризуємо основні етапи організації Голокосту в Костополі, Корці та Дубровиці.

На початку радянсько-німецької війни сталися перші вибухи антиєврейського насильства з боку місцевого населення. Ідеться про так звані погромницькі акції улітку 1941 р. Найбільший виступ на теренах Волині відбувся у м. Кременець. Є свідчення про

⁵¹ Spector, Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 66–67.

⁵² Юденрат – спеціальний орган, який створювала нацистська окупаційна влада з представників євреїв у багатьох населених пунктах, де вони мешкали, з метою полегшення концентрації, експлуатації, пограбування та, зрештою, вбивства жертв Голокосту.

⁵³ Ibidem, 120–121.

⁵⁴ ДАРО, ф. Р-22, оп. 1, спр. 4, арк. 11.

те, що на цьому етапі акції, зумовлені переважно грабунком євреїв, відбувалися в Костополі, Корці та Дубровиці ⁵¹.

Перший етап пограбування жертв Голокосту охоплює літо – осінь 1941 р. У цей період відбувалися не лише стихійні грабунки євреїв, а й перші розстріли та відчуження майна, організовані німцями у співпраці з місцевим населенням. Також було створено юденрати ⁵², встановлено перші обмеження на торгівлю для євреїв у межах нацистського «нового порядку», накладено контрибуції (фінансові стягнення, які євреї повинні були заплатити окупаційній владі) та залучено жертв Голокосту до примусової праці. Завершується цей період першими масовими акціями восени 1941 р. та створенням гетто (осінь 1941 – весна 1942 рр.). Одна з таких масових акцій відбулася в Костополі. У Корці та Дубровиці більшість євреїв пережили 1941 рік (хоча влітку – восени там також були розстріли, що забрали життя сотень євреїв).

Особливо «сприятливі» умови для пограбування жертв Голокосту виникали під час створення гетто. Зокрема, Ш. Спектор зазначає, що представники місцевої влади були зацікавлені у прискоренні створення гетто, щоб мати можливість узяти участь у розподілі нерухомості й майна жертв. Переселяючись до гетто, євреї часто залишали чимало речей, які або були не в силах забрати з собою, або ж їм забороняли їх брати. Ще один спосіб, який давав змогу місцевій владі награвувати більше: визначення вузьких часових меж для переселення в гетто, наприклад, упродовж одного дня або навіть кількох годин. У такому випадку євреї похапцем намагалися зібрати речі і ставали легкими жертвами для грабунку представниками допоміжної поліції, які чатували по дорозі до гетто ⁵³.

«Легалізованим» збутом майна переселених до гетто євреїв займалися представники міських і районних управ, переважно місцеві мешканці. Цю відповідальність на них поклав окупаційний режим.

Таблиця 4

Етнічні особливості укомплектування штатів окупаційних органів влади на території Райхскомісаріату Україна ⁵⁴

Адміністративна одиниця	Урядовий керівник	Національність керівника
Село, що складається з окремих дворів	Сільський старшина	Місцевий
Міська громада – найменша (належала до району)	Бурмістр	Місцевий
Район, що складається з більшої кількості сіл або сільських громад	Голова району / районної управи	Місцевий
Міська громада – менша або середня і без особливого значення (район)	Бурмістр / голова міської управи	Місцевий

Продовження таблиці 4

Адміністративна одиниця	Урядовий керівник	Національність керівника
Міська громада – менша або середня, але особливого значення, як місце розташування німецьких урядів (власний район)	Німецький бурмістр, підпорядкований гебітскомісарові	Німець
Округа, що складається з кількох районів і міських громад	Гебітскомісар	Німець
Більше середнє місто або велике місто (головне місто округи)	Міський комісар	Німець
Генеральна округа (область), що складається з більшої кількості округ і міст	Генеральний комісар	Німець

У досліджуваних містах у різний час існували три типи гетто. У Костополі 5 жовтня 1941 р. було організовано гетто закритого типу з огорожею. При цьому, зважаючи на потребу в досвідчених ремісниках, для них у цьому місті створили особливі умови. «Привілейовані» ремісники та члени юденрату і єврейської поліції разом із сім'ями жили поза огорожею поблизу гетто. У гетто закритого типу діяв посилений режим контролю, що ускладнювало постачання продуктів харчування через чорний ринок і відтак спричиняло збільшення рівня смертності серед бранців. Тому ті з жертв, які мешкали поза огорожею, мали дещо кращі умови життя. Звісно, всіх їх очікувала однакова доля: 26 серпня 1942 р. усіх мешканців гетто розстріляли⁵⁵.

⁵⁵ Spector, Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 366–367, 124.

У Корці (на першому етапі, кінець 1941 р. – 21 травня 1942 р.) та Дубровиці існували гетто відкритого типу, де була змога постачати продукти харчування через чорний ринок.

Ліквідацію волинських гетто розпочали у травні 1942 р. Перший етап тривав із середини травня до середини липня. Розстрілювали переважно дітей, людей без професій, старшого віку, жінок, що доглядали за дітьми тощо (тобто ті категорії євреїв, які з погляду нацистської окупаційної влади давали найменше користі).

На другому етапі відбулося дві великі ліквідаційні акції: 14–15 липня у Рівному та 27–28 липня в Олиці. Наймасштабніші вбивства були під час третього етапу (10 серпня – 15 жовтня 1942 р.). Тих, хто вижив, і досвідчених робітників, залишених раніше для роботи на німецьких підприємствах, убили під час четвертого етапу (20 жовтня 1942 р. – середина 1943 р.). Після ліквідації волинських гетто регіон офіційно перетворився на зону, «вільну від євреїв». Євреї, яким вдалося втекти, переховувалися у лісах та в місцевих рятівників. Полювання на них тривало аж до 1944 р. (до звільнення регіону радянською армією).

Охарактеризувавши основні етапи організації масових убивств у досліджуваному регіоні, перейдемо до докладнішого опису гра-

бунків та їх наслідків для жертв Голокосту у трьох згаданих містах. Аналізуватимемо три періоди: 1) організація окупаційного режиму (перші розстрільні акції, створення гетто та формування органів влади окупаційного режиму в 1941 р.); 2) існування та ліквідація гетто (кінець 1941–1942 рр.); 3) виживання жертв поза межами гетто (упродовж усього окупаційного періоду). Такий поділ на періоди є дуже умовним і враховує здебільшого контекстуальні, а не хронологічні аспекти. Приміром, для костопільських євреїв другий період розпочався ще в жовтні 1941 р. зі створенням гетто, для корецьких – від кінця 1941 р., а дубровицькі євреї опинилися в гетто аж у травні 1942 р. Втеча й переховування євреїв відбувалися на будь-якому з етапів організації геноциду. При цьому, частина втікачів поверталися до гетто та зрештою гинули там, або ж знову тікали і переховувалися.

Пограбування жертв Голокосту в період організації окупаційного режиму

Стрімко просуваючись, німецькі війська уже на початку липня захопили більшу частину регіону Західної Волині й зокрема ті міста, що ми досліджуємо. На цьому етапі на окупованих територіях відбулася низка погромницьких акцій. Чимало з них були зумовлені бажанням населення пограбувати своїх єврейських сусідів. Ш. Спектор визначив 35 населених пунктів на теренах Західної Волині, в яких улітку 1941 р. сталися погроми. Дж. Мак-Брайд, проаналізувавши раніше недоступні джерела, пропонує збільшити їхню кількість до 42. При цьому, згідно з його підрахунками, у 29 із цих населених пунктів погроми організувало місцеве населення без участі німців⁵⁶. Зауважимо, що німецький історик Кай Струве, аналізуючи погромницькі акції літа 1941 р., висновує не так про важливість участі німців у них, як про наявність/відсутність чіткої організації та планування їх здійснення. У цьому контексті він зазначає про два типи погромів: сплановані німцями або місцевими націоналістичними організаціями на кшталт осередків ОУН (б) (були значно смертоноснішими) та спонтанні (супроводжувалися переважно грабунками, побиттями та нищенням майна євреїв і не призводили до великої кількості смертей)⁵⁷. Зважаючи на те, що пограбування майна відбувалися під час і спланованих, і спонтанних погромів, нас цікавлять обидва типи.

Про масштабні пограбування на теренах України під час погромів пише і Мартін Дін⁵⁸. Шмуель Спектор згадує про пограбування як ключовий мотив антиєврейських погромів у Дубровиці й Костополі⁵⁹. Це підтверджують і свідчення жертв Голокосту. У Корці й Дубровиці погроми відбувалися за участю німців. У Костополі – без їхньої участі, проте погром тут імовірно також мав організований характер через участь у ньому ОУН (б).

У Костополі на початковому етапі війни майже одразу після відступу радянської армії ОУН ініціювала формування загону так званої міліції. Він діяв від липня до листопада 1941 р., після чого частину його співробітників німецька окупаційна влада залучила до створених загонів допоміжної поліції. Керівником загону міліції став 19-річний Федір Воробець. Його помічниками були при-

⁵⁶ McBride, Jared Graham. “A Sea of Blood and Tears”, 128.

⁵⁷ Struve, Kai. (2016). Anti-Jewish Violence in the Summer of 1941 in Eastern Galicia and Beyond. In *Romania and the Holocaust. Events, context aftermath* (p. 103). Stuttgart: Ibidem-Verlag.

⁵⁸ Dean, Martin. Robbing the Jews, 193.

⁵⁹ Spector, Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews, 66–67.

⁶⁰ McBride, Jared Graham. "A Sea of Blood and Tears", 103–104, 130–131.

⁶¹ Edna Eizenstein. Interview 9486. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute.

⁶² Edith Kimelman. Interview 47959. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute.

⁶³ Manya Feldman. Interview 9245.

значені колишні офіцери армії Української Народної Республіки: 48-річний полковник Іван Ліходько (згодом очолить загін допоміжної поліції) та Олексій Новіцький. Дж. Мак-Брайд припускає, що саме цей загін міг відіграти важливу роль в організації єврейського погрому на теренах містечка ⁶⁰, що відбувся ще до прибуття частин німецької армії, коли місто, ймовірно, перебувало під контролем ОУН. Під час погрому в Костополі місцеві мешканці вривалися у будівлі єврейських сусідів, били їх і забирали майно й цінності. Една Айзенштайн із Костополя пригадує, як зі словами «Вам це більше не потрібно – ви все одно помрете» вони грабували будинок її дідуся ⁶¹.

Схожі погроми, але з ініціативи німецької армії, було організовано в Дубровиці та Корці. Едіт Кімельман із с. Расник поблизу Дубровиці розповіла, що під час бомбардування вона (тоді ще маленька дівчинка) разом із мамою втекла в поле. Повернувшись, знайшли пограбований будинок, з якого винесли більшість цінних речей і меблів. Едіт Кімельман згодом випадково зустріла на вулиці свою українську подругу Люсі, одягнену в її сукню. На вимогу віддати річ Люсі відповіла: «Тепер це не твоя сукня, а моя, мої батьки сказали, що євреям тепер заборонено мати будь-що» ⁶². Едіт пригадує, що одразу після цього українська допоміжна поліція облаштувала свій офіс у одній зі спалень та вітальні в її будинку.

Пограбування євреїв Дубровиці в липні 1941 р. добре запам'ятала Маня Фельдман. За її словами, його зрежисували новоприбулі німецькі війська, які дозволили неєврейському населенню безкарно чинити грабунки єврейських будинків.

«Вони дали неєврейському населенню відкриту свободу йти і грабувати, хапати, красти і брати все, що забажає їхнє серце у єврейських будинках. І вони робили це. Вони грабували. Вони хапали все, що потрапляло до їхніх рук у твоєму будинку. Проте німці дали команду, що ти можеш грабувати тільки до півночі. Потім це має зупинитися...

Це був початок справжніх жахливих звірств, жахливого життя, яке ми стали переживати. Кожного дня вони розміщували на стінах та електростовпах оголошення, що євреї повинні віддати своє срібло, будь-яке золото та коштовності. Вони мають віддати їх, вони повинні принести їх до центру та віддати німцям. Ми мали дві корови. Вони забрали і їх. У той же час вони створили юденрат. Юденрат мав організувати примусових робітників. Їх відбирали із будь-кого: дівчат, хлопців, чоловіків, усіх молодих людей віком від 16 років і старше. І кожного дня ми мали ходити на роботу...» ⁶³.

У цих свідченнях Маня Фельдман згадує про кілька форм пограбування євреїв Дубровиці: вилучення цінних речей і конфіскацію особистого майна жертв. Якщо реквізовані через накладення контрибуцій коштовні метали майже завжди опинялися в руках німецької адміністрації, то особисте майно, як-от меблі, могли стати у пригоді місцевим загонам допоміжної поліції або їхнім родичам. У листуванні Костопільської міської управи та місцевого відділку допоміжної поліції ми виявили факти використання праці євреїв костопільськими поліцейськими на власну користь. «Дійшло до того відома, що міліціанти публічно на вулицях міста б'ють

⁶⁴ ДАРО, ф. Р-29, оп. 1, спр. 2, арк. 93.

⁶⁵ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1385.

⁶⁶ Grigorii Kharvash. Interview 45591. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

⁶⁷ ДАРО, ф. Р-48, оп. 1, спр. 10, арк. 13.

⁶⁸ Avram Anapol'skii. Interview 32206.

⁶⁹ Dean, Martin. Robbing the Jews, 167.

⁷⁰ ДАРО, ф. Р-293, оп. 2, спр. 2, арк. 19–20.

жидівське населення та самовільно забирають жидів з місця роботи на іншу роботу, а також проводять ревізію без мого дозволу й згоди», – скаржився у листі до коменданта поліції голова міської управи Костополя ⁶⁴.

Є свідчення і про грабунки особистих помешкань євреїв у Корці одразу ж після прибуття туди німецьких військових ⁶⁵. Це був перший етап іноді стихійних, а іноді координованих нацистською окупаційною владою грабунків євреїв їхніми українськими сусідами. Через такі акції суттєво зменшувалися статки жертв, а, отже, і їхні шанси на виживання. Пограбовані євреї згодом не матимуть за що обмінювати їжу в місцевих селян і помирятимуть від голоду в гетто.

Серед подальших заходів окупаційної влади, які мимохіть були на користь місцевих селян, – обмеження торгівлі, накладені на євреїв окупаційною владою. Григорій Харваш із Корця пригадує, що євреям дозволили купувати на ринку тільки по четвергах із 8-ї до 10-ї години ранку ⁶⁶. Це свідчення підтверджують виявлені архівні документи, щоправда, у розпорядженні від 6 серпня 1941 р. йдеться про дозвіл євреям здійснювати торгівлю з 10-ї до 12-ї ⁶⁷. Приблизно в цей самий час обмежили торгівлю євреїв Дубровиці з їхніми неєврейськими сусідами. Ці перші економічні обмеження загострювали складні відносини між євреями й місцевим населенням. Потребуючи їжі й не маючи можливості її придбати, євреї були ладні вдаватися до нерівноцінних торгових обмінів: золото, цінності, одяг в обмін на продукти. Великий зиск із цього мали місцеві українці й поляки. Торгівля розгорталася як у дозволені нацистським режимом години на базарі, так і на чорному ринку (який «розквітне» згодом – у період існування гетто). Аврам Анапольський із м. Корець пригадує: «...кожен мав щось із речей. Люди з найближчих сіл заходили, за подушку могли дати стакан пшона. За туфлі, за хорошу сукню, пальто – коробку картоплі (там кілограм 4–5), для дітей пів літри молока» ⁶⁸.

Цікаво, що обмеження для євреїв на право користуватися крамницями та ринками вперше було введено на території Німеччини. Тут євреям дозволяли купувати життєво необхідні товари зазвичай у пообідні години, коли більшість потрібних їм продуктів уже були розкуплені ⁶⁹. Тобто у Німеччині ця практика мала радше примусити євреїв страждати. Припускаю, що у досліджуваному хронотопі вона виконувала й інші функції: окрім страждань євреїв, ці обмеження допомагали місцевому населенню непогано заробити на вищезгаданих нерівноцінних обмінах.

Нацистська окупаційна влада одразу встановила контроль над найважливішими для неї галузями виробництва. Оскільки більшість приватних підприємств євреїв у Корці, Костополі й Дубровиці вже націоналізувала радянська влада, новий режим мав лише зберегти статус-кво, відсторонивши від управління цими підприємствами євреїв (це в тих випадках, якщо колишні власники ставали керівниками націоналізованих радянською владою підприємств). У фонді Дубровицької міської управи збереглося листування про збереження націоналізованого статусу за колишньою єврейською аптекою та відсторонення від управління нею попередніх власників ⁷⁰.

⁷¹ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1387.

⁷² Nathan Skaletzky. Interview 598. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

⁷³ Simon Stemer. Interview 7777. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at Freie Universität Berlin on July 2019.

⁷⁴ Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ), ф. Р-7021, оп. 71, д. 55, л. 68.

⁷⁵ ДАРО, ф. Р-23, оп. 1, спр. 18, арк. 1.

Улітку 1941 р. відбулися перші масові убивства євреїв у Корці та Костополі. 16 серпня в м. Костопіль було розстріляно 460 чоловіків і 20 жінок. Німецька влада ввела в оману родичів убитих, повідомивши, що їх відправили до таборів праці, та заохочувала рідних і близьких відправляти їм кошти, які конфісковували німецькі функціонери ⁷¹. У результаті двох акцій улітку 1941 р. в Корці загинули понад 470 євреїв. Тут застосували таку саму тактику обману родичів жертв, що й у Костополі. Натан Скалецький із Корця пригадує першу акцію, під час якої розстріляли 120 представників місцевої інтелігенції: «Спочатку вони підготували список найрозумніших 120 євреїв, бізнесменів. Вони сказали їм, що хочуть забрати їх на роботу. Вони прийшли і забрали їх. Останніх утримували в якомусь місці і змусили написати листи, що вони працюють у таборі і їм потрібні їжа й одяг. Пізніше вони вбили цих 120 найрозумніших людей. І наступні кілька місяців вони [німці] приходили додому до цих людей, показували листи, казали, що люди працюють і їм потрібен одяг. Жінки збирали одяг і йшли по 40 миль, а українська поліція очікувала на них, біла та відбирала одяг. Так вони робили двічі» ⁷².

Натан Скалецький розповідає про українську допоміжну поліцію, яка відбирала речі у родичів убитих. Проте ми не впевнені, яка частина цього майна перейшла до рук німців. Хай там як, а у таких ситуаціях службовці допоміжної поліції мали змогу й собі дещо привласнити, адже їхні загони майже завжди залучали до організації вбивств (як розстрільну команду або як охоронців периметрів). Шимон Стемер, який приблизно влітку – восени 1941 р. перебував у Костополі, описав поведінку допоміжної поліції під час однієї з акцій: «Українська поліція прийшла і почала забирати хороші речі, куртки. Вони забрали це, а ми сиділи там. Через кілька годин прийшли інші українці, і вони шукали речі, але вже не було що забирати. Ми сиділи там і розуміли, що нас незабаром уб'ють» ⁷³. Серед цих поліцейських, за словами Шимона Стемера, особливим завзяттям вирізнявся уже згаданий І. Ліхосько. Це ім'я, як одного з організаторів роботи загону допоміжної поліції в Костополі, фігурує і у протоколах допитів Надзвичайної слідчої комісії 1944 р. ⁷⁴

У вересні–листопаді 1941 р. збільшилася кількість масових убивств. Паралельно розпочався процес формування гетто. Як зазначено вище, це опосередковано створювало особливі умови для отримання матеріальних вигод місцевому населенню.

Гетто в Костополі створили 5 жовтня 1941 р. Жертвам дали лише три дні на переселення, а 10 жовтня 1941 р. з'явився наказ № 70 міської управи м. Костополя про реалізацію одягу і взуття, залишених євреями. У ньому керівництво Костопільської міської управи доручало «завідуючому Міського кінотеатру п. Зінчуку Андрію від дня 13 жовтня 1941 року, приступити до продажу змагашинованого одягу й взуття громадянам, які будуть зголошуватись з дозволами міської управи» ⁷⁵. Отже, майно переселених до гетто євреїв збрали у приміщенні кінотеатру, а його завідувача призначили відповідальним за розпродаж. Це один із тих випадків, коли

навіть люди, які за часів окупації, здавалося б, обіймали незначні до злочинів посади, ставали виконавчими гвинтиками у машині Голокосту.

Наказ № 71 Костопільської міської управи затверджував склад комісії, відповідальної за розгляд заяв, поданих громадянами на купівлю майна переселених євреїв. До неї увійшли: голова комітету допомоги для місцевих мешканців Рибак Григор; представник комітету зимової допомоги Новоселецька Людмила; уповноважений міської управи Тецись Іван; Орлінський Сергій; Трибовський Іван; Мадіш Сергій ⁷⁶.

⁷⁶ Там само, арк. 2.

У фонді Р-29 «Костопільська міська управа» ДАРО зберігаються 105 заяв від населення із проханням дозволити придбати речі жертв Голокосту. Серед них – 71 заява, подана наприкінці 1941 р., щодо одягу та взуття переселених до гетто костопільських євреїв. У цих заявах також переважно українські імена та прізвища, зрідка трапляються російські та польські.

Ось приклад типової заяви, поданої на розгляд спеціально створеної комісії при міській управі:

До Пана Голови Міської Управи в Костополі (помітка дозволено)

Жукова Зінаїда

Касір Міської Управи м. Костополя

Прохання

Прошу Пана Голову видати дозвіл на придбання деяких річей із залишеного майна, а саме:

1 пара спортивних черевик.

1 светр.

Чорний фартух до праці.

1 сукенку.

3 пари поньчох.

1 комплект білизни.

1 пару рукавичок.

Прошу моє прохання полагодити позитивно.

Костополь, 9.10.41 р. ⁷⁷

⁷⁷ Там само, ф. Р-29, оп. 1, спр. 3, арк. 61.

Чимало працівників міської управи – органу влади, відповідального за продаж єврейського майна, самі скористалися можливістю придбати речі євреїв. Серед заяв – 17 від працівників Костопільських міської та районної управ і їхніх структурних підрозділів. Також велика кількість заяв надійшла від працівників державної лісопильні.

Більшість заяв датовано жовтнем 1941 р. Проте заяви надходили також у листопаді й грудні – тоді, коли близько 1500 костопільських євреїв уже розстріляли під час однієї з найбільших на Волині акцій восени 1941 р.

Після переселення до гетто єврейських ремісників був великий попит на робоче обладнання, яке вони залишили у своїх помешканнях (швейні машинки, інструменти ковалів і чоботарів тощо). Сусіди євреїв намагалися привласнити його в обхід міської управи. Нові власники, можливо, розраховували й на те, що зможуть зайняти робочі місця єврейських ремісників. Зокрема, у фонді Костопільської міської управи збереглося листування службовців управи з комендатурою поліції про п'ять швейних машинок

⁷⁸ ДАРО, ф. Р-29, оп. 1, спр. 1, арк. 59.

євреїв, що їх вкрали українці. Міська управа зобов'язала поліцію повернути в її розпорядження вкрадене майно, що остання успішно виконала ⁷⁸. Скільки таких ремісничих інструментів успішно привласнили українські сусіди євреїв, ми вже, мабуть, ніколи не дізнаємося.

Євреї трьох досліджуваних міст згадують про реквізицію їхнього теплого одягу і взуття на користь німецької армії взимку 1941–1942 рр. Оскільки більшість цих речей дісталася німцям, а не місцевому населенню, ми детально не зупинятимемося на цьому питанні.

Чимало євреїв Корця після створення гетто залишилися у своїх будівлях і зберегли власні речі (принаймні ті з них, які не були пограбовані під час погрому чи поліцейського свавілля). Тому в цьому місті питання масштабної торгівлі єврейськими речами у 1941 р. не було частиною порядку денного діяльності районної управи. Заяви щодо отримання майна євреїв, поданих після першої ліквідаційної акції у Корці (21 травня 1942 р.), не збереглися (хоча, припускаємо, що речі кількох тисяч розстріляних жертв стали ласим шматком для місцевих селян). Ми виявили низку заяв щодо будинків жертв Голокосту, написаних після ліквідації першого корецького гетто, про які піде мова нижче.

Дубровицькі ж євреї наприкінці 1941 р. мешкали у своїх домівках, оскільки окупаційна влада ще не створила гетто. Розпорядження сарненського гебітскомісара № 489 про створення гетто в Дубровиці з'явилося 14 квітня 1942 р. Усі євреї з Дубровиці та навколишньої сільської місцевості повинні були переселитися у «жидівську дільницю» до 10 травня ⁷⁹. Паралельно юденрат у Дубровиці отримав наказ підготувати до 30 квітня реєстр усього нерухомого майна, що перебуває в руках євреїв як на території, визначеній під гетто, так і поза її межами. А на початку травня міська управа надіслала юденрату письмове попередження про те, що євреї, які, залишаючи свої будинки, завдають їм шкоди (вибивають шиби, знімають віконні й дверні рами тощо), будуть суворо покарані. При цьому, міська управа наказала юденрату створити спеціальну комісію, яка мала відповідати за передання в управління міській управі будинків євреїв, переселених до гетто ⁸⁰.

У цьому листуванні бачимо прояви одразу двох явищ: пасивного опору жертв (пошкодження майна, яке в них відбирали, примусово зганяючи в гетто) та жадібності працівників міської управи. Особливу увагу останні звертали на те, щоб зберегти в цілості єврейську нерухомість, адже всерйоз розраховували покращити свої матеріальні та житлові умови за рахунок жертв Голокосту. Отже, у Дубровиці перше масштабне «легалізоване» пограбування жертв було пов'язане саме з «квартирним питанням».

Одразу після створення гетто на початку травня 1942 р. більшість залишених євреями будинків придбали нові власники. Це сталося навіть ще до того, як райхскомісар надав офіційний дозвіл на продаж єврейської нерухомості у червні 1942 р. У фонді Дубровицької міської управи зберігся реєстр передання цього майна новим власникам. Серед тих, хто отримував вигоду від пе-

⁷⁹ Там само, ф. Р-293, оп. 2, спр. 1, арк. 4.

⁸⁰ Там само, арк. 61, 186.

реслідування та вбивства євреїв, були не лише фізичні, а й юридичні особи. Продавалися не тільки житлові будинки, а й підприємства, магазини та ремісничі майстерні євреїв (крамниці, кузні, склади тощо).

Таблиця 5

**Передавання нерухомості євреїв новим власникам у Дубровиці
(травень – липень 1942 р.)⁸¹**

⁸¹ ДАРО, ф. Р-293, оп. 2, спр. 3.

Вигодонабувачі	Господарство (будинок, сарай, земельна ділянка)	Лише будинок і земельна ділянка	Крамниці	Кузня	Склад	Всього		
Фізичні особи	39	14	5	3	2	63	Чоловіки	53 (84 %)
							Жінки	10 (16 %)
Кооперативи	1	2	3			6		
Фірма «Француз»	1					1		
Ткаляня	1					1		
Разом						71		

Як свідчать дані в табл. 5, 63 мешканці м. Дубровиця у травні – червні 1942 р. потенційно не були зацікавлені у виживанні євреїв. Припускаємо, що більшість із них, принаймні, давали мовчазну згоду на дискримінацію євреїв, а хтось і схвалював Голокост. Навряд чи нові власники єврейських підприємств і господарств були зацікавлені у поверненні колишніх господарів, які могли б заявити свої права на майно за іншої політичної ситуації.

У реєстрі продажу єврейської нерухомості в Дубровиці зазначено досить багато польських та українських прізвищ. Цікаво, що серед нових власників був і Кирило Сиголенко – відомий у цьому регіоні комендант районної поліції, насправді етнічний єврей Хаїм Сигал, що видавав себе за українця⁸². Це ще один факт, який свідчить про те, що робота в загонах допоміжної поліції та міських управах давала можливості для отримання матеріальних преференцій в умовах окупаційного режиму та воєнних дій. Тимчасом як більшість людей страждала від нестачі елементарних матеріальних ресурсів, працівники дружні до окупаційної влади організацій покращували свої житлові умови.

Хоча гетто в Костополі створили набагато раніше, ніж у Корці й Дубровиці, до кінця 1941 р. не було офіційно врегульовано питання нерухомого майна, залишеного мешканцями (на відміну від речей, заяви про купівлю яких ми проаналізували вище). Принаймні формально всі будинки, які раніше належали євреям Костополя, перебували у державній власності аж до червня 1942 р. «Легалізоване» привласнення напівзруйнованих будинків переселених до гетто євреїв Костополя відбулося в червні – липні 1942 р. – майже синхронно з таким самим процесом у м. Корець.

⁸² Капась, І. (2012). Гетто у Дубровиці за матеріалами архівно-кримінальної справи Хаїма Сигала. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, 1 (11), 78–103.

⁸³ ДАРО, ф. Р-48, оп. 1, спр. 33, арк. 25; ф. Р-23, оп. 1, спр. 3, арк. 78.

У червні 1942 р. райхскомісар підписав рішення про продаж лише тих будівель, що перебували у напівзруйнованому стані та порушували норми аварійної безпеки. 11 червня 1942 р. гебітскомісаріати надіслали до місцевих міських і районних управ роз'яснення про те, що на них покладалося завдання продати такі єврейські будинки ⁸³. Наводимо роз'яснення костопільського гебітскомісара: «До всіх районних та міських управ. Пан Райхскомісар дозволив продажу державних (жидівських) будинків якщо вони тепер знаходяться в знищеному стані і якщо їх не можна забезпечити від дальшої руйнації. Продаж переводять районні взглядно міські управи. Земля, на котрій стоїть будинок, залишається державною власністю, на що треба звертати увагу купців. Купцям належить виставити посвідку про куплення будинку. Вартість будинку мають устійнити будівельні знавці. Жаден будинок не сміє бути проданий нижче усталеної вартости. Продаж належить замкнути найпізніше до 30 цього місяця. Пізніше продаж взглядно купно не будуть узнані. Продані доми належить помістити на одній листі з слідуєчими рубриками: означення будинку, короткий опис будинку, ціна шацункова, осягнена ціна, ім'я та прізвище купця. Листи належить надіслати до Фінансового відділу Гебітскомісаріату з залученими грошима.

⁸⁴ Там само, арк. 78.

Гебітскомісар (Лернер, підпис)» ⁸⁴.

На той час уже було ліквідовано перше корецьке гетто (21 травня 1942 р.). Одразу після появи згаданого розпорядження до Костопільської та Корецької міських управ надійшла низка заяв із проханням дозволити придбати напівзруйновані будинки для розбирання на будівельні матеріали, зокрема, у другій половині червня 1942 р. мешканці Костополя подали 34 заяви.

Більшість прохачів – фізичні особи, але траплялися й юридичні. Зокрема, надійшла заява від філії українського культурного товариства «Просвіта»:

⁸⁵ Там само, ф. Р-29, оп. 1, спр. 21, арк. 12.

Окружне Товариство Просвіта в м. Костополі ⁸⁵

20 червня 1942 року

До Міської Управи в Костополі

Просимо продати для Товариства з призначених на розбірку домів:

- 1) Дім при вулиці Рівненської № 7.
- 2) С. Петлюри № 30.
- 3) Корецькій № 9.
- 4) Складовій № 10.

Голова Товариства «Просвіта» (Данилевич, підпис).

Секретар (Камінчук, підпис).

На теренах Західної Волині українцям дозволили легально підтримувати діяльність своїх освітніх і культурних організацій у часі нацистської окупації. Як бачимо, одна з цих організацій також взяла участь у купівлі майна жертв Голокосту.

Що ж до фізичних осіб, то привернули увагу дві заяви священника на придбання єврейської нерухомості:

До Управи м. Костополя
Священника парафії м. Костополя

Заява

Прошу Управу дозволити мені стати на торги 27.06.42 й купити хату на Ровенській вулиці 4 а або № 3.

27.06.42 р. Підпис. Іоан...⁸⁶.

⁸⁶ Там само, арк. 28–29.

Нижче у табл. 6 наводимо результати аналізу всіх 105 заяв, поданих як щодо речей переселених до костопільського гетто євреїв, так і їхніх напівзруйнованих будинків.

Таблиця 6

⁸⁷ Таблицю складено на основі даних: ДАРО, ф. Р-29, оп. 1, спр. 3, 4, 21.

Кількість поданих заяв на майно євреїв до Костопільської міської управи за населеними пунктами (липень 1941 – грудень 1942 р.)⁸⁷

№	Назва населеного пункту	Кількість поданих заяв				
1	м. Костопіль	98				
2	с. Переменка	2				
3	колонія Антонівка	1				
4	с. Лісопіль	1				
5	с. Яполоть	1				
6	с. Голубне	1				
7	с. Мала Любаша	1				
8	Разом	105	Фізичні особи	102 (97,2 %)	Чоловіки	87 (85 %)
					Жінки	15 (15 %)
			Юридичні особи	3 (2,8 %)	Скляна гута	1
					Окружне Товариство «Просвіта» в Костополі	1
					Керівництво державного тартаку	1

Як бачимо, більшість заяв подали фізичні особи, мешканці м. Костопіль. Жителі довколишніх сіл активної участі у розподілі майна жертв Голокосту не брали. За гендерною належністю більшість прохачів – чоловіки.

Пограбування жертв Голокосту у період існування та ліквідації гетто

Перейдемо до аналізу основних моделей поведінки місцевого населення в умовах існування та ліквідації гетто. Одним зі способів отримати цінні речі для селян був обмін одягу й цінностей на продукти харчування, який практикувався майже повсюдно попри встановлені суворі покарання для учасників таких торгових операцій.

Костопільське гетто було поділено на три частини – трудовий табір, основна частина гетто й місце поза огорожею для «привіле-

⁸⁸ Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1387.

йованих» євреїв (ремісники, члени юденрату і єврейської поліції та їхні сім'ї). Зважаючи на катастрофічну ситуацію з постачанням продуктів харчування (у костопільському гетто денний раціон робітника становив 200 грамів хліба, а для жінок і дітей – удвічі менше), ця остання група мала найбільше можливостей налагодити нелегальні торгові обміни з місцевим населенням: одяг та цінності в обмін на їжу ⁸⁸. Так у євреїв виманювали статки, які в них ще залишилися після переселення.

⁸⁹ Ibidem, 1343.

Аналогічна ситуація склалася в Корці та Дубровиці. У Дубровиці гетто створили досить пізно, воно було відкритого типу, без огорожі, що суттєво полегшувало бранцям налагодження торгівлі з селянами. Мабуть, завдяки тому режим контролю за периметром цього гетто був послаблений, місцевим євреям вдалося організувати торгові обміни із власником місцевого млина. На той час це був етнічний німець, але попередніми власниками млина були євреї (до націоналізації у радянський період). Завдяки цим зв'язкам, а також підкупу нового власника млина, гетто в Дубровиці отримувало борошно майже упродовж усього періоду існування ⁸⁹. Німецьких інспекторів, які прибували для перевірки млина й гетто, також постійно підкуповували.

⁹⁰ Grigorii Kharvash. Interview 45591.

Активно заробляла на таких заборонених торгових операціях і допоміжна поліція. «Люди старалися через поліцаїв – передав черевики, а він приніс тобі картоплі трішки, трішки пісного масла, трішки творогу. Загалом як могли», – пригадує Григорій Харваш із Корця ⁹⁰. Однак потрібно було мати багато цінних речей, щоб повсякчас діставати їжу. Аврам Анапольський розповів про голод, який охопив корецьке гетто взимку 1941–1942 рр., коли коштовні речі у євреїв почали закінчуватися і їжу вже не було на що обмінювати ⁹¹. А. Анапольський у той час був дитиною, і батьки просили його шукати їжу за межами гетто. Дітей активно використовували з цією метою в багатьох гетто Волині. Іноді вони влаштовувалися пастухами до місцевих селян, таємно залишаючи гетто. Вони мали змогу отримати їжу, яку потім щовечора приносили рідним.

⁹¹ Avram Anapol'skii. Interview 32206.

⁹² ДАРО, ф. Р-48, оп. 1, спр. 11, арк. 166.

Селяни й самі приходили до гетто, щоб обміняти їжу на цінні для них речі. Це було суворо заборонено, проте багатьох не зупиняло. Про нелегальне перебування українських селян на території гетто нам відомо з листування між Корецькою районною управою та місцевою комендатурою допоміжної поліції ⁹². Це листування відбувалося на початку вересня 1942 р., тобто у період існування другого гетто закритого типу.

Маня Фельдман із Дубровиці пригадує й інші економічні аспекти життя у гетто: «Нас помістили в гетто із іншою сім'єю в будинку з трьома кімнатами. Нас було 11 людей у цих трьох кімнатах. Це було на початку 1942 року, коли створили гетто. Нам давали 200 грамів хліба на людину, але хліб був як цеглина... Діяв чорний ринок. Ми виходили до воріт і зустрічалися з неєвреями, міняли. Сіль була надзвичайним товаром. Ті люди, які мали сіль, вимінювали її на овочі й картоплю у місцевого населення.

Всіх змушували ходити на роботи. Були євреї, які ще мали багато грошей. Вони наймали людей, щоб ті йшли працювати за них... Влітку ми працювали в полі, пололи бур'яни в полях, копали картоплю, збирали кукурудзу.

Ми не мали жодних інцидентів щодо розстрілів у гетто, як у інших містах. Життя тривало, ми відзначали наші свята, готували мацу на Песах, молодь ходила до шкіл, оскільки всі вчителі були в гетто. Ми намагалися жити як зазвичай наскільки це було можливим»⁹³.

Цей опис свідчить про ще один факт: використання примусової праці євреїв не лише німецькою окупаційною владою, а й місцевими українцями для роботи в полях (збирання картоплі, іншого врожаю тощо) у сільській місцевості, де не було великих підприємств і значної кількості представників німецької адміністрації. «Ми могли ходити на роботу до неєвреїв, в поля, щоб щось заробити, щось поїсти. Ми багато торгували, обмінювали одяг (блузки, сорочки) на їжу. Але скільки ж ти міг мати, щоб міняти», – згадує Фаня Ведро⁹⁴. Іноді міські управи використовували працю євреїв і на благо української громади. У нас немає документальних підтверджень, що це відбувалося у досліджуваних у цій статті містах, проте збереглися свідчення про використання праці євреїв для ремонту шкіл Млинівською районною управою⁹⁵. Одне з розпоряджень Клеванського гебітскомісаріату також свідчить про те, що євреї періодично виконували примусову працю для селян⁹⁶. Зауважимо, однак, що такі форми економічної взаємодії часто давали жертвам чи не єдиний шанс отримати необхідні їм продукти харчування.

Черговий сплеск масштабних грабунків майна жертв Голокосту відбувся на етапі ліквідації гетто. Привласнення майна євреїв відбувалося як «легальними» способами через купівлю у міських управ, так і шляхом стихійного пограбування. У процесі та одразу ж після акцій ліквідації переважали саме стихійні грабунки. Євреїв Дубровиці вивезли потягом до Сарн. Маня Фельдман згадує про ці події: «У цей час євреї намагалися втекти з потяга, вони вистрибували з вагонів. У них стріляли. Дехто зміг не схопити кулю, але багатьох застрелили. У цей час кілька місцевих жителів пішли до лісу з метою грабувати євреїв. Вони знали, що євреї тікали з гетто, і вони мали з собою якісь коштовності або гроші»⁹⁷.

Дуже промовистою у цьому контексті була ліквідація гетто в Корці. Перша акція відбулася 21 травня 1942 р. Залишки відновленого гетто знищили 25 вересня цього ж року. Під час першої ліквідаційної акції поблизу с. Козак нацисти розстріляли близько 2500 євреїв. У процесі організації вбивства та ще кілька днів після нього будинки жертв Голокосту нещадно грабували селяни. 16-літня Фаня Ведро вижила тому, що її визнали придатною для роботи. Її маму та інших родичів розстріляли. Повернувшись того дня додому, Фаня знайшла майже порожній будинок. Речі з нього винесла дуже близька їй людина – польська сусідка. Ось як Фаня описала побачене у день розстрілу: «Там був будинок Фельдмана, великий будинок. І як тільки ми прийшли – помітили гори одягу. Моя мама в той день одягла пальто. Її змусили зняти пальто і свої каблучки. Вона зняла і віддала все. Кожен мав зняти верхній одяг і покласти його на гору вже зібраного одягу. Вони відвели нас на ринкову площу. Ми прийшли до цього місця ринку, і коли ми при-

⁹³ Manya Feldman. Interview 9245.

⁹⁴ Fania Wedro. Interview 19502. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute.

⁹⁵ ДАРО, ф. Р-62, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

⁹⁶ Там само, ф. Р-47, оп. 1, спр. 1.

⁹⁷ Manya Feldman. Interview 9245.

йшли туди, німець підійшов до мене і запитав – скільки тобі років? І я збиралася сказати 14, але моя мама сказала – їй 16. І вона штовхнула мене. Німець схопив мене та сказав – іди. Він забрав мене. Це було востаннє, коли я бачила свою маму.

Я прийшла додому, і там не було нічого. Вони пограбували все. Все було винесено з будинку. Увесь одяг, меблі, все. Мені не було куди йти. Я пішла до сусідки і сказала: “Пані Яніцька, у мене більше немає мами, я не маю нічого”. Вона обернулася, і тут я помітила, що наші занавіски висіли там, у її будинку. І вона сказала: “Забирайся звідси, брудна єврейка, тепер це мій час, твій час закінчився”. А я ж виросла у її будинку. Вона завжди мала щось для мене на ялинці під час Різдва. Коли я поріжуся – я завжди бігла до пані Яніцької.

Наступного дня я пішла у те місце, куди вони наказали звідтуди. І нам сказали, що ми всі повинні зібратися в гетто. І вони розмістили нас у гетто. Так багато людей в одній кімнаті. Не було місця де повернутися. Там були люди, я навіть не знала їх. Хтось із села, з якими я розмістилася. Вони дозволяли нам протягом двох годин виходити з гетто і йти на ринок. Але за що ти міг купити ці речі? Не було нічого»⁹⁸.

⁹⁸ Fania Wedro. Interview 19502.

Через те, що Фаню пограбували під час першої ліквідаційної акції, їй було важко виживати у другому корецькому гетто. Але це був далеко не єдиний наслідок пограбувань, які позначилися на житті тих, хто зміг уникнути вбивства. Мисливці за майном не менш ретельно вишукували цінні речі, ніж німці та поліція, які оглядали будинки, щоб виявити євреїв, які переховувалися. Про це свідчить низка спогадів. Чимало свідків зазначали, що їх у домашніх сховках виявили не німці, а саме мисливці за майном. Знайшовши жертв, вони викликали поліцію, гучно кричали про те, що знайшли євреїв, тощо. Мабуть, це давало їм змогу надалі безперешкодно продовжувати грабунок.

Дуже промовистими є спогади Клари Скалецької, яка спостерігала за процесом грабунку з горища. Її сім’ї поталанило залишитися непоміченою.

«Після першої акції ми залишилися живі, тому що заховалися на горищі. Це було 21 травня 1942 року. Українці відкрито ходили і забирали всі речі з будинків. Мій тато бачив, як вони забрали частину речей із нашого будинку. Він сказав до моєї мами: “Я піду вниз, я знаю цього хлопця – він не забере мої речі”. А моя мама у відповідь: “Сиди тихо, вони викриють нас, дозволь їм забрати все, що вони хочуть”. І вони забрали все. У них були повні корзини. Вони забирали навіть наволочки з пір’ям. Я спостерігала за цим із горища. Вони залишили лише пір’я у будинку. Коли в них не було у що покласти речі, вони викидали пір’я з подушок і клали речі всередину простирадл. Вони хапали все, що ми мали»⁹⁹.

⁹⁹ Clara Skaletzky. Interview 597.

Другий сплеск стихійних пограбувань у Корці стався після остаточної ліквідації гетто 25 вересня. Листування між районною управою та комендатурою поліції засвідчує, що коїлося на території гетто одразу ж після його знищення. Допоміжна поліція не надто охоче йшла на зустріч районній управі, коли та просила зупинити грабіжницькі акції та надати охорону будинків на терито-

рії вже ліквідованого гетто. Лише після звернення до рівненського гебітскомісара голова районної управи домігся реакції допоміжної поліції.

Голова Району в Корці
Рівненської Округи
М. Корець
Дня 20 жовтня 1942 року
До п. Команданта Поліції в Корці
Копія п. Гебітскомісару

Розкрадання будинків на жидівській дільниці останніми днями набрало жахливих розмірів. Мої засоби боротьби з крадіжкою не дають потрібних наслідків. Тому третій раз прошу встановити постійну варту на жидівській дільниці, зокрема пильнувати під вечір і ранками. Кожну затриману в помешканні на дільниці з якимсь матеріалом особу прошу пересилати до лягеру примусових праць і мене про це завідомляти. Так само перевіряти осіб чи підводи з речами чи деревом в місті і, в разі браку дозволу з Управи на купно, прошу заарештовувати і садити до лягеру, а мене про це повідомляти. Крім того, робити кожного дня по 3–4 облави, оточуючи дільницю поліцією і арештовувати всіх, хто без дозволу там перебуватиме.

Список арештованих прошу негайно присилати, зазначаючи з якого села, коли і за що затриманий.

¹⁰⁰ ДАРО, ф. Р-48, оп. 1, спр. 11, арк. 200.

Голова Району Галинський Ю. Підпис ¹⁰⁰.

Після масових грабунків наставав час «легалізованої» реалізації майна євреїв. У фонді Корецької районної управи не збереглися заяви щодо придбання одягу, як ті, що виявлені у Костопиській. Хоча зі свідчень очевидців зрозуміло, що районна управа накопичила чимало одягу вбитих євреїв. Зокрема, А. Анапольський пригадує, що на подвір'я одного з приміщень управи звозили величезну кількість речей розстріляних у с. Козак євреїв: «До 3-ї години по обіді вже йшла остання колона. І туди йшли підводи, які везли паралізованих. А назад вони поверталися навантажені одягом. Це я бачив на власні очі. І ці підводи повертали у двір управи. Тоді ми вже розуміли, що їх розстріляли. Із нашої групи взяли кілька людей для розвантаження цього одягу. Потім [вони] прийшли і кажуть – я бачив пальто ось того то, а я бачив туфлі тієї людини, плаття ось тієї, ляльку того. Впізнавали, містечко ж маленьке було» ¹⁰¹.

¹⁰¹ Avram Anapol'skii. Interview 32206.

Ми не виявили документальних свідчень про те, як реалізовували цей одяг. Однак збереглася низка заяв щодо придбання будинків убитих жертв, які були у напівзруйнованому стані. Вище вже йшлося про те, що, згідно з розпорядженням райхскомісара, районні й міські управи були зобов'язані реалізовувати цю нерухомість. Роз'яснення Рівненського гебітскомісаріату щодо продажу цих будинків Корецькій районній управі датовано 11 червня 1942 р. ¹⁰² У цей самий час відбувалося придбання напівзруйнованих будинків євреїв у Костополи. Проте якщо там мова йшла про купівлю нерухомості все ще живих, але переселених до гетто євреїв, то в Корці ця торгівля відбувалася після найбільшої винищувальної акції.

¹⁰² ДАРО, ф. Р-48, оп. 1, спр. 33, арк. 25.

Упродовж червня – серпня до Корецької районної управи надійшли десятки заяв про придбання напівзруйнованих будинків

¹⁰³ ДАРО, Ф. Р-48, оп. 1, спр. 35, 36.

¹⁰⁴ Там само, спр. 36, арк. 2–3.

¹⁰⁵ Там само, спр. 37, арк. 1, 4, 7.

євреїв із метою розібрати їх на будівельні матеріали ¹⁰³. Окрім фізичних осіб, тут знову фігурують українські організації. Зокрема, Церковна рада Головної православної парафії у м. Корець просила надати їй необхідні будівельні матеріали для ремонту парафіяльної хати в с. Головинці ¹⁰⁴. Як і в Костополі, виявлено кілька заяв від філії українського культурного товариства «Просвіта», щоправда, не про будівельні матеріали, а щодо отримання речей жертв Голокосту: фортепіано, меблів тощо ¹⁰⁵.

Чимало заяв було від допоміжної поліції, судових та інших адміністративних інстанцій, які просили будівельні матеріали та меблі для облаштування своїх офісних приміщень. Ми підрахували у табл. 7 подані до Корецької районної управи заяви, написані після першої (21 травня) і другої (25 вересня) розстрільних акцій.

Таблиця 7

**Кількість поданих заяв на майно євреїв
за населеними пунктами
(згідно з даними реєстру Корецької міської управи)** ¹⁰⁶

¹⁰⁶ Там само, арк. 88–93.

№	Назва населеного пункту	Кількість поданих заяв
1	с. Бабин	3
2	с. Бриків	2
3	с. Богданівка	12
4	с. Гвіздів	7
5	с. Голичівка	2
6	с. Головинця	9
7	с. Копитів	2
8	с. Козак	4
9	с. Користь	3
10	с. Крилів	6
11	с. Новий Корець	30
12	м. Корець	45
13	с. Старий Корець	29
14	с. Мужилівичі	1
15	с. Кобильня (нині – Весняне)	1
16	с. Річчина	2
17	с. Річки	5
18	с. Забара	11
19	с. Сторожів	2
20	с. Зарів'я	31
21	с. Жданівка	11
22	с. Середня Деражня	1

№	Назва населеного пункту	Кількість поданих заяв				
23	с. Черниця	17				
24	с. Юзефін	21				
25	с. Ганнівка	2				
26	с. Моро- зівка	3				
	Разом	262	Фізичні особи	237 (90 %)	Чоловіки	193 (81 %)
					Жінки	44 (19 %)
			Юридичні особи			

У Корці зиск мали не лише мешканці містечка (як у Косто-полі), а й чимало жителів довколишніх сіл. Адам Гоцер згадує, що чимало працівників окупаційних органів влади із сіл отримали єврейські будинки в містах: «Весною 1944 року моє рідне місто було вже визволене росіянами. Я хотів піти додому, подивитися, хто вижив, а хто ні. І нас було 13 єврейських юнаків. Ми організували батальйон – групу, що буде полювати на колаборантів. Я знав усіх колаборантів у місті. Ми пішли шукати їх. І ми не могли знайти нікого. Вони втекли разом із нацистами. Вони залишили своїх дружин. Але ті жили у єврейських домівках. Отож ми викинули їх із єврейських будинків, вони повернулися до своїх сільських домівок. Це відбувалося десь до травня [1945 року]»¹⁰⁷.

Серед 262 заяв більшість написана від імені фізичних осіб чоловічої статі. Щодо кількості заяв від юридичних осіб маємо певні застереження. У табл. 8 наведено дані реєстру заяв, поданих на майно євреїв, який зберігається у фонді Корецької районної управи. Проте ми порахували і опрацювали зміст усіх написаних заяв із цього фонду і знайшли розбіжності між наведеною у реєстрі кількістю заяв від юридичних осіб та реальною кількістю заяв, які ми виявили. Згідно з даними реєстру, від юридичних осіб було подано 25 заяв. За нашими підрахунками – 47. Заради історичної об'єктивності наведемо обидва результати.

Таблиця 8

**Кількість поданих заяв на майно євреїв від юридичних осіб
(Корецька районна управа)¹⁰⁸**

Юридичні особи	Кількість поданих заяв від юридичних осіб (за підрахунком автора)	Кількість поданих заяв від юридичних осіб (згідно з даними реєстру Корецької міської управи)
Школи	12	3
Товариство «Просвіта»	8	0

¹⁰⁷ Goszer, Adam. Interview 23774.

¹⁰⁸ ДАРО, ф. Р-48, оп. 1, спр. 35, 36, 37.

Продовження таблиці 8

Юридичні особи	Кількість поданих заяв від юридичних осіб (за підрахунком автора)	Кількість поданих заяв від юридичних осіб (згідно з даними реєстру Корецької міської управи)
Сільські громади / управи	6	3
Пожежна охорона	4	3
Допоміжна поліція	3	3
Парафії православної церкви	3	0
Млин	2	0
Медзаклади	2	2
Кооператива за купу і збуту	1	2
Суд	1	0
Пошта	1	0
Цукроварня	1	0
Агрономія	1	0
Лісництво	1	1
Шкірівня	1	0
Корецька друкарня	0	1
Районна управа	0	1
Молочарня	0	1
Електростанція	0	1
Контора насіння	0	1
Збіжжєвий пункт	0	1
Адміністрація кар'єра (steinbruch verwaltung)	0	2
Разом	47	25

Отже, серед українських організацій найактивнішими претендентами у черзі на єврейське майно виявилися філії товариства «Просвіта» та місцеві школи. Саме вони подавали найбільше заяв. Припускаємо, це могло бути зумовлено як особливими потребами постачання, що завжди відчують освітні організації, так і сподіванням на виконання цих запитів окупаційною владою.

Після ліквідації гетто в Дубровиці та Костополі також укорте відбувся продаж майна жертв Голокосту, за який відповідали тамтешні міські управи. На жаль, заяви на майно жертв у Костополі не збереглися. Проте ми виявили досить цікаве листування між пожежною охороною Костополя і гебітскомісаром, датоване вереснем 1942 р.: пожежники просили гебітскомісаріат поставити їх першими у черзі на отримання одягу і постільної білизни

¹⁰⁹ ДАРО, ф. Р-23, оп. 1, спр. 11, арк. 18–19.

¹¹⁰ Там само, арк. 40–41.

євреїв ¹⁰⁹. З тексту листів стає зрозуміло, що в Костополі готувалися розподіляти речі вже вбитих євреїв, а не переселених до гетто. Прикметно, що пожежна бригада отримала право на першочергове придбання єврейських речей. Досить цікавим був її національний склад. Як свідчать реєстри, костопільські пожежники були здебільшого українцями та поляками. Зазначено у списках і двоє білорусів ¹¹⁰. Це ще один приклад, що наочно демонструє, як швидко матеріальна вигода допомагала досягти «міжнаціонального консенсусу».

26 серпня було ліквідовано дубровицьке гетто. Після цього там знову запрацював «ринок нерухомості». Упродовж серпня – грудня 1942 р. мешканці Дубровиці й довколишніх сіл подали 86 заяв із проханням дозволити їм придбати житлові будинки та ремісничий реманент убитих євреїв. Серед цих заяв була й та, що подана на початку цієї статті.

Заяви писали різні люди і з різних мотивів. Наведемо дві заяви до Дубровицької міської управи заяв щодо придбання будинків євреїв.

До
Міської Управи
в Домбровиці
від Головацького Цезаря
м. Домбровица вул. Шосова

Заява

Прошу Міську Управу видати мені зіволення замешкати на Плян-тах в старому меншому будинку в одному покою і кухні.

Надміняю, що до цього часу жив я в хаті по Гуку Рудому по Шосовій вулиці, але цю хату хоче зайняти поліціант Золотаревич і я її йому добровільно уступаю, а то зі взгляду на господарські прошу тільки Міську Управу щоби мене більше без потреби не переселяли в яку іншу хату.

¹¹¹ Там само, ф. Р-293, оп. 2, спр. 4, арк. 77.

Підпис ¹¹¹.

Від Романушка Миколая
поліціанта Поліції
в Домбровиці

Заява

Прошу Міську Управу видати мені зіволення замешкати в хаті по Йоську Швецу вул. Больнична.

Надміняю що власної хати не посідаю, а в найближчих днях женюся і потребую хату.

¹¹² Там само, арк. 40.

Підпис ¹¹².

У першому випадку йдеться про мешканця, якого виселяють через те, що один із поліцейських вирішив привласнити його будинок, у другому – службовець поліції покращує свої житлові умови перед одруженням. Ми не можемо порівнювати поведінку тих, хто просив надати будь-яке житло через катастрофічну бідність, і тих, хто намагався захопити полишені жертвами Голокосту підприємства. Однак усіх їх об'єднує одне: переїхавши жити до будинку вбитих євреїв, вони більше не могли залишатися у статусі відсто-

ронених спостерігачів (*bystanders*). Адже прийняли пропозицію нацистської окупаційної влади взяти участь у розподілі ресурсів, породжених Голокостом. Отже, вони у такий спосіб висловили свою згоду зі вчиненням злочином.

Таблиця 9

**Заяви на отримання нерухомості євреїв у Дубровиці
(серпень – грудень 1942 р.)¹¹³**

¹¹³ ДАРО, ф. Р-293, оп. 2, спр. 4.

Тип особи (фізичні/юридичні особи)		Кількість поданих заяв		
Фізичні особи		82 (95 %) Жінки	Чоловіки	69 (84 %)
			13 (16 %)	
Юридичні особи	Насінний пункт	3		
	Таргачна група	1		
Разом		86		

Таблиця 10

**Заяви на отримання нерухомості євреїв у Дубровиці
за населеними пунктами**

№	Назва населеного пункту	Кількість поданих заяв
1	сmt Дубровиця	82
2	с. Заріччя	2
3	с. Трипутні	1
4	м. Сарни	1
	Разом	86

Серед заяв є звернення, написане німецькою мовою. Це свідчить про те, що люди використовували всі можливі стратегії та хитрощі, аби отримати у власність єврейські будинки, зокрема демонстрували окупантам навички володіння їхньою мовою.

На нашу думку, найбільше виграли від ліквідації гетто ті особи, які просили приміщення для підприємницької діяльності. Для них масове вбивство створило нові можливості для соціальної мобільності у малорозвиненому регіоні, адже місцеве населення майже не мало шансів стати підприємцями, хіба що потіснити своїх єврейських сусідів.

Заяви на придбання рухомого та нерухомого майна, написані одразу після ліквідації гетто або ж масових розстрілів, певною мірою були актом «легітимації» вбивства. Припускаємо, що частина людей цілком могли очікувати на вбивство єврейських сусідів, щоб отримати їхню власність. Тому вони, щонайменше, не мали бажання якимось чином протидіяти масштабному злочину. Прохачі зазначали в заявах свої адреси, з яких можна зробити висновок, що вони часто мешкали на тих самих вулицях, що і євреї, чиї будинки просили передати у їхню власність. Тобто були сусідами не

лише символічно, а й буквально, знали вбитих до подій Голокосту, мешкали з ними поруч упродовж десятиліть.

Виживання жертв поза межами гетто

Останній аспект, який маємо дослідити, – це економічні чинники поведінки місцевого населення у контексті переховування жертв Голокосту. Чимало євреїв на різних етапах організації злочину тікали з гетто, місць розстрілів, напередодні організації масових убивств і переховувалися у своїх сусідів-неєвреїв або ж самостійно в довколишніх лісах чи деінде.

Оскільки ми спираємося переважно на спогади очевидців, буде важко дотримуватися чіткої хронологічної послідовності. Жертви, які переховувалися поза межами гетто, у багатьох випадках забували лік часу. Зокрема, вони віддавали свої годинники в обмін на допомогу з боку місцевого населення. Тому в цьому разі замість хронологічної оповіді зручніше визначити кілька контекстів, у яких висвітлюватимемо економічні мотиви поведінки місцевого населення, а саме: прийняття від євреїв речей на зберігання; використання праці євреїв в обмін на їжу та/або притулок; порятунок за гроші, участь у полюваннях на євреїв в обмін за винагороду. Розглянемо кожен із контекстів детальніше.

Чимало жертв Голокосту, зважаючи на пограбування та повсякчасні контрибуції, які на них накладала окупаційна влада, перед переселенням до гетто передавали свої речі на зберігання сусідам. Якщо комусь із них вдавалося уникнути смерті й утекти з гетто, їхнє виживання залежало від того, чи погодяться сусіди повернути майно. Фаня Ведро розповіла, що її батьки залишили сусідці кілька речей на зберігання перед переїздом до корецького гетто. Коли відбулася акція 25 вересня 1942 р., Фаня змогла втекти. Вона не знала, куди їй податися, і вирішила піти за своїми речами до сусідки. Остання повернула їй кілька цінних речей, що згодом допомогли Фані оплатити своє харчування і переховування ¹¹⁴.

Однак далеко не всі поводитися так благородно, як сусідка Фані. Натан Скалецький, який також уникнув розправи під час ліквідації корецького гетто, розповідає, як мало не загинув через свого сусіда, якому залишив на зберігання багато речей: «Я пішов до свого сусіда. Я увійшов, мій сусід лежав на кушетці. Я помітив шинель російського військовополоненого. Ми почали говорити, і я сказав: “Мені потрібна ця куртка, зараз жовтень, а я лише в одній сорочці, тому що я втратив свою сумку”. Він сказав: “Тобі нічого не потрібно, тебе все одно вб’ють”. Я був дуже розлючений, це був мій сусід. Усі ці роки ми росли разом. Ми віддали йому багато речей, коли йшли звідси. Я нагадав йому про це. Він підскочив – і пішов [на вулицю]. Я вийшов за ним. Тоді він схопив мене за комір і почав кричати: “Ти говориш, що я злодій, це ти найбільший злодій у світі, тебе не має тут бути, ти маєш піти звідси”...

І він почав кричати: “Допоможіть, поліція, Скалецький тут”. Тоді я втік від нього» ¹¹⁵.

Схожі історії розповідають євреї, які після втечі переховувалися у сільській місцевості. Вони стикалися з низкою проблем,

¹¹⁴ Fania Wedro. Interview 19502.

¹¹⁵ Nathan Skaletzky. Interview 598.

найбільшими серед яких були потреби в їжі і прихистку. І одне, і друге вони могли виторгувати у селян за цінні речі. Навіть Праведники народів світу, які допомагали без матеріальної винагороди, потребували ресурсів, щоб прогледувати тих, кого рятували. Про це розповіли Праведники Юлія Ракович і Максим Ващишин, батьки яких допомогли вижити кільком євреям у сільській місцевості поблизу Дубровиці ¹¹⁶.

Часто люди наважувалися допомагати євреям в обмін на матеріальну винагороду. Польський історик Ян Грабовскі, досліджуючи це явище на окупованих польських територіях, висловлював: порятунок за гроші завжди був дуже ненадійним і суттєво знижував шанси жертв на виживання. Ідеться про особливий тип поведінки сусідів євреїв: перетворення порятунку на бізнес. За першої ж загрози або коли кошти у євреїв закінчувалися, такі «рятівники» залишали своїх жертв напризволяще ¹¹⁷. «Вимагання грошей у євреїв (навіть коли йшлося про значні суми) однак ще не означає, що прохачів слід автоматично зараховувати до аморальних осіб, позбавлених почуття гідності, що заслуговують на нашу зневагу. Переховування євреїв в обмін на гроші для багатьох було спробою чинити нормально в ненормальних обставинах. Варті довіри помічники за гроші були корисними союзниками євреїв у їхній боротьбі за виживання», – уточнює Ян Грабовскі ¹¹⁸. Якщо представники «арійської» частини населення дотримувалися своїх попередньо узгоджених обов'язків і не змінювали умови «контракту» в односторонньому порядку, тоді їхня поведінка може вважатися навіть вартою похвали.

Дослідник Іцхак Цукерман ¹¹⁹ поділяє людей, які допомагали за гроші, на кілька категорій: тих, хто продовжував допомагати, навіть коли фінансові ресурси жертв вичерпалися; тих, хто утримував євреїв до того моменту, поки вони платили, і зрештою змушували їх піти; тих, які переховували євреїв доти, доки мали хороший прибуток, а згодом здавали їх окупаційній владі (часто з метою заробити «наостанок» ще й на винагороді) ¹²⁰. До цього переліку потрібно додати ще одну категорію рятівників за гроші, які грабували жертв і власноруч убивали їх, аби уникнути незручних питань з боку представників окупаційної влади.

Адам Гоцер згадує про селян, які перетворили порятунок на спосіб викачування всіх можливих цінних речей, які ще залишалися у втікачів після ліквідації другого корецького гетто: «Були селяни, які пропонували євреям сховок. Але вони відбирали у них все, тримали тиждень чи два і або вбивали їх власноручно і хоронили на своїй території, або відводили їх до поліції у місті» ¹²¹. Григорій Харваш розповідає про переховування у селян неначе про ринок послуг, де потрібно було зважати на свої фінансові можливості: «Гроші закінчувалися, і ми почали шукати або партизан, або ж інше місце, щоб дешевше було. І знайшли. Це ми були в Круглику, в селі, а там далі звідти є село Юзефувка. І ми туди переїхали» ¹²². Спочатку його за гроші переховувала полька, пізніше – українські селяни. Тобто люди все ж таки простягали руку допомоги і давали хоч якийсь шанс вижити.

У багатьох євреїв після ліквідації гетто не залишилося нічого, бо їх зрадили сусіди, які відмовилися повернути передані на

¹¹⁶ Maksim Vashchishin. Interview 47209; Iuliia Rakovich. Interview 45904. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute.

¹¹⁷ Jan Grabowski. Hunt for the Jews, 137–152.

¹¹⁸ Jan Grabowski. (2008). *Rescue for money. Paid helpers in Poland, 1939–1945*. Yad Vashem; Jerusalem: Search and Research, 9.

¹¹⁹ Icchak Cukierman. (2000). *Nadmiar Pamięci (siedem owych lat). Wspomnienia, 1939–1946*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN, 326–327.

¹²⁰ Jan Grabowski. Rescue for money, 10.

¹²¹ Adam Goszer. Interview 23774.

¹²² Grigorii Kharvash. Interview 45591.

зберігання речі (фактично пограбувавши їх). Тож вони могли запропонувати лише свої вміння. «Частина людей ходили в сади та городи і крали помідори, картоплю, інші речі. Ми з сестрою так не робили. Але оскільки ми вміли вишивати, то ходили по будинках і просилися на роботу. За річкою ми були вже далеко від німців. Ми доглядали за дітьми, вишивали, прибирали, доглядали за худобою», – розповідає Рашель Рубін про виживання у сільській місцевості поблизу Корця¹²³. Клара Гармель, переховуючись тут само, працювала наймичкою в українців і поляків. Вона змінила понад десять господарів і, зрештою, одружилася зі старшим чоловіком, удавши з себе українку. Так вона змогла пережити окупаційний період¹²⁴.

Натан Скалецький використовував свої навички чоботаря та вміння виготовляти дріжджі й спиртне. Завдяки цьому він забезпечував себе їжею, переховуючись то в селян, то в лісових сховках, які сам для себе облаштовував¹²⁵.

Описані вище випадки економічної взаємодії із місцевим населенням допомагали євреям вижити. Зовсім іншу ситуацію окреслили у своїх спогадах жертви Голокосту, які переховувалися поблизу Степаня (гебіт «Костопіль»). Шмунд Танцман і Гаррі Магід переповідають одну й ту саму історію: як представники Української повстанської армії у 1943 р. виманили з лісів єврейських ремісників, що все ще залишалися живими. УПА потребувала лікарів, дантистів, чоботарів, шевців. Тому вони запропонували євреям, які мали такі навички, їжу і притулок в обмін на їхні послуги. Як зазначають свідки, із наближенням радянської армії у 1944 р. члени УПА розстріляли всіх цих євреїв. Схожу історію розповідає Віра Щетінкова, котра також переховувалася у лісах поблизу Степаня¹²⁶. Нам важко документально підтвердити правдивість цього факту, хоча про нього згадано одразу в кількох свідченнях очевидців. А переважна більшість жертв зі Степаня зауважує дуже негативне ставлення УПА до євреїв у цій місцевості. Також зазначимо, що американський історик Дж. Мак-Брайд у своїй дисертації наводить чимало задокументованих випадків, коли представники УПА на теренах Західної Волині активно долучалися до полювання на євреїв, шантажували їх, вимагаючи матеріальні цінності, експлуатували працю ремісників у власних цілях, котрих зрештою розстрілювали¹²⁷.

Найбільш цинічними були мисливці на євреїв, які виявляли євреїв із метою отримання будь-якої вигоди. Нацистська окупаційна влада заохочувала таку поведінку. У сільській місцевості німецьких солдатів і жандармів майже не було. Тому очима та руками режиму тут ставали представники допоміжної поліції і сільські старости. Якщо хтось виявляв євреїв, які переховували, він повідомляв про це сільського старосту, той – допоміжну поліцію, а вона вже або власноруч чинила розправу, або ж залучала до цього німецьких жандармів. Однак селяни подеколи й самі вбивали євреїв, щоб не ділитися їхнім майном із поліцейськими або жандармами. Так само чинили поліцейські, не повідомляючи німецьку жандармерію. Якщо ж селяни хотіли отримати винагороду, бо в жертви нічого цінного не було, – вони повідомляли поліцію чи старосту. За це давали кілограм солі, спиртне або пальне.

¹²³ Rachael Rubin. Interview 14142.

¹²⁴ Klara Garmel. Interview 52137. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute.

¹²⁵ Nathan Skaletzky. Interview 598.

¹²⁶ Vera Shchetinkova. Interview 45238.

¹²⁷ Jared Graham McBride. "A Sea of Blood and Tears", 405–409.

¹²⁸ Avram Anapol'skii. Interview 32206.

¹²⁹ Manya Feldman. Interview 9245.

Аврам Анапольський, який перебував в українській сім'ї, що простягнула йому руку допомоги, пригадує таке: «Ми нагрілися, і нам сказали, щоб тут у селах не з'являтися тому, що в кожному селі є поліцейські, старости і є уповноважений комендатури, який молоко збирає. І на кожній огорожі було написано: хто заховає жида чи допоможе жиду, буде розстріляна вся сім'я, а будинок спалений. Хто допоможе здати жида місцевій владі – отримає пуд солі, дойчмарки і корову» ¹²⁸. Маня Фельдман, розповідаючи про ліквідацію дубровицького гетто, зазначає: «У час, коли євреїв вели до залізничної станції близько двох кілометрів, вони тікали. У полях пастухи ловили їх, інші місцеві мешканці також ловили євреїв та повертали їх німцям. І німці давали їм трохи цукру та солі як винагороду. Вони оголошували, що за кожного єврея, якого доставлять, буде отримана винагорода» ¹²⁹.

Чимало можливостей отримати вигоди від полювання на євреїв серед місцевого населення мали службовці допоміжної поліції. Очевидці часто зазначають про матеріальний мотив їхньої діяльності. Іноді поліцейські дуже легко піддавалися спокусі отримати хабар. Траплялося, що межа між мисливцями та рятувальниками проходила в межах родини. Віра Щетінкова розповідає про таку ситуацію: одна сім'я дала їй прихисток і пообіцяла переховувати, а племінник господаря, виявивши її сховок, намагався розстріляти єврейку. Вірі вдалося відкупитися золотою монетою. «На другий чи на третій день такий був поліцай дуже страшний, як Цецик, Михалко Дрозд. Він заїхав до дядька. То був рідний дядько його, але це дві протилежні сторони – той був порядний, а це був убивця.

І хлопець маленький, менший за мене був, він же не знав, що таке слово “жидиня”, він знав, що в хліві є “жидиня”. І він цьому Дрозду каже: “А дядьку, а в нас в хліві є «жидиня»”. Ну той звісно витягнув мене, бив як хотів на вулиці. І дав мені таку лопату велику, наказавши копати яму. Господаря не було вдома, нікого не було, лише малі діти. І я почала копати цю яму. І мабуть судилося жити. Бо приїхала донька господаря воду брати. А дорослі були в полі. І вона побачила цю картину. Прибігла до батька в поле і розповіла, що Михалко робить. Батько приїхав і почав його дуже просити: “Михалко, в мене в дворі не вбивай дитини, я віруюча людина, відпусти її. Хай вона собі іде з Богом куди хоче. Ти не можеш у мене в дворі пролити людську кров”. А він каже: “А що я з цього буду мати? Як я її заведу до коменданта, то я отримаю якусь нагороду, а від неї що я отримаю”?

А коли почали вже говорити, що будуть вбивати, говорили увесь час у гетто, то мама наша нам всім зашила в білизну по кілька монет. І у мене ці монети теж були. І я йому кажу: “Дядьку, відпустіть, я вам золото дам, в мене є золото”. [Він у відповідь]: “Покажи”! І він разом із білизною схопив це [золото]. Так він мене відпустив» ¹³⁰.

¹³⁰ Vera Shchetinkova. Interview 45238.

У 1943–1944 рр. євреям Волині довелося пережити й україно-польський конфлікт, що суттєво знизив їхні шанси на виживання. Ті люди, що знайшли прихисток поблизу польських сіл, також ставали жертвами: через атаки УПА на ці населені пункти вони

¹³¹ Sofia Gural'nik. Interview 22263. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute.

втрачали друзів і годувальників. Цей конфлікт вплинув і на долю єврейської нерухомості. Унаслідок атак УПА чимало поляків переселилося до міст. Софія Гуральник згадує, що багато польських сімей у 1943–1944 рр. захопили спорожнілі будинки євреїв у Корці ¹³¹. Наразі невідомо, як саме відбувалося це захоплення: чи поляки купували будинки вбитих євреїв, чи захоплювали їх самовільно. Під час дослідження не вдалося виявити жодних документів, які б засвідчували заселення поляками єврейських будинків у 1943 р., про яке йдеться у свідченнях жертв.

Із наближенням радянської армії почала змінюватися і поведінка частини селян. Едіт Кімельман зазначає, що тоді також відігравав роль матеріальний чинник. «Це було дуже близько до росіян, які наближалися до цієї території. Партизани могли захоплювати цілі території та містечка. Настрої змінилися у той час. Тепер до нас ставилися добре. Коли партизани прийшли б, українці могли б їм сказати, що вони рятують євреїв. І вони були б нагороджені за це. Тепер ми були цінним товаром. І селяни не хотіли нас відпускати. Вони сказали: “Ні, ні, залишайтеся”», – розповідає Едіт про свій досвід переховування наприкінці війни у сільській місцевості українського Полісся ¹³². Важко зробити висновок, наскільки масовою була ця тенденція у зміні ставлення населення Волині до євреїв. Маємо лише окремі свідчення про це.

¹³² Edith Kimelman. Interview 47959.

Висновки

Більшість євреїв на теренах Другої Речі Посполитої у період Другої світової війни загинули в малих містечках, таких як Дубровиця, Корець і Костопіль. Окрім фінансування німецької мілітарної машини та збагачення німців, пограбування жертв тут було засобом «легітимації» геноциду серед місцевого населення, заохоченням його до колаборації.

Вдалося встановити, що поведінка частини місцевого населення під час організації злочину в Костополі, Корці та Дубровиці була пов'язана з матеріальними чинниками. Вже на початковому етапі окупації мешканці цих містечок долучилися до грабунку своїх єврейських сусідів під час погромницьких акцій наприкінці червня – на початку липня 1941 р. У процесі створення гетто відбувалися стихійні пограбування помешкань жертв і підтримувана нацистською окупаційною владою торгівля їхнім майном (переважно одягом та побутовими речами). Також на цьому етапі окупанти організували у м. Костопіль продаж єврейських будинків, що перебували в аварійному стані. Як засвідчує аналіз заяв, мешканці цього містечка купували їх для розбирання на будівельні матеріали.

Під час існування гетто в Костополі, Дубровиці та Корці місцеве населення (передусім селяни) активно долучилися до нерівноцінних торгових обмінів із єврейськими бранцями. В обмін на одяг, взуття, прикраси та гроші селяни приносили євреям їжу. Коли кошти закінчувалися, останні пропонували свою працю в обмін на харчі. Таку взаємодію значно легше було організувати бранцям гетто відкритого типу в Корці та Дубровиці. Голод у гетто був найстрашнішим тоді, коли в їхніх мешканців закінчувалися цінні речі,

за які можна було вимінювати чи купувати продовольство, адже селяни в такому разі втрачали інтерес надалі приносити їжу.

На етапі ліквідації гетто в усіх трьох містечках відбувалися стихійні пограбування будинків убитих євреїв. Після винищувальних акцій щоразу розпочиналася торгівля єврейським майном (зокрема одягом, меблями та нерухомістю). «Легалізовану» нацистською окупаційною владою торгівлю у Дубровиці та Костополі здійснювали працівники міських управ (їх комплектували переважно з місцевих українців). Зиск від цього мали здебільшого сусіди євреїв (українці й поляки), що мешкали у цих містах і довколишніх. У Корці торгівлею майном убитих євреїв займалася районна управа, а участь у ній брали переважно українські селяни. Окрім фізичних осіб, у цьому районі меблі та будинки жертв Голокосту отримували й українські організації (сільські філії товариства «Просвіта», українські школи тощо).

Євреям вдавалося тікати з гетто чи місць розстрілів і деякий час переховуватися десь поблизу. У цьому випадку їхня доля залежала від ставлення місцевого населення. Мешканці ж навколишніх населених пунктів демонстрували різноманітні варіанти поведінки. Зокрема, селяни і містяни безкорисливо переховували жертв (поведінка рятівників, що траплялося дуже рідко), час від часу надавали прихисток або їжу, допомагали євреям із метою отримання зиску (використання жертв Голокосту як робочої сили, нерівноцінні обміни їжі на матеріальні цінності), переховували за гроші або інші цінності, видавали представникам окупаційної влади жертв в обмін на матеріальну вигоду (зазвичай ішлося про такі дефіцитні у воєнний час товари, як керосин, спиртні напої, сіль та цукор), самі брали активну участь у виявленні місць переховування євреїв як за матеріальну винагороду, так і незначні кар'єрні преференції. Як засвідчують спогади жертв Голокосту, значна частина українських і польських селян вибудовували різноманітні моделі взаємодії з жертвами Голокосту, керуючись матеріальними стимулами. В одних випадках це допомагало жертвам вижити (допомога в обмін на цінні речі, їжу тощо), в інших – призводило до катастрофи. Хай там як, а «праведна» поведінка траплялася значно рідше, аніж та, що була мотивована економічним зиском.

У грабунках брали участь здебільшого місцеві українці, які мешкали в Костополі, Дубровиці, Корці й навколишніх селах, а також поляки.

Економічні чинники поведінки двох найбільших етнічних груп на Волині суттєво вплинули на шанси євреїв вижити. Через пограбування євреї втрачали речі, які можна було обміняти на їжу чи заплатити за переховування, тож вони голодували, помирали від холоду і хвороб (через брак одягу). Євреїв убивали з метою грабунку, видавали нацистській окупаційній владі за винагороду тощо. Але найголовніше те, що можливість отримати вигоду від масового вбивства закладала підвалини «легітимації» злочину серед місцевих мешканців. Це призводило до формування мовчазної колективної згоди щодо того, що євреям більше немає місця в житті спільнот.

Важко знайти однозначну відповідь на запитання, що саме підштовхувало людей вдаватися до грабунків. Якщо проаналі-

зувати тексти поданих заяв на отримання єврейського майна, то чітко простежується одна тенденція: частина прохачів відкрито і не соромлячись зазначала про колишніх власників речей. «Прошу продати мені бувшу жидівську хату» – поширене формулювання у таких заявах. Припускаю, що автори таких текстів не відчували жодного співчуття до жертв. Інші ж намагалися не згадувати про колишніх власників, посилаючись на скруту і крайню потребу (можливо, відчуваючи сором за таку поведінку).

Частина місцевих мешканців бажали посісти робочі позиції євреїв. Мотиви цієї категорії українців і поляків цілком могли бути пов'язані з націоналістичними ідеями в економічній сфері: бажанням українізувати (чи полонізувати) ті торгово-ремісничі позиції, в яких раніше переважали євреї. На користь цього припущення свідчить популярність гасла «свій до свого» серед поляків у досліджуваних містечках ще у міжвоєнний період. Про це неодноразово розповідають євреї у своїх спогадах. У костопільській пресі окупаційного періоду (1942 р.) ми виявили низку публікацій націоналістичного характеру, які закликали українців скористатися шансом (тут слово «шанс», імовірно, було евфемізмом, що означував вбивство жертв) і зайняти позиції євреїв у торгівлі, ремеслах, юриспруденції, медицині тощо.

Важко зробити висновок про те, якою мірою націоналістичні прагнення впливали на дії охочих загарбати підприємства вбитих жертв Голокосту. Цілком імовірно, що вони, принаймні, сприяли формуванню соціального консенсусу навколо пограбування євреїв. Для тих, хто отримував зиск, це означало можливість уникнути загального осуду за свої вчинки.

Отже, люди, що хотіли заволодіти майном євреїв, мали різні мотиви. Хтось просив від безвиході, хтось покращував матеріальні статки через службове становище (поліція, працівники міських управ тощо). Однак їхня поведінка зазвичай суттєво знижувала шанси жертв на виживання.

References

- Bajohr, Frank. (2001). *Parvenüs und Profiteure. Korruption in der NS-Zeit*. Frankfurt: Fischer.
- Bajohr, Frank. (2002). "Aryanisation" in Hamburg: *The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of Their Property in Nazi Germany*. (George Wilkes, Transl.). New York: Berghahn.
- Bartov, Omer. (2008). Eastern Europe as a Site of Genocide. *Contemporary Issues in Historical Perspective. The Journal of Modern History*, 80 (September), 557–593.
- Bartov, Omer. (2013). Communal Genocide. Personal Accounts of the Destruction of Buczac, Eastern Galicia, 1941–1944. In *Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands* (pp. 399–420). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Bartov, Omer. (2018). *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczac*. New York, London, Toronto, Sydney, New Delhi: Simon Schuster.
- Browning, Christopher R. (2001). *Ordinary Men*. London: Penguin Books, 2001.

Confiscation of Jewish Property in Europe, 1933–1945. New Sources and Perspectives. Symposium Proceedings. (2003). Washington DC: Center for Advanced Holocaust Studies United States Holocaust Memorial Museum.

Dean, Martin. (2008). *Robbing the Jews. The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945.* New York: Cambridge University Press, United States Holocaust Memorial Museum.

Dolhanov, P. (2018). "Svii do svoho po svoje": sotsialno-ekonomichniy vymir natsiotvorchykh stratehii ukrainsiv u mizhvoiennii Polshchi. Rivne: Volynski Oberehy.

Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. (2012). (Volume II. Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. Part B. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum).

Feldman, Gerald, & Seibel, Wolfgang. (2005). *Networks of Persecution: Business, Bureaucracy, and the Organization of the Holocaust.* New York: Berghahn Books.

Goldhagen, Daniel Jonan. (1997). *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust.* New York: A Division of Random House, INC.

Grabowski, Jan. (2008). *Rescue for money. Paid helpers in Poland, 1939–1945.* Yad Vashem; Jerusalem: Search and Research.

Grabowski, Jan. (2013). *Hunt for the Jews. Betrayal and Murder in German-Occupied Poland.* Bloomington: Indiana University Press.

Gross, Jan T. (2017). Opportunistic Killings and Plunder of Jews by Their Neighbors – a Norm or an Exception in German Occupied Europe. In *Lessons and Legacies XII. New Directions in Holocaust Research and Education* (pp. 3–30). Northwestern University Press, Evanston, Illinois.

Icchak, Cukierman. (2000). *Nadmiar Pamięci (siedem owych lat). Wspomnienia, 1939–1946.* Warsaw: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Ionescu, Stefan Cristian. (2016). "Californian" Colonists versus Local Profiteers? The Competition for Jewish Property During the Economic Colonization of Bukovina, 1941–1943. *Yad Vashem Studies*, 44 (2), 121–145.

Kapas, I. (2012). Hetto u Dubrovyski za materialamy arkhivno-kryminalnoi spravy Khaima Syhala. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 1 (11), 78–103.

Marchuk, I. Napersnyi khrest sviashchenyky Mykhaila Pavlovskoho ta persha prysiaha UPA na Volyni. *Volyn*, 1094. Retrieved from <http://volyn.rivne.com/ua/2212?act=print>.

McBride, Jared Graham. (2014). *"A Sea of Blood and Tears": Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944* (Doctoral dissertation). University of California, Los Angeles.

Pavlovskyi, M. (1942). Ukraina I Zhydy. *Kostopilski Visti*, 15 Liutoho, 2. Rozsharuvannia ukrainskoho suspilstva. (1942). *Kostopilski Visti*, 18 Zhovtnia, 4.

Slavni ukrainski kuptsi-chumaky. (1942). *Kostopilski Visti*, 27 Veresnia, 2.

Spector, Shmuel. (1990). *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944.* Jerusalem: Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews.

Struve, Kai. (2016). Anti-Jewish Violence in the Summer of 1941 in Eastern Galicia and Beyond. In *Romania and the Holocaust. Events, context aftermath.* Stuttgart: Ibidem-Verlag.

Tooze, Adam. (2008). *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy.* New York: Penguin Books.

Ukrainska sluzhba pratsi dbaie pro dorist remisnykiv. (1943). *Kostopilski Visti*, 11 Lypnia, 2.

Wylegala, Anna. (2016). About "Jewish Things". Jewish Property in Eastern Galicia During World War II. *Yad Vashem Studies*, 44 (2), 83–120.

Petro Dolhanov

HOLOCAUST BENEFICIARIES: THE ROLE OF “NEIGHBORS” IN THE ROBBERY OF THE VOLHYNIAN JEWS DURING THE NAZI OCCUPATION

The article deals with the robbery of Holocaust victims in three small towns in Western Volhynia: Dubrovytsia, Korets, and Kostopil. In addition to financing the German military regime and enriching the Germans, the robbery of the victims here served to legitimize the genocide among the local population and encourage it to collaborate.

The research has managed to establish that economic factors motivated the behavior of a part of the local population during the organization of the crime in Kostopil, Korets, and Dubrovytsia. At the initial stage, the inhabitants of these towns joined the plundering of their Jewish neighbors during the pogroms in late June – early July 1941. During the creation of the ghetto, legalized by the Nazi occupying authorities, spontaneous looting of the victims' dwellings and trafficking of their property (mainly clothing and household items) took place.

During the ghetto operation period in Kostopil, Dubrovytsia, and Korets, the local population (mainly peasants) actively engaged in unequal trade exchanges with Jewish captives. In exchange for clothing, shoes, jewelry, and money, the peasants brought food to the Jews. When the money ran out, the Jews resorted to offering their own labor in exchange for food. Such interaction was much easier to arrange for prisoners of non-fenced ghettos in Korets and Dubrovytsia. The starvation in the ghetto was becoming the most terrible when its inhabitants were running out of valuables, which they could exchange for food, and the peasants were losing interest in bringing food.

At the stage of ghetto liquidation, in all three towns, spontaneous plundering of the houses of the murdered Jews took place. Each time after the liquidation actions, the sales of Jewish property (mainly clothing, furniture, and real estate) started. The Nazi occupation authorities legalized the trade in Dubrovytsia and Kostopil, which was carried out by town officials (they were mostly local Ukrainians). The beneficiaries of the trade were mainly neighbors of the Jews (Ukrainians and Poles) who lived in these towns and surrounding villages. In Korets, the district administration organized the sales of the property of the murdered Jews, and Ukrainian peasants from the surrounding villages took part in it. In addition to individuals, Ukrainian organizations (village branches of the “Prosvita” Society, Ukrainian schools, etc.) also took part in the purchase of furniture and houses of the Holocaust victims.

Jews managed to escape from ghettos or places of execution and for some time to hide in the surrounding areas. In this case, their fate depended on the attitude of the local population. The residents of the surrounding villages displayed a wide variety of behavior patterns while hiding victims outside the ghetto. In particular, peasants and locals could in rare cases hide victims without any material interest (the behavior of rescuers), occasionally provide shelter or food and help Jews for some benefits (use of Holocaust victims as labor, unequal exchanges of food for tangible goods), hide for money or other valuables, deliver victims up to occupation authorities in exchange for material benefits (usually scarce in wartime goods such as kerosene, alcohol, salt, and sugar), or even be actively involved in identifying places of refuge of Jews for material dividends and minor career preferences. According to the Holocaust victims' memoirs, many Ukrainian and Polish peasants developed various models of interaction with the Holocaust victims, guided by incentives for material gain. In some cases, it helped the victims to survive (assistance in exchange for material gain). In others, it led to disaster. Anyway, “righteous” behavior was much less common than that which was motivated by economic motives.

Keywords: Holocaust, political economy of the Holocaust, plundering of Jews, Western Volhynia, Holocaust in Ukraine.

DOI 10.15407/mics2020.09.088

УДК 94(477.72)Голокост

Юрій Капарулін,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, археології та методики викладання історико-юридичного факультету Херсонського державного університету; керівник Центру студій геноцидів ім. Рафаеля Лемкіна Херсонського державного університету

kaparulin.ksu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9099-5766>

ХРОНІКА ХЕРСОНСЬКОГО ГЕТТО (1941 р.)

Після встановлення нацистського окупаційного режиму в містах України було створено десятки єврейських гетто. Більшість із них досі залишаються «білими плямами» на тлі історії міського простору. У статті розглянуто історію гетто у Херсоні. Встановлено, що від самого початку нацистська адміністрація не планувала довгострокового існування гетто, а його мешканців мали знищити у найкоротші строки.

Актуальність запропонованої теми зумовлено необхідністю вивчення маловідомих сторінок місцевої історії, які мають допомогти осмислити сучасний міський простір із його минулим та сприяти формуванню сучасної політики пам'яті. Історія херсонського гетто десятиліттями залишалася маловідомою широкому загалу і досі не була темою спеціального історичного дослідження. Це можна пояснити низкою об'єктивних факторів. Більшість головних свідків організації та ліквідації гетто знищили нацисти. Гетто існувало дуже короткий час (близько одного місяця) в умовах ізоляції та комендантської години; спілкування його мешканців із іншим населенням міста максимально обмежили. У післявоєнні роки радянська влада з політичних міркувань не розглядала трагедію єврейського народу як окрему проблему.

Зібрано та опрацьовано комплекс джерел, які дають змогу охарактеризувати обставини створення гетто, повсякденне життя у ньому та процес його ліквідації.

Визначено, що створювали та ліквідовували гетто члени зондеркоманди ІІа айнзацгрупи Д поліції безпеки СД. За наказами нацистів у місті сформували єврейську раду («юденрат»), діяльність якої передбачала облік єврейського населення міста та переведення його до гетто. Прослідковано поведінку та адаптацію мешканців міста до життя в умовах окупації, зокрема зміну їхніх соціальних ролей. Наведено приклади, які свідчать про стратегії виживання і свідомий колабораціонізм.

Ключові слова: гетто, Херсон, Південь України, Голокост.

¹ Mikhman, D. (2011). *The Emergence of Jewish ghettos during the Holocaust*. Cambridge University Press. New York, 20.

Як зазначив відомий дослідник Голокосту Дан Міхман, перш ніж гетто стало одним із символів нацистських злочинів, це поняття вживали в європейському дискурсі з XVI ст.¹ У багатьох країнах євреям було заборонено володіти землею, займати-

² Rees, L. (2017). *The Holocaust. A New History*. Penguin Random House, 2.

³ *United States Holocaust Memorial Museum, Washington, DC. Holocaust Encyclopedia*. (2019). Gettos. Retrieved from <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/ghettos>.

⁴ Steinhart, E. (2015). *Conrad. The Holocaust and Germanization of Ukraine*. Cambridge University Press, 7.

ся певними професіями та вільно обирати місце проживання. У низці міст Європи євреї були змушені жити в гетто і носити спеціальний ідентифікатор на своєму одязі. Наприклад, у Римі в XIII ст. це був жовтий знак ². Під час Другої світової війни війська СС та інші німецькі окупаційні органи зосереджували міське єврейське населення у гетто – замкнутих районах, які відмежовували євреїв від неєвреїв. На окупованих східних територіях німці встановили щонайменше 1143 такі зони. Гетто були декількох типів, зокрема відкриті, закриті та знищувальні ³.

Території Південної України увійшли до складу двох великих окупаційних зон – Райхскомісаріату Україна і Трансністрії. Ерік Стейнхарт зауважив, що у 1941 р. Німеччина та Румунія проводили активні антисемітські кампанії, однак вони розійшлися щодо визначення і шляхів розв'язання «єврейського питання». Якщо влітку 1941 р. нацисти планували знищувати радянських євреїв і розглядали депортацію та геттоїзацію як проміжний захід, то румунське керівництво віддавало перевагу депортаціям, а не розстрілу ⁴.

Актуальність запропонованої теми зумовлено необхідністю вивчення маловідомих сторінок місцевої історії, які мають допомогти осмислити сучасний міський простір із його минулим та сприяти формуванню сучасної політики пам'яті. Історія херсонського гетто десятиліттями залишалася маловідомою широкому загалу і досі не була темою спеціального історичного дослідження. Це можна пояснити низкою об'єктивних факторів. Більшість головних свідків організації та ліквідації гетто знищили нацисти. Гетто існувало дуже короткий час (близько одного місяця) в умовах ізоляції та комендантської години; максимально обмежили спілкування його мешканців із іншим населенням міста. У післявоєнні роки радянська влада з політичних міркувань не розглядала трагедію єврейського народу як окрему проблему.

Збирання інформації для висвітлення окресленої теми передбачає прискіпливу пошукову роботу із залученням широкого кола джерел. Документи про херсонське гетто зберігаються у фондах архівів України, Російської Федерації, Німеччини, Ізраїлю та США. Також надзвичайно важливими є спогади врятованих євреїв та їхніх сусідів-неєвреїв, зокрема ті, що містяться у колекціях Shoah Foundation та Yehad-in Unum. Саме ці джерела є основою цієї розвідки. Для опрацювання джерел застосовано такі методи: історико-порівняльний, мікроісторичний, системного аналізу.

«Херсон єврейський»

Перші євреї поселилися у Херсоні невдовзі після його заснування у 1778 р. Місто увійшло до смуги осілості – території, на якій влада Російської імперії дозволила мешкати євреям ⁵. Упродовж наступного століття чисельність євреїв-міщан постійно зростала. У середині 1850-х рр. єврейське населення (8836 осіб), українці (8614 осіб) і росіяни (3567 осіб) становили три найбільші етнічні групи міста ⁶.

За даними перепису населення 1897 р., в Херсоні мешкали 59 тисяч осіб, із яких 17 555 були євреями. Більшість із них займали-

⁵ Непомнящий, Б. (2004). *Херсон еврейский: трагедия и судьбы*. Херсон: Олди-плюс, 13–14.

⁶ Кабузан, В. (1974). *Народно-население Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья: (конец XVIII – первая половина XIX в.)*. Кишинев: Штиинца.

⁷ Непомнящий, Б. Херсон еврейский, 35.

⁸ Там же, 107.

⁹ Там же, 246–247.

¹⁰ Там же, 57–60.

¹¹ Там же, 137–141.

¹² Магочій, П.-Р., & Петровський-Штерн, Й. (2016). *Євреї та українці: тисячоліття співіснування*. Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 57–59.

¹³ Там само, 60–63.

ся торгівлею та швацькою справою ⁷. Були серед місцевих євреїв і заможні та впливові люди, як-от купець першої гільдії, голова Херсонського біржового комітету Мойсей Рабинович ⁸. Від 1859 р. на місці старих адміралтейських доків було побудовано паровий лісопильний завод братів Емануїла і Бера Вайнштейнів. На базі виробництва Ісаака Гуревича було зведено найбільший в Україні завод із виробництва сільськогосподарських машин ⁹.

У 1922 р. в місті було 23 синагоги, за кілька наступних років їх закрила радянська влада. Одна з них, синагога «Хабад» (1895 р.), відновила свою діяльність у 1990 р., решту було зруйновано або перебудовано. В будівлі колишньої Старо-Миколаївської синагоги до сьогодні діє планетарій, відкритий у 1960 р. ¹⁰

Отже, єврейське населення Херсона було соціально інтегрованим і робило значний внесок у розвиток міста. Однак негативний вплив на розвиток громади мали події революцій 1905 і 1917 рр., що спричинили хвилі погромів проти євреїв. Антисемітизм у Російській імперії мав як державний, так і побутовий характер. 8–19 жовтня 1905 р. в Херсоні відбувся єврейський погром. Упродовж цих днів місцева поліція не чинила перешкод злочинцям, що призвело до масового побиття, грабунків і смертей місцевих євреїв ¹¹.

У роки Української революції 1917–1921 рр. відбулися нові спалахи антисемітизму та бандитизму, через що сталися трагічні події у більшості регіонів України. Повалення царату у 1917 р. євреї спостерігали без жалю. Вони сподівалися, що новий Тимчасовий уряд скасує чинні на той час законодавчі обмеження, стримає пропагування расової ненависті й тим самим захистить їх від насильства. Націоналістичній владі в Україні на чолі з ліберальними лідерами Симоном Петлюрою, Володимиром Винниченком і Михайлом Грушевським вдалося втілити у життя перші два очікування. Утім, не маючи повного контролю на підвладних територіях, українській владі не вдалося запобігти хвилі погромів, пік якої припав на 1919 рік ¹².

Після встановлення більшовицької диктатури євреї отримали нові можливості для професійного становлення та розвитку. Політика коренізації 1920-х рр. сприяла поширенню радянської культури мовою їдиш. Радянська влада заохочувала нечувану у царській Росії соціальну мобільність євреїв, просуваючи їх до рівня державних та урядових посад. Наприкінці 1920-х рр. урбанізовані євреї змогли обійняти провідні посади у промисловому, державному й місцевому управлінні, а також у панівній партії більшовиків, армії, органах державної безпеки (спецслужбах). Багато інших і надалі тримали крамнички, займались ремісництвом, дрібною торгівлею, що їм було дозволено непом. Більшовицькі ідеологи бачили останніх у негативному світлі, сприймаючи їх із класового погляду як частину дрібної буржуазії, якій не місце у новому радянському суспільстві. Тож цих євреїв класифікували як лишенців ¹³.

Окремо слід зазначити про аграризацію євреїв, яку планували провести шляхом переселення значної їх частини на землі Півдня України. Зокрема, на територіях Херсонської області було створено перший у СРСР єврейський національний район із центром

у Калініндорфі. Однак наприкінці 1930-х рр. радянська влада відійшла від загравань із національними групами. Євреї, як і представники інших народів, опинилися під прицілом великого терору, а єврейські національні автономії було ліквідовано.

Напередодні Другої світової війни радянському керівництву було добре відомо про антисемітську політику нацистів у Німеччині. Однак після досягнення домовленостей за пактом Ріббентропа–Молотова цю проблему замовчували. Радянський Союз і Німеччина розпочали Другу світову війну як стратегічні союзники. З початком німецько-радянської війни більшовики не організували спеціальних заходів для порятунку єврейського населення.

Нацистський режим у місті та створення єврейського гетто

19 серпня 1941 р. Херсон захопили військові частини Вермахту. Розпочався процес формування нової адміністрації міста, зокрема було створено комісаріат на чолі з комісаром міста Густавом Маттерном ¹⁴.

За даними перепису населення 1939 р., у місті було зареєстровано 16 145 євреїв (загальна чисельність населення становила 96 987 осіб) ¹⁵. Враховуючи, що з кінця 1930-х рр. на східні території евакуювалося багато євреїв заходу, їх кількість у місті до початку німецько-радянської війни могла суттєво збільшитися. Проте достовірних статистичних даних про це наразі немає.

Частині херсонських євреїв удалося евакуюватися на східні території СРСР до приходу нацистів. Потрібно зазначити, що радянська влада, знаючи про антисемітську політику нацистів, не вжила спеціальних заходів для їх евакуації. Отже, декілька тисяч осіб залишилися в окупованому Херсоні. Переважно це були люди, які не могли самостійно організувати переїзд або зважитися на евакуацію із покинутого радянською владою міста: бідняки, літні, визнані непридатними до військової служби, жінки з дітьми, чоловіки яких опинилися на фронті тощо. Більшість із них усвідомлювали загрозу, яку несла із собою окупаційна влада. Однак були й ті, хто вірив, що прихід німецької армії докорінно не змінить умов життя. Мешканець міста Олексій Платонов згадував: «Коли у 1941 році Херсон зайняли німці, чимало євреїв залишилося в місті з надією, що німці – це культурна європейська нація і вони цінують добрих спеціалістів та не чіпатимуть їх» ¹⁶. Мешканка Херсона Раїса Кучеренко зазначила: «Деякі євреї у нашому дворі були налаштовані оптимістично. Один самотній єврей похилого віку казав, що німці – це культурна нація, і вони не чіплятимуть євреїв... Пізніше він також опинився у гетто...» ¹⁷.

Слідом за німецькими частинами, 20 серпня 1941 р., до Херсона прибула зондеркоманда 11а айнзацгрупи Д поліції безпеки СД. Це був один з «ескадронів смерті», які мали здійснювати масові страти цивільного населення на окупованих територіях і виконували провідну роль у «розв'язанні єврейського питання». Спочатку до міста приїхала група з 13 осіб під командуванням гауптштурмфюрера Ебергарда Хейзе. Саме у звіті зондеркоманди

¹⁴ Стукалова, О. (2013). *Сторінки безсмертя. 1941–1945 рр.* Херсон: Айлант, 21.

¹⁵ *Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР.* Демоскоп. Retrieved from http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=306.

¹⁶ Непомнящий, Б. Херсон еврейский, 295–296.

¹⁷ Raisa Kuchurenko. Interview 46908. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

за період від кінця серпня до початку вересня 1941 р. міститься інформація про створення гетто: «Єврейське питання у його першій частині вирішено. Уже 23.8.41 євреям було наказано носити єврейську зірку і зареєструватися. Реєстрацію за наказом команди було проведено радою старійшин, яку було створено з цією метою. Після того як було проведено мітку та облік євреїв, їх для спрощення контролю було зігнано на декілька вулиць, які було ізольовано. Створення постійного житлового району не передбачено. Реєстрація дала змогу вже на другий день задовольнити потреби вермахту в єврейських робочих командах. Щоденно у розпорядження надаються всілякі єврейські робітничі загони, чисельність яких в останні дні зросла зі 120 до 1000 осіб»¹⁸.

¹⁸ Круглов, А. (2002). *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг.* Киев: Ин-т иудаики, 66.

23 серпня 1941 р. зондеркоманда створила єврейський комітет (раду) – «юденрат». Головою ради став відомий лікар-терапевт Олександр Баумгольц, членами – лікар-окуліст Мойсей Хасін і адвокат Лев Фінкельштейн. Як зазначено вище, головним завданням комітету було здійснення обліку єврейського населення міста. Це був продуманий хід нацистів, які скористалися авторитетом місцевих діячів єврейського походження, щоб здобути довіру більшості єврейського населення міста. Борис Борисенко згадував про роботу свого батька в комітеті: «Єврейський комітет було створено на вул. 9 січня. Німці наказали, щоб кожен єврей носив шестикутну зірку спереду та на спині. Мій батько пішов та зареєструвався і працював у тому комітеті. Він також носив такі зірки. Німці часто зверталися до комітету з різних питань. Наприклад, одному офіцерові був потрібний килим. Тоді серед євреїв шукали, у кого він був, і приносили. І до нас приходили. У нас був килимок над ліжком, його теж забрали. Це робили самі євреї. Мати зняла цей килим і віднесла до комітету... У батька був наручний годинник, – “кіровський”. Німець у комітеті побачив цей годинник у нього на руці і забрав. Коли він прийшов додому, я спитав у тата, де годинник, і він відповів, що німець зняв»¹⁹. Цей спогад демонструє, що співробітники комітету не мали якихось особливих привілеїв з-поміж інших євреїв міста. Напевно, вони намагалися бути лояльними до окупаційної влади і сподівалися на відповідне ставлення.

¹⁹ Boris Borisenko. Interview 43106. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

Основним документом, що упорядковував дії єврейського населення у перші дні окупації, був наказ євреям міста Херсона. Всі вони, починаючи з 25 серпня, мали носити шестикутну зірку на своїй одежі. «Єврейську зірку» потрібно було зробити із тканини й закріпити на грудях із лівого боку і на спині. Виготовляти та прикріплювати ці знаки євреї мали самостійно, а за невиконання наказу було передбачено розстріл²⁰. Однак деякі мешканці цей наказ не виконували. Едуард Вайнштейн розповідав, як він переживав цей час разом із своїм дідусем (який був євреєм) та його другою дружиною (українкою): «Коли він [дідусь] ознайомився з наказом до євреїв міста Херсона, він попросив дружинушити йому зірку. Сусіди почали кричати: “Чому ви хлопчику не пришиваєте?”. Дружина дідуся сказала, що я її дитина і до єврейства стосунку не маю. Потім дідусь захворів. Яюсь ми почули стук у двері... і увійшли два німці поліцейські. З ними був підмайстрів діда – Федько, одягнений у стару німецьку форму із білою пов’яз-

²⁰ The National Archives and Records Administration (NARA). T 314, roll 1337.

²¹ Экскурсия с Вайнштейном Эдуардом Борисовичем (часть 2). (2012). Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=x219ZTak_IY.

²² Nikolai Dorozhinskii. Interview 26257. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

²³ Grigorii Itskovich. Interview 49512. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

²⁴ Круглов А., Уманский А., & Щупак И. (2016). *Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»*. Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 495–496.

кою. Він вказав на діда, що той жид. Дідусь спитав його, що ж він робить, а той відповів: “Мовчи, жидовська морда, мало ви нашої крові випили!” Дідуся забрали, потім він опинився у гетто»²¹. Мешканець Херсона Микола Дорожинський зазначив, що його товариш Володимир Могилевський деякий час носив жовту зірку, а коли мати дізналася, що євреїв забирають до гетто, вона її зірвала, знищила документи, і вони почали видавати себе за неєвреїв²².

Євреям було наказано 24–27 серпня зареєструватися у юденраті та здати всі гроші й цінності. В наказі оголошувалося, що реєстрацію проводить єврейська рада, а її накази підлягають виконанню під загрозою розстрілу.

Після реєстрації євреям повідомили, що вони зможуть проживати лише у межах окремих вулиць, поблизу перехрестя Робочої та Фрунзе, – район Форштадських вулиць (сучасні вулиці Форштадська, Гірського, Мозолевського та Маяковського). 7 вересня там було створено гетто. Мешканець с. Новомиколаївка Григорій Істкович утік із табору військовополонених Шталаг 305 у Кривому Розі та прийшов до своєї сестри в Херсон, де став свідком створення гетто: «Я особисто бачив, як євреїв забирали до гетто. Я прийшов до своєї сестри Цилі, і вона сказала, щоб я втікав, адже всіх євреїв з першої вулиці вже забрали до гетто. Я навіть не поїв нічого, моя сестра Циля дала мені масла, шматочок сала і хліба, і я майже одразу утік. Вона залишилася вдома з маленькою дитиною... Про долю родини я дізнався лише після війни. Нацисти вбили трьох моїх сестер з дітьми та мою мати»²³.

Свідок Антон Наркевич, завідувач господарської частини 2-ї лікарні, так описував приміщення євреїв до гетто: «Незабаром після окупації німецько-фашистськими військами міста Херсон, за наказом військового коменданта, всіх євреїв міста було заселено до спеціально відведених кварталів на Панкратівській, 4-й Форштадській, Потьомкінській, Канатній та інших вулицях, з яких попередньо були виселені всі мешканці неєврейської національності. Утворене таким чином гетто було обнесено колючим дротом і парканами з дошок і охоронялося поліцейськими, виділеними жителями гетто, а також гестапо. Біля входу в гетто був вивішений через вулицю величезний плакат із написом “Die Juden sind unsere Unglück” (євреї – наше нещастя). Всі євреї зобов’язані були носити розпізнавальний знак – шестикутну білу зірку на грудях і спині. Вихід із гетто євреїв, а так само вхід у нього осіб інших національностей було суворо заборонено під страхом розстрілу. В середині гетто було організовано самоврядування...»²⁴.

Зважаючи на наведені матеріали, можемо класифікувати херсонське гетто як гетто закритого типу. У спогадах є згадки про те, що гетто було оточено колючим дротом і перебувало під охороною нацистів і місцевих поліцаїв, а також про обмеження щодо входу та виходу.

Повсякдення та показові страти на шляху до тотального винищення

Наприкінці серпня 1941 р. нацисти здійснили декілька показових масових страт євреїв із метою залякування мешканців Херсона

Рис 1. Наказ євреям Херсона.
Джерело: The National Archives
and Records Administration
(NARA), мікрофільм T-501,
ролик 55

та протидії руху опору в місті. В оголошенні коменданта Херсона від 29 серпня 1941 р. було зазначено: «Як відплата за обрив двох ліній зв'язку, корегування російського артвогню, передання радіоповідомлень, а також за таємні повідомлення про розташування особливо важливих об'єктів... сьогодні було розстріляно 100 євреїв і 10 більшовицьких керівників... Цим застерігаю, що в майбутньому за кожний новий акт саботажу будуть розстріляні 100 чоловік, у тому числі 50 жінок»²⁵. Ці перші показові страти, ймовірно, стали відповіддю на діяльність радянських диверсійних груп, які продовжували відступ із боями. В наступні роки окупації у місті діяли кілька підпільних загонів, але їм не вдалося створити розгалуженої мережі та залучити до боротьби широкі верстви населення. Очевидно, що далеко не всі мешканці міста були готові ризикувати життям заради радянської влади²⁶. А надто що за три дні до відступу радянських частин у паніці втекло місцеве партійне керівництво. Упродовж 10–11 серпня 1941 р. населення розграбовувало майно, що лишилося на покинутих підприємствах і складах²⁷.

²⁵ Круглов, А. Сборник документов и материалов, 66.

²⁶ Гриневич, В. (2007). Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: історіографічні нотатки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 16, 427–428.

²⁷ Гриневич, В. (2011). Поперед батька в пекло. *Тиждень*, 199. Retrieved from <https://tyzhden.ua/History/28880>.

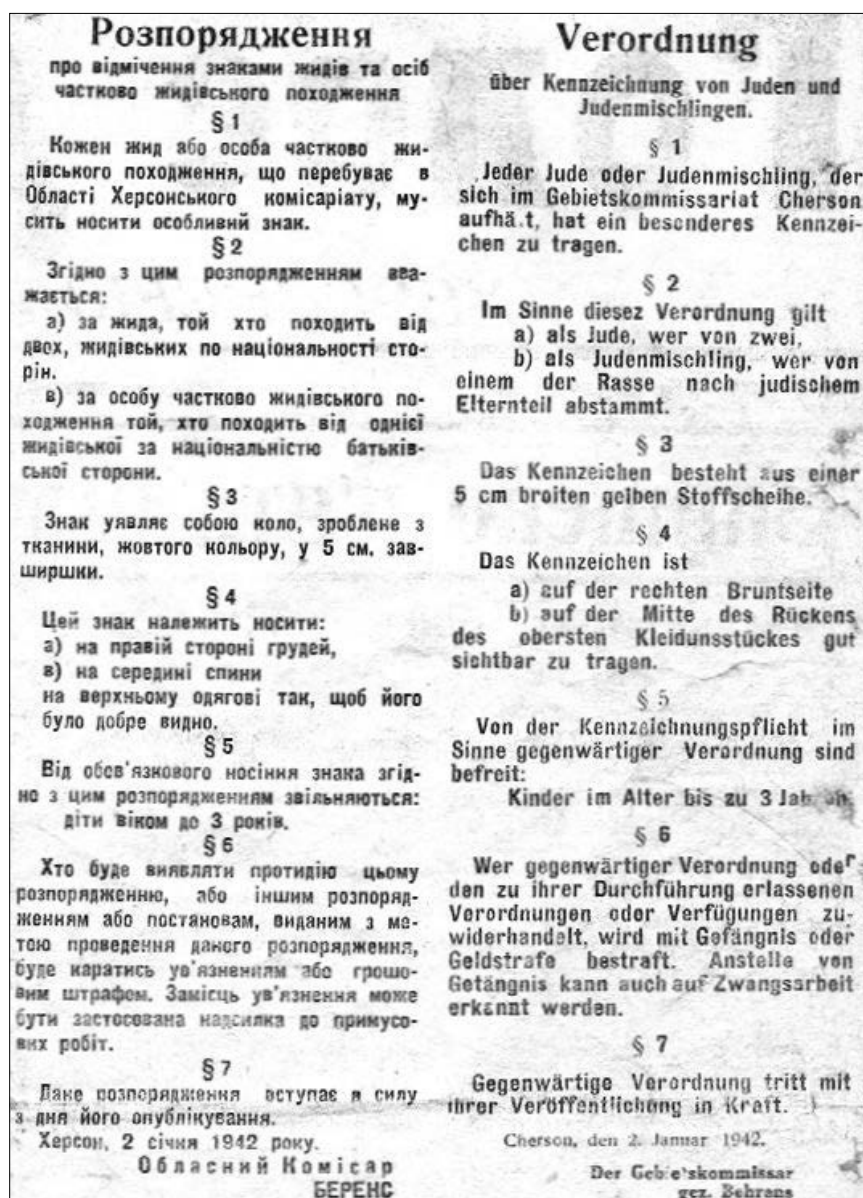

Рис. 2. Розпорядження обласного комісара від 2 січня 1942 р.
Джерело: Стукалова, О. (Упоряд.) (2013). Збірка статей та матеріалів. Херсон: Айлант, 16

Згідно зі звітом зондеркоманди 11а, 22 серпня – 10 вересня 1941 р. за акти саботажу і передання відомостей було страчено 400 євреїв-чоловіків і 10 жінок. Окрім цього, було вбито 11 політичних діячів, серед яких були начальник ГПУ Камінський, начальник тюрми, комісар, троє партизан та інші. У наступні дні було розстріляно ще 17 євреїв за те, що вони не носили нашіті зірки. Одного керівника партизан, котрого команда затримала сама, було публічно повішано²⁸.

²⁸ Круглов, А. Сборник документов и материалов, 66–67.

Перші страти провели неподалік міської тюрми. (У післявоєнні роки під час спорудження житлового будинку знайшли масове поховання.) Встановлено, що у тому самому місці було розстріляно ромів, комуністів та інших жертв нацистів. Зі спогадів місцевих жителів відомо і про інші місця масових вбивств, які сьогодні досі не вивчено. У збірці учнівських творів, написаних восени 1944 р. на тему «Що я пережив у період окупації», містяться спогади учениці шостого класу школи № 5 Л. Мельникової про знищення євреїв у Молочній балці (сучасна вулиця у Херсоні): «...Потім видали приказ, щоб всі євреї переїхали жити у відведене для них

²⁹ Непомнящий, Б.
Херсон еврейский, 297.

поселення. Кожного дня їх ганяли на дуже тяжкі роботи, щоб вони не тікали, попричепляли їм шестикутні зірки, так знущалися, знущалися з них, а потім загнали всіх на Молочну балку і постріляли там всіх, і старих, і молодих, а дітей малих роздавали. Всі літні люди брали цих дітей і спасали їх від смерті...» ²⁹.

³⁰ NARA. T 314, roll 1337

Отже, у перші тижні правління окупаційна влада продемонструвала, що життя євреїв міста для неї нічого не варте. Разом з тим, частина місцевих жителів німецького походження («фольксдойче») навпаки отримали можливості для підвищення свого соціального статусу. В наказі зондеркоманди наголошувалося, що всі німці та німецькі біженці, які перебувають у Херсоні, мали негайно з'явитися за адресою вул. 9-го січня дім № 46, де перебувала команда ³⁰. До 10 вересня прийшло 180 осіб, із яких 163 було визнано фольксдойче. Їм видали посвідчення і плакати для охорони дому командувача 11-ї армії. За потреби їм також надавали квартири. За допомогою фольксдойче планувалося задовольнити майже всі потреби Вермахту в перекладачах і спеціалістах. Крім того, їм було доручено складати доноси ³¹. Серед місцевих етнічних німців не було одностайної підтримки нацистів. Частина з них були спостерігачами, а після того, як німецькі частини покидали місто, переховувалися, щоб їх не мобілізували до Німеччини.

³¹ Круглов, А. Сборник документов и материалов, 66.

Керував херсонським гетто від заснування до ліквідації шарфюрер СС Лео фон дер Рекке із зондеркоманди 11а. Вхід до гетто було заборонено під загрозою розстрілу. Євреям обіцяли, що вони житимуть окремо від інших громадян, що їм дозволять відкривати в гетто магазини і займатися будь-якою діяльністю за єдиної умови – не спілкуватися з іншим населенням міста. Єврейським жінкам і дітям спочатку дозволили залишитися з українськими та російськими чоловіками. Однак чоловіків-євреїв розлучали з жінками-неєврейками і забирали до гетто. Микола Дорожинський згадував, як відбувався процес геттоїзації: «На територію вулиць Форштадських зігнали все єврейське населення. Спочатку туди навіть можна було пройти і вийти. Я ходив довкола і виглядав своїх приятелів, адже знав, що багато з них потрапили туди. Там були і мої однокласники... Приходив, щоб принести якусь їжу або просто поспілкуватися і підтримати їх дух» ³².

³² Nikolai Dorozhinskii.
Interview 26257.

Борису Борисенку було 14 років, коли його батька забрали до гетто, пізніше він згадував: «Євреї переїздили до гетто, хто на тачці, хто з речовими мішками, всі речі було взяти неможливо. Більшість спали на підлозі. Брали харчі. Там не було ніяких магазинів. Батько взяв змінну білизну, брюки, піджак, плащ, мило, рушник, бритву та деякі харчі. Люся ходила до батька в гетто і розповідала, що умови були жахливі. В одній кімнаті могло бути до 10 осіб. Дітям були потрібні горщики. Не вистачало води. Це були нелюдські умови. Це складно розповісти... Батько жив у гетто, його сестра з чоловіком та їхня донька також. Гетто було розташоване на трьох вулицях Форштадських. Зранку приїздив німець та будив усіх гуркотом свого мотоцикла. Потім людей розподіляли на роботи. Ці квартали було огорожено, але проходи були. Їх охороняли поліцаї. Вони не дозволяли, щоб туди хтось виходив або заходив... Коли було створено гетто, єврейський комітет перемі-

стили на його територію. Єврейський комітет узагальнював усіх євреїв, і коли німці зверталися за робочою силою, комітет надавав людей. У порту було чимало розбитих вагонів на шляхах, які треба було розчистити. В комітеті був список усіх євреїв Херсона, і за списком вони надавали людей для виконання робіт... Комітет проіснував недовго. Десь через місяць всіх євреїв забрали до тюрми. Три-чотири доби їх там тримали без їжі та води, а потім почали вивозити за місто та розстрілювати... Я більший час переховувався, але моя сестра Люся ходила усюди і до батька у гетто. Потім залазила на тюремний паркан та кидала їжу батькові до камери. Вона мені все розповідала».

Німецьке командування у своїх діях спиралося на місцеву допоміжну поліцію. Зі спогадів мешканця Херсона Григорія Кравченко: «Ми зустріли поліцая, на прізвище Міщук, я вчився разом із його сином у одному класі. Він ходив із білою пов'язкою на руці. Багато інших українців-поліцаїв були не херсонцями, а прибули разом із німцями... З першого вересня всім євреям міста було наказано з'явитися на 1-шу, 2-гу та 3-тю Форштадську, де почали створювати гетто. Перший день ніхто не з'явився, а дехто пішов з'ясовувати, навіщо туди йти. Все робилося завуальовано, щоб не лякати. Сказали, що євреї будуть там мешкати до завершення підготовки переселення. Тоді туди потягнулися люди. Німці як німці, але що чинили поліцаї... Вони почали грабувати, знущатися... Це були люди, наділені нелюдськими почуттями, які складно пояснити. Вони вислужувалися один перед іншим і разом перед німцями й створювали ще нестерпніші умови життя у цьому гетто. Люди у гетто були абсолютно беззахисні й не мали можливості поскаржитися. Пізніше, коли людей етапували до місця страти, поліцаї не давали можливості їм утекти... На Форштадських євреїв тримали біля трьох тижнів. Єврейок, чоловіки яких були руські та українці, іноді відпускали додому. Або навпаки. Потім, під виглядом підготовки до евакуації, їх зігнали до тюрми на вул. Перекопську. Звідти їх почали етапувати до місця страти... Часто ставлять запитання: “Чому вони йшли?”. Таке запитання може ставити лише той, хто не може подумати. Куди тікати, де переховуватися жінці з трьома дітьми, коли навколо розвішані оголошення про покарання за укриття євреїв? Так казати – це безвідповідально. Люди йшли від безвиході». Автор спогадів наголошує на участі поліцаїв у процесі геттоїзації та подальшій організації знищення євреїв. Однак потрібно зазначити, що саме місцева окупаційна влада була головним організатором цього процесу й несла основну відповідальність за організацію вбивства. Зважаючи на те, що з-поміж місцевого населення до війни не було високого рівня антисемітизму, участь місцевих українців у допоміжній поліції слід радше розглядати як спосіб задоволення власних корисливих інтересів через колабораціонізм в умовах окупації. Якщо нацистам не вдалося знайти в Херсоні достатньо мешканців із відкритими антисемітськими поглядами, можемо припустити, що до міста справді могли прибути українські поліцаї з інших регіонів.

Упродовж наступних трьох тижнів щодня євреїв силували виконувати різні форми принизливої та важкої праці. Мешканці

гетто перебували у нелюдських умовах. Жінок і дітей змушували працювати на мінних полях. Відомі випадки, коли євреїв виснажували марною працею. І. Сметачкіна згадувала, як біля мерії вона побачила групу з 15–20 осіб під охороною, які носили відра з нечистотами по двору і виливали їх у тому місці, де хвилину тому набирали. Людей похилого віку змушували переносити важкі предмети, як-от дивани чи комоди, вгору та вниз по сходах багатоповерхових будинків. Проходячи через провулок Спартака, жінка спостерігала, як три німецькі офіцери зупинили свою машину і наказали євреям тягнути її вгору³³.

³³ Gesin, M. (2003). *Holocaust: the reality of genocide in Southern Ukraine*. Ann Arbor, Mich. University Microfilms International, 241–242.

Начальником охорони гетто був офіцер Вермахту Рікерт. Сучасники описували його як безжального ненависника євреїв. Рікерт ходив у гетто зі своїм улюбленим гумовим кийком і лупцював усіх, кого зустрічав. Свідки Є. Титов та І. Дорошенко згадували, як Рікерт побив до напівсмерті одного інженера-єврея за те, що той не закінчив вчасно свій антисемітський малюнок. Іншого разу він жорстоко відлупцював єврейську жінку, яка вийшла за межі гетто³⁴.

³⁴ Ibidem.

Упродовж 24–25 вересня 1941 р. гетто було ліквідовано. Мешканцям повідомили, що їх готують до переселення в Палестину. Їх перевели до міської тюрми на вул. Перекопській. Свідком переведення була Клавдія Діденко: «Я пам'ятаю, як два квартали вулиць Форштадських обнесли колючим дротом... Було дуже спекотне літо, і їм не давали води... Я пам'ятаю день, коли їм наказали взяти всі свої пожитки і сказали, що будуть евакуювати. Їх колонами гнали через площу Свободи. Там, де стоїть постамент Леніну, там була пуста площа. Їх гнали до валів фортеці. Сьогодні це парк Комсомолу, але тоді це були лише вали. Там було викопано дві великі ями. Коли євреї побачили, що їх ведуть до цих ям, вони почали викидати свої вузлики з речами. Їх підіймали шуцмани. Деякі євреї притискали до себе дітей, а деякі навпаки виштовхували з колони. Так урятували двох дівчат Мясницьких. Їх забрала і врятувала місцева жителька Олена Дзюбенко»³⁵. У цьому спогаді йдеться про випадок порятунку євреїв місцевими жителями. Однак важливо розуміти мотивацію таких вчинків. Поведінку О. Дзюбенко сучасники оцінювали як безкорисливий вияв милосердя.

³⁵ Klavdiia Didenko. Interview 43299. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

Лікар із Херсона Павло Белов спостерігав, як євреїв переводили з гетто до тюрми: «Це була трагічна картина. Спереду процесії йшов рабин і співав єврейські молитви. Голови у більшості євреїв було посипано попелом, від чого обличчя стали сірими та справляли гнітюче враження. Євреї голосно плакали. Лунали несамовиті крики. Всі євреї згідно з наказом фашистської влади йшли з речами. Судячи з усього, кати розраховували, що їх жертви візьмуть із собою найцінніші речі... Місцевому терапевту єврею Баумгольцу, найкращому лікарю Херсона, який був кумиром усього місцевого населення, вдалося передати лікарю Кузьменку записку, в якій він просив нас, своїх колег, урятувати його. Місцеві лікарі, у тому числі я, вирішили делегувати до міської управи лікаря Кузьменка із клопотанням звільнити Баумгольца як найкращого лікаря міста. Кузьменко звернувся до якогось німецького начальства, до кого саме, мені не відомо. Його клопотання виявилось безрезультат-

ним. Баумгольца було розстріляно... Місцевого відомого хірурга єврея Когана і похилого віку єврейку-медсестру, прізвище якої я не пам'ятаю, щоб урятувати від розстрілу, лікарі поклали під виглядом хворих до 2-ї радянської лікарні. Медсестра справді була важко хворою людиною... Когану вдалося пролежати близько двох тижнів у лікарні. Дізнавшись про розстріл євреїв, він скінчив життя самогубством, порізавши собі вени. Старенька медсестра пролежала в лікарні місяці три, і ми всі думали, що про неї вже забули. Утім, в підсумку, її забрали до гестапо і вона зникла. Чудово розуміючи, що її забирають на розстріл, вона під час арешту не хотіла йти, і її увели силоміць»³⁶.

³⁶ Круглов А., Уманский А., & Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия», 497–498.

Раїсі Кучеренко було 11 років, коли вона опинилася із батьками у гетто, і дівчина добре запам'ятала, як їй вдалося урятуватися: «Нас переселили до єврейських кварталів, де було створено гетто. Ми жили там близько тижня, а потім прийшли німці та поліцаї і наказали всім виходити... Колону людей гнали у напрямку міської тюрми, що була по вул. Перекопській. Ми з батьками опинилися у дворі тюрми, а наступного дня нас вивели і почали вести колоною у напрямку району, який ми називаємо “воєнне”, – це вул. Перекопська та нижчі [до р. Дніпро]. Там були рови і вали. І нас почали вести у бік цих валів. Я пам'ятаю, що поруч із нами були поліцаї. На дорозі стояло чимало людей та спостерігали це... Коли ми проходили поряд них, мама сказала, щоб я бігла і що вона прийде за мною. І вона виштовхнула мене з колони євреїв. І я побігла додому... Я була маленькою, але очевидно зрозуміла, що хочу жити. Однак я не пішла до своєї квартири і збагнула, що треба сховатися... Я пішла до провулка Д. Любарської, що поруч із вул. Леніна, де ми мешкали. Це було зранку, і на вулицях нікого не було. Я встала у цьому провулку і міркувала, що мені робити. В цей час з віконця виглянув сусід, дядя Вася. Наші родини товаришували. Він спитав, чому я тут ходжу? Я відповіла, що утекла. І він сказав, щоб я швидко залізла до нього у вікно... Я опинилася у його квартирі. У нього тоді було п'ятеро власних дітей. Його прізвище було Зікеєв... Він зробив добру справу, але злякався. Я пам'ятаю його слова: “Але, що ми будемо робити тепер...” Він пішов до нашої сусідки Надії і привів її. Вони з мамою були добрими подругами. Вона на той момент жила сама. Він сказав їй, що не може ризикувати, адже має п'ятьох дітей. І вона попросила потримати мене до вечора, і що вона забере мене. З цього вечора я потрапила до тітки Надії. Сиділа я у неї за гардеробом. Вона мене там ховала, коли до неї хтось приходив... Пізніше інші сусіди у дворі дізналися, що я у неї живу, але ніхто мене не видав»³⁷. У цьому випадку ми маємо справу з ще одним випадком переховуванням як формою допомоги євреям.

³⁷ Raisa Kuchurenko. Interview 46908. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

Коли стартувала акція зі знищення, євреїв пішки перевели на майданчик край міста. Звідти їх групами перевозили на вантажівках до протитанкового рову неподалік с. Зеленівка, де потім розстрілювали. За підрахунками радянської судово-медичної експертизи 1944 р., у масових похованнях було виявлено рештки приблизно 8 тисяч осіб. Серед розстріляних також були радянські військовополонені й комуністи, зокрема євреї, оскільки на цей

³⁸ Стукалова, О. Сторінки безсмертя, 16.

³⁹ Круглов, А. (2002). Сборник документов и материалов, 76.

⁴⁰ Там же, 78.

⁴¹ Там же, 77.

⁴² Там же, 139.

момент більшість із них виокремили серед інших полонених червоноармійців, які перебували у таборах Херсона. За допомогою поліції та доносів місцевого населення німецькі силовики продовжували шукати та вбивати євреїв, які переховувалися в місті упродовж наступних тижнів і місяців ³⁸. Серед тих, кого розшукувала влада, були передусім люди, які не потрапили до гетто і знайшли притулок або допомогу від місцевих жителів.

У звіті айнзацгрупи D від 26 вересня із Миколаєва йшлося про зосередження основної діяльності на звільненні територій від євреїв, комуністів і партизан, а також на захисті та піклуванні про фольсдойче: «На даний момент вирішується єврейське питання у Миколаєві та Херсоні. Схоплено приблизно по 5 000 євреїв» ³⁹. У звіті фельдкомендатури Миколаєва від 5 жовтня 1941 р. було зазначено, що при вступі до міста німецьких військ у ньому перебувало 6 тисяч євреїв, а у трохи меншому місті Херсоні перебувала «відповідна чисельність» (очевидно мова йде про 5 тисяч осіб у місті, зазначених в інших документах та свідченнях) ⁴⁰. 2 жовтня 1941 р. командування групи D звітувало, що «від євреїв було звільнено міста Херсон і Миколаїв». Упродовж 16–30 вересня в містах було знищено 22 467 євреїв і комуністів, а загальна чисельність убитих за кінець літа – початок осені становила 35 782 особи ⁴¹.

Отже, у наведених документах і спогадах ідеться про велику акцію зі знищення щонайменше 5 тисяч євреїв Херсона, однак, можливо, було враховано пізніше розстріляних військовополонених і партизан. Окрім того, не варто відкидати ймовірність подальшого завищеного підрахунку жертв радянською владою під час підготовки звіту про загальні втрати під час війни для матеріалів міжнародних судів.

Колишній гауптшарфюрер СС Роберт Барт із зондеркоманди 106 перебував в оточенні місця страти неподалік с. Зеленівка і після війни показав, що в Херсоні за наказом штурмбанфюрера Цаппа було розстріляно близько 5 тисяч євреїв: «Я особисто був в оточенні у 300–400 метрах від місця страти. Зі свого місця я не міг бачити страту, але бачив, як проїжджали вантажівки з людьми. Я чув постріли та несамовиті крики. Назад їхали ті самі вантажівки, однак замість людей у них був лише одяг» ⁴². Відомо, що нацисти проводили раціональний розподіл речей знищених євреїв. Найкраще зазвичай діставалося командному складу, а менш цінні предмети або одяг роздавали чи розпродавали допоміжній поліції та місцевим жителям, у такий спосіб проводячи «легітимізацію» вчиненого злочину.

Свідком розстрілу євреїв із херсонського гетто був житель с. Зеленівка Антон Мясковський, який так описав побачене: «Восени 1941 р., день точно не пам'ятаю, я заступив на чергування з охорони саду. День був посушливий, теплий. Я сів під деревом і за деякий час побачив, що з боку сільгоспзаводу іде великий загін озброєних німців. Частину саду, який я охороняв, і дотичний до саду протитанковий рів було оточено. В колі оточення опинився невідомий свідком і я. Близько 9-ї години ранку до місця оточення підійшли сім закритих автомашин, з яких було висаджено жінок, старих і дітей. Підвезених на машині людей роздягли і підвели до рову... Підійшов один німець і почав відбирати у жінок дітей, під-

⁴³ Круглов А., Уманский А., & Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия», 496–497.

нявся нестерпний несамовитий крик і рев. Німець дістав із валізи пляшку та підносив її до носа дитини. Дитина у той час помирала, і її прямо на очах батьків кидали до рову. Дорослих чоловіків та жінок роздягали до білизни, ставили біля рову на коліна та розстрілювали з автоматів. Після перших машин до рову підходили все нові та нові машини з людьми, яких німці розстрілювали, як і перших. Розстріл продовжувався цілий день. Наступного дня розстріл людей продовжувався знову. Я не відважився підходити близько до рову і перебував із протилежного краю саду на відстані 2–3 кілометри від місця розстрілу, але весь день чув жахливі крики та автоматичні черги» ⁴³. Ці спогади видаються цікавими і цінними, однак містять декілька суперечливих моментів. Автор згадує про вбивство дітей за допомогою отрути, хоча достовірно не відомо про такий спосіб у масовій практиці нацистів. Окрім того, видається сумнівним сама можливість детально побачити ситуацію із зазначеної дистанції у 2–3 км.

Оцінки кількості людей, знищених під час ліквідації херсонського гетто, до сьогодні не є точними й не відбивають загальної чисельності єврейських жертв Херсона у період Голокосту. На момент приходу нацистів у місті перебували євреї-біженці із заходу. Крім того, багато людей нацисти вбили поза межами міста. Деякі євреї намагалися сховатися у сусідній сільській місцевості. За кілька десятків кілометрів від Херсона були єврейські селища Калініндорфського району, де мешкало чимало їхніх родичів. Очевидець розстрілу євреїв із 16-ї і 17-ї дільниць Петер Дерхам після війни розповідав: «[...] У нас у селі (16-та дільниця) були розстріляні близько 700 євреїв. Це було невдовзі після приходу німецьких солдатів, в жовтні [правильно – 18 вересень 1941 р.], відразу після збирання врожаю. Я тоді ввечері повернувся з поїздки в Херсон і був зупинений бухгалтером із канцелярії бургомістра, якого зустрів на вулиці. Він сказав мені, що тут були есесівці, і в канцелярії адміністрації дали вказівку, що адміністрація повинна переказати євреям, які проживають у селі, з'явитися на наступний день о 8:00 в школу. У нашому селі було багато євреїв, велика частина яких незадовго до приходу німецьких солдатів бігла з Херсона» ⁴⁴.

⁴⁴ Круглов А., Уманский А., & Щупак И. (2017). *Холокост в Украине: немецкая военная зона, румынская военная зона, дистрикт «Галичина», Закарпатье*. Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 318.

Отже, до кінця вересня 1941 р. більшість євреїв, які перебували в Херсоні, було знищено. Утім, розшук і переслідування євреїв тривали у наступні місяці та роки окупаційного режиму. 2 січня 1942 р. обласний комісар Беренс видав спеціальне розпорядження «про позначання знаками жидів та осіб частково жидівського походження». Тому жоден із тих, кому вдалося уникнути знищення восени 1941 р., не міг почуватися в безпеці ⁴⁵. Самостійно сховатися у місті, де «кожен знав один одного», було майже неможливо. Допомога та переховування євреїв у тих умовах видавалися ризикованими справами та загрожували життю самих рятівників.

⁴⁵ Стукалова, О. Сторінки безсмертя, 16.

Праведники

В архівній базі Яд Вашем зберігається інформація про понад 20 осіб, визнаних Праведниками народів світу, які допомагали урятуватися євреям Херсона та області. Серед них – Євгенія Замороко (Лисенко) та Клавдія Сопова. До війни жінки працювали вчитель-

⁴⁶ *Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945*. (2009). (Vol. II. Ghettos in German-Occupied Eastern Europe). (Geoffrey P. Megargee, Martin Dean, Eds.). Bloomington, Ind.: Indiana University Press; Washington, D.C.: United States Holocaust Memorial Museum, 1624–1626.

ками у школі. Щоб вижити в умовах окупації, вони пішли працювати до реєстраційного відділу новоствореної української поліції. Їхнім обов'язком було впорядковувати численні домові книги, які містили інформацію про імена, вік та етнічне походження мешканців кожного будинку, а також їхню професійну діяльність. Двірники з усього міста мали доставляти ці записи до штабу поліції⁴⁶.

Наприкінці вересня 1941 р. Клавдія зустріла свою колишню ученицю Марію Співак, яка втратила батьків і молодших братів після ліквідації гетто. Щоб вижити, їй був потрібен документ, який міг засвідчити, що вона не єврейка. Євгенія та Клавдія запросили Марію до себе. Жінки почали шукати домову книгу і зрештою змінили у ній текст, вказавши, що єврейська родина прийняла болгарську дівчинку-сироту на ім'я Марія. Їм вдалося підкупити посадовця, котрий підписав новий документ для неї. Тоді вона зуміла влаштуватися на роботу прибиральницею до німецького військового шпиталю. Майже щовечора дівчина приходила до Євгенії та Клавдії, щоб поїсти та відпочити. У неї не було ні найменшого уявлення, що в той самий час дві вчительки переховували у себе в квартирі єврейську родину з трьох осіб. Згодом Марія як оstarбайтер опинилася в Німеччині, а у 1948 р. переїхала до Ізраїлю. Пізніше вона розповіла свою історію, яка потрапила до архіву Яд Вашем. Після війни Євгенія та Клавдія викладали у школі. Євгенія виховала двох синів. Вона померла 2001 р., переживши Клавдію. 23 жовтня 2006 р. Яд Вашем визнав Клавдію Сопову та Євгенію Замороко Праведниками народів світу. У цьому випадку є важливим встановлення підтвердженого факту безкорисливої допомоги урятованою людиною.

Підсумки

У цій статті зроблено лише перші кроки до упорядкування уривчастих і розпорошених відомостей про історію херсонського гетто на шляху до її повнішого аналітичного викладу. З наведеного вище ми бачимо, що в Херсоні було створено єврейське гетто закритого типу, яке втім проіснувало недовго і не залишило помітного відбитку в історичній пам'яті більшості місцевих жителів. Винищення євреїв було завчасно сплановано окупаційною владою. У реалізації цих планів їм допомагали підрозділи допоміжної поліції та інші місцеві жителі, для яких новий режим приніс нові можливості підвищення їхнього соціального становища. З іншого боку, були й ті, для кого співпраця із нацистами була стратегією виживання за нових умов життя. Кожна історія варта індивідуального вивчення, а прагнення наблизитися до істини неодмінно веде нас до простору «сірих зон», колись визначених Прімо Леві.

Історія херсонського гетто, безумовно, є однією з найтрагічніших сторінок історії міста і заслуговує на ґрунтовне наукове дослідження та представлення загалу для переосмислення минулого та сьогодення міського простору. Варто пройтися вулицями «Форштадськими», щоб зрозуміти, що сьогодні ця частина міста жодним чином не відображає пам'ять про ті трагічні події. Розв'язати цю проблему допоможе діалог між дослідниками, представниками громадянськості та місцевої влади.

Подальший розгляд теми неодмінно має здійснюватися в ширшому контексті, що дасть можливість розглянути загальні та регіональні особливості Голокосту в Україні. Ми живемо у часи переосмислення національної історії, яку довгі десятиліття було приховано за радянськими штампами. Повернення із забуття спеціально замовчуваних комуністичним ладом тем є запорукою розвитку свободи слова, прав людини і демократичного суспільства загалом.

References

Boris Borisenko. Interview 43106. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

Ekskursiya s Vainshteinom Eduardom Borysovychem (chast 2). (2012). Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=x219ZTak_1Y.

Encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945. (2009). (Vol. 2. Ghettos in German-Occupied Eastern Europe). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum.

Gesin, M. (2003). *Holocaust: the reality of genocide in Southern Ukraine*. Ann Arbor, Mich. University Microfilms International.

Grigorii Itskovich. Interview 49512. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

Hrynevych, V. (2007). Suspilno-poilitichnyi nastroi naselennia Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny: istoriohrafichni notatky. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 16, 405–434.

Hrynevych, V. (2011). Popered batka v peklo. *Tyzhden*, 199. Retrieved from <https://tyzhden.ua/History/28880>.

Kabuzan, V. (1974). *The population of the Bessarabian region and the left-bank districts of Transnistria: (end of XVIII – first half of XIX century)*. Chisinau: Shtiintsa.

Klavdiia Didenko. Interview 43299. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

Kruhlov, A. (2002). *Sbornyk dokumentov y materyalov ob unychtozhenyy natsystamy evreev Ukrayny v 1941–1944 hh*. Kyiv: Yn-t yudayky.

Kruhlov, A., Umanskyi, A., & Shchupak, Y. (2016). *Kholokost v Ukrayne: Reikhskomysaryat “Ukrayna”, Hubernatorstvo “Transnystryia”*. Dnypro: Ukraynskyi ynstytut yzuchenyia Kholokosta “Tkuma”.

Mikhman, D. (2011). *The Emergence of Jewish ghettos during the Holocaust*. Cambridge University Press.

Nepomniashchyi, B. (2004). *Kherson evreiskyi: trahedyy y sudbi*. Kherson: Oldy-plius.

Nikolai Dorozhinskii. Interview 26257. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

Petrovsky-Shtern, Y., & Magocsi, P. R. (2016). *Ievrei i ukraintsi: tysiacha rokiv spivisnuvanni*. Valerii Padiak.

Raisa Kuchurenko. Interview 46908. Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute. Accessed online at the United States Holocaust Memorial Museum on [Jan 25 2019].

Steinhart, E. (2015). *Conrad. The Holocaust and Germanization of Ukraine*. Cambridge University Press.

Stukalova, O. (2013). *Storinky bezsmertia. 1941–1945 rr.* Kherson: Ailant.

The National Archives and Records Administration (NARA). T 314, roll 1337.

Vsesojuznaja perepis' naselenija 1939 goda. Nacional'nyj sostav naselenija rajonov, gorodov i krupnyh sel sojuznyh respublik SSSR. Demoskop. Retrieved from http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=306.

Yurii Kaparulin

CHRONICLE OF THE KHERSON GHETTO (1941)

After the establishment of the Nazi occupation regime, dozens of Jewish ghettos were established in the cities of Ukraine. Most of them still remain “white spots” against the background of the history of urban space. The article examines the history of the ghetto in Kherson. It was established that from the very beginning the Nazi administration did not plan the long-term existence of the ghetto, and its inhabitants were to be destroyed as soon as possible. The relevance of the proposed topic is due to the need to study the little-known pages of local history, which should help to comprehend the modern urban space with its past and contribute to the formation of modern memory policy. The history of the Kherson ghetto has remained little known to the general public for decades and has not yet been the subject of a special historical study. This can be explained by a number of objective factors. Most of the main witnesses to the organization and liquidation of the ghetto were killed by the Nazis. The short-lived existence of the ghetto (only about one month) in conditions of isolation and curfew, limited the communication of its inhabitants with the rest of the city. In the postwar years, the tragedy of the Jewish people was not seen by the Soviet authorities as a separate issue for political reasons.

A set of sources has been collected and processed, which allow to characterize the circumstances of the ghetto creation, everyday life and the process of its liquidation.

It was determined that the members of Sonderkommando 11a, Einsatzgruppe D of the SD Security Police were involved in the organization of the creation and liquidation of the ghetto. On the orders of the Nazis, a Jewish council (“Judenrat”) was established in the city, through the activities of which the Jewish population of the city was to be registered and transferred to the ghetto. The behavior and adaptation of the city residents to life in the conditions of occupation, in particular the change of their social roles, is traced. Examples are given that can be interpreted as a survival strategy and conscious collaborationism.

Keywords: *Ghetto, Kherson, South of Ukraine, Holocaust.*

Роман Михальчук,*Рівненський державний гуманітарний університет*

r.mykhalchuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9313-4830>

ШРАМИ НА ТІЛІ МІСТА: МІСЦЯ ВБИВСТВ ЄВРЕЇВ У м. РІВНЕ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ

Статтю присвячено висвітленню Голокосту в м. Рівне. На жаль, крім розстрілів в урочищі Сосонки в листопаді 1941 р., інші випадки екстермінації євреїв в академічній літературі висвітлені дуже мало, а деякі локації знищення не вказані. В сучасній історіографії Голокосту всі факти вбивства євреїв у Рівному ще не досліджено, що є своєрідною білою плямою. З метою визначити такі місця, у статті наведено свідчення жертв (євреїв), спостерігачів (неєвреїв), німців та поліцейських (катів). Першими жертвами нацистської окупації в місті стали жителі, що гинули через бомбардування та повітряні напади. Влітку 1941 р. євреї стали жертвами розстрілів. Спочатку їх ліквідовували в контексті боротьби з «жидобільшовизмом», коли вбивали тих, хто підтримував попередню владу, й тих, хто був здатен очолити опір, – чоловіків та інтелігенцію. Впродовж усього періоду німецької окупації євреї гинули у рівненських таборах військовополонених Шталаг 360, в місцевій в'язниці, в урочищі Видумка. Великим місцем убивства та захоронення стала вул. Біла, куди звозили жертв звідусіль. Серед виявлених невідомих сторінок історії рівненського гетто – вбивство немісцевих віденських євреїв під час його ліквідації. Припускають, що серед бранців гетто Рівного були євреї із Рівненського району.

Члени судово-медичної експертизи НДК, які розслідували злочини окупантів у м. Рівне та Рівненській області, дійшли висновків, що знищення цивільних громадян та військовополонених у м. Рівне проводили шляхом масових розстрілів з автоматів та кулеметів, у смертвину чадним газом у «машинах-душогубках», в окремих випадках людей живими закопували в могилах. Частина розстріляних людей, зокрема в кар'єрах біля с. Видумка, спалювали на задалегідь підготовлених майданчиках. У багатьох випадках, зокрема на трупах із могил на вул. Білій, виявлено сліди зовнішнього насильства, що свідчить про фізичне знущання над жертвами до їхньої смерті. Точно визначити кількість втрат єврейського населення Рівного у згаданих місцях – надважко завдання. Ми можемо стверджувати лише про 17,5 тисячі розстріляних жертв Голокосту в Сосонках, однак в інших місцях, де євреї були вбиті разом з українцями, поляками тощо, – це зробити неможливо. Наведену раніше дослідниками інформацію про кількість євреїв, убитих у місті під час Голокосту (22–23 тисячі), на наш погляд, у результаті подальших досліджень має бути змінено у бік збільшення.

Ключові слова: євреї, Голокост, Рівне, табори військовополонених, Сосонки, рівненська в'язниця, вул. Біла, урочище Видумка.

¹ Автором терміна «Holocaust by bullets» («Голокост від куль») є французький католицький священник і дослідник Патрік Дюбуа. Такий метод убивства, як розстріли, нацисти використовували здебільшого у Східній Європі, хоча багато євреїв помирали від голоду, хвороб, виснаження, у таборах (не від куль). Наприклад, на території України 70 % євреїв було розстріляно, 22–23 % отруєно газом, 5 % (переважно у румунській зоні окупації) померли через голод та хвороби в гетто (Круглов, А. (2000). *Енциклопедія Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины*. Київ, 204).

² Михальчук, Р. (2017). Рецензія на книгу «Бердз Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. / пер. з англ. Д. Аладька. – Рівне: Волин. обереги, 2017. – 157 с.». *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, 1 (15), 141–159.

³ Зокрема у цій книжці виявлено понад 30 неправильних посилань на архівні джерела. У згаданій рецензії наведено відповідну порівняльну таблицю (Там само).

⁴ Kruglov, A. (2012). Rowne. In *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe* (Vol. II, pp. 1459–1461). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum; Круглов, А. (2011). Ровно. В *Холокост на території СРСР: енциклопедія* (с. 857–859). Москва: «Холокост»; Круглов, А., Уманский, А., & Щупак, И. (2016). *Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»*. Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 472–475.

⁵ Круглов, О. (2012). Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*, 1 (11), 104–165.

⁶ Гон, М. (2019). *ROWNE: обриси зниклого міста*. Вид. 2-ге. Рівне: Волин. обереги, 2019, 160.

⁷ Spector, S. (1990). *Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944*. Jerusalem, 393.

⁸ Поль, Д. (2015). Масове вбивство євреїв України за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна. У *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. Київ: Дух і Літера, 66.

⁹ Михальчук, Р. (2014). *Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.)*. (Дис. канд. іст. наук). Нац. ун-т «Остроз. акад.», Острог, 308.

Постановка проблеми. Найвідоміша подія в історії Голокосту в Рівному відбулася 6–8 листопада 1941 р. в урочищі Сосонки, де було розстріляно 17,5 тисячі осіб. Це єдина масова акція зі знищення євреїв у місті, тому дослідники зосереджувалися саме на цьому випадку вбивства. Привертало увагу й те, що за кількісними показниками на той час у сумній статистиці жертв Голокосту розстріл у Сосонках посідав третє місце після Бабиного Яру (близько 34 тисяч осіб) і Кам'янця-Подільського (23 600 людей).

Однак рівненських євреїв убивали не лише в Сосонках, а й в інших місцях. Жертв Голокосту не лише розстрілювали («Holocaust by bullets» ¹), а й позбавляли життя іншими способами. Смерть у місті знаходили не лише місцеві, а й немісцеві євреї. Перелічені факти лишаються недостатньо висвітленими в історіографії, а в окремих місцях – не вивченими взагалі, отже – заслуговують на спеціальне дослідження. Мета розвідки – висвітлити маловідомі сторінки історії Голокосту, а саме проаналізувати факти вбивства жертв Голокосту в Рівному, визначивши основні місця вбивств.

Історіографія. Першою і поки єдиною спробою висвітлити Голокост у Рівному у форматі окремого видання (монографії) є праця 2013 р. американського дослідника Джеффри Бердза, яку 2017 р. перевидано українською ². Основну увагу автор фокусує на знищенні євреїв у Сосонках у листопаді 1941 р. Крім того, у книжці йдеться про факти антиєврейського насилля на початку липня 1941 р. та ліквідацію рівненського гетто. На жаль, у монографії є багато недостовірних і неточних даних, про що зазначено в одній із рецензій ³, однак поки що це найповніше видання, що висвітлює Голокост у місті.

Найґрунтовніше цю тему досліджував Олександр Круглов у кількох виданнях ⁴. Серед них потрібно виокремити джерелознавчу працю про розстріл євреїв у Сосонках, де подано німецькі джерела, в яких учасники акції розкривають жорстокі події листопада 1941 р. ⁵

Максим Гон у книжці про участь євреїв у суспільно-політичному житті Рівного міжвоєнного періоду частину монографії присвятив подіям Голокосту. В епілозі «Штетл, що зник» автор описує долі євреїв під німецькою окупацією на основі спогадів рівнян і документів із Державного архіву Рівненської області ⁶. Окремі дослідження, що висвітлюють знищення жертв Голокосту в Рівному, також написали Шмуель Спектор ⁷, Дітер Поль ⁸, Роман Михальчук ⁹.

Зазначені праці мають безпосередній стосунок до теми цієї статті, однак, зважаючи на масштаби трагедії, у них йшлося здебільшого про розстріл євреїв у Сосонках. Висвітлення вбивства євреїв в інших місцях Рівного наразі не було предметом спеціального розгляду.

Джерела. Джерельну базу дослідження становлять документи Надзвичайної державної комісії (НДК), яка розслідувала злочини німецьких окупантів у м. Рівне та Рівненській області. Важливи зокрема є протоколи допитів, у яких свідки прямо вказують, що з-поміж жертв нацистів були люди єврейської національності. Адже у радянський післявоєнний період, коли йшлося про знищення цивільного населення, вживали тезу про закатованих «мирних радянських жителів», що унеможливлювало виокремлення євреїв з-поміж інших жертв окупантів. У цьому дослідженні це особливо було помітним щодо розстрілів військовополонених, на вул. Білій, в урочищі Видумка та в рівненській в'язниці. Документи НДК зберігаються у Державному архіві Російської Федерації¹⁰, а копії – в Державному архіві Рівненської області¹¹.

Важливі документи містяться в Галузевому державному архіві Служби безпеки України в м. Київ та архіві управління Служби безпеки України в Рівненській області в м. Рівне. В архівно-слідчих справах зафіксовано свідчення учасників «розв'язання єврейського питання» – поліцейських, які різною мірою були причетні до злочинів геноциду. Часто одні й ті самі виконавці були задіяні у конвоюванні жертв до Сосенок, ліквідації гетто, відправленні євреїв до місць утримання та страт. У федеральному архіві Німеччини також зберігаються свідчення німців про розстріл євреїв у Сосонках, несистемні вбивства під час ліквідації гетто. З переліку цих документів потрібно виокремити інформативний щоденник колишнього співробітника штабу командувача Вермахту в Україні, журналіста Ганса Пільца, в якому автор докладно описує події до, під час та після акції в Сосонках¹². Важливим є також те, що, перебуваючи в Рівному, Пільц лишив серію фотознімків цього міста, що зберігаються в окремому альбомі. Зокрема на п'яти із 46 фото зображено місце розстрілу в Сосонках¹³.

Серед опублікованих документів актуальними є німецькі джерела, перекладені українською мовою. У спільному виданні Олександра Круглова, Андрія Уманського та Ігоря Щупака наведено свідчення членів розстрільних команд про вбивства євреїв, спогади Германа Гребе про порятунок євреїв тощо¹⁴. Документи щодо перших розстрілів у липні 1941 р. в Рівному подано у збірнику Олександра Круглова¹⁵. У збірнику документів і матеріалів, що стосуються Голокосту в Рівненській області, упорядник Максим Гон навів свідчення жителів Рівного про розстріли в Сосонках, акти судово-медичної експертизи тощо¹⁶. Наслідки окупації Рівного та Рівненської області відображено у висновках НДК у збірнику радянського періоду¹⁷.

Важливими джерелами є мемуари, зокрема спогади жертв-євреїв. У Меморіальній книзі Рівного завдяки їм інформативно висвітлено початковий період окупації, коли євреї гинули від авіабомбардувань міста, та перші насильства над ними в липні

¹⁰ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 7021, оп. 71, д. 1.

¹¹ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, 4.

¹² Bundesarchiv (Barch) B 162/2876.

¹³ Barch B 162/368.

¹⁴ Круглов, А., Уманский, А., & Щупак, И. Холокост в Украине, 472–475.

¹⁵ Круглов, А. (Сост.). (2009). *Без жалости и сомнения. Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг.* (Ч. 3, с. 282). Днепропетровск: Центр «Ткума»; ПП «Лири LTD».

¹⁶ Гон, М. (Упоряд.). (2004). *Голокост на Рівненщині: документи і матеріали*. Дніпропетровськ: Центр «Ткума»; Запоріжжя: Прем'єр, 120.

¹⁷ Мартинова, О., та ін. (Ред.). (1989). *Ровеничина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941–1945: документи і матеріали*. Львів: Каменяр, 32–33.

¹⁸ *Memorial Book of Rivne*. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.

¹⁹ Барац, В. (1993). *Бегство от судьбы. Воспоминание о геноциде евреев на Украине во время Второй мировой войны*. Москва: «Арт-Бизнес-Центр», 148.

²⁰ Мусман, Х. (2019). *Місто моє розстріляне*. Рівне: Волин. обереги, 132.

²¹ USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education (USC SFI VHA), Testimony 1561.

²² Yahad-In Unum (YIU), Testimony 1414UK; Testimony 1415UK.

²³ Бегма, В., & Кизя, Л. (1977). *Шляхи нескорених*. Київ: Вид. політ. літ. України, 477; Кизя, Л. (1960). *Народні месники: з історії партизанського руху на Ровениці*. Львів: Кн.-журн. вид-во, 172.

²⁴ Самчук, У. (2007). *На білому коні. На коні вороному: Споми-ни і враження*. Острог; Луцьк: Вид-во НаУОА, ПВД «Тверди-ня», 424.

1941 р. ¹⁸ Схожими за фактажем є опубліковані мемуари єврейок-рівнянок Варвари Барац ¹⁹ і Хаї Мусман ²⁰. Додаткові відомості про руйнування міста, численні людські втрати рівнян на початку окупації, зокрема внаслідок повітряних нападів, надають колекції усноісторичних свідчень – фонд «Шоа» Стівена Спілберга ²¹ та Яхад-Ін Унум ²², а також спогади радянських партизан – В. Бегми, Л. Кизі ²³. Про функціонування рівненської в'язниці, де євреїв утримували в окремій камері, дізнаємося зі спогадів Уласа Самчука ²⁴.

Виклад основного матеріалу. Відлік втрат єврейського населення Рівного слід розпочинати за кілька днів до офіційної окупації міста 28 червня 1941 р. ²⁵ 22 і 25 червня місто потерпало від нападів німецької авіації ²⁶. Згідно з мемуарами партизан, у перші дні окупації в Рівному «палали цілі квартали міста» ²⁷, жорстоким варварським бомбардуванням було завдано великої шкоди кварталу «Червоний», де розмішувалися переважно житлові будинки ²⁸.

Великі розміри руйнувань засвідчують німецькі, радянські дані та спогади євреїв. Про людські втрати дізнаємося з єврейських спогадів про бомбардування 25 і 26 червня 1941 р. За свідченням Йешаяху Шінделькройт, 25 червня під час бомбардування міста, що розпочалося о 10-й годині, багато людей було вбито й поранено, поховано під руїнами будинків. Тіла лежали на вулицях і на дорогах. У свідченнях зазначалося про сотні жертв, які звозили до переповнених лікарень ²⁹. Рівнянка Хая Мусман згадувала, що під час бомбардування вбиті та поранені лежали просто на брукувці. Німецькі літаки літали так низько, що можна було побачити обличчя пілотів. Вони скидали бомби на будинки, намагалися влучити у скупчення людей. Таким чином було поранено батька Хаї ³⁰. Єврейка Варвара Барац уранці 26 червня опинилася серед руїн свого спаленого будинку і зрозуміла, що вона та її сім'я «стали жебраками і безпритульними» ³¹.

Респонденти-неєвреї, яких опитала команда Яхад-Ін Унум (Париж) ³² у Рівному, розповіли про нічні бомбардування ³³ та

²⁵ Дударенко, М., Перечнев, Ю., & Елисеєв, В. (Сост.). (1985). *Освобождение городов: справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны, 1941–1945*. Москва: Воениздат, 206.

²⁶ Пашук, І. (1973). *Рівне. 1283–2003. Історико-краєзнавча хроніка*. Рівне: Овід, 79; Тронько, П., та ін. (Ред.). (1973). *Історія міст і сіл Української РСР* (У 26 т., Ровенська область). Київ, 88.

²⁷ Бегма, В., & Кизя, Л. *Шляхи нескорених*, 11.

²⁸ Кизя, Л. (1960). *Народні месники*, 21.

²⁹ *Memorial Book of Rivne*. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.

³⁰ Мусман, Х. *Місто моє розстріляне*, 98.

³¹ Барац, В. *Бегство от судьбы*, 9.

³² Яхад-Ін Унум (що означає «разом») – організація, створена в 2004 р. у Франції католицьким священником о. Патріком Дебуа. За час діяльності ідентифікувала близько 2,4 тисячі місць масових розстрілів. Відеоколекція установи містить близько 6 тисяч відеосвідчень очевидців масових убивств під час Другої світової війни єврейського та ромського населення у восьми країнах (Україна, Білорусь, Росія, Польща, Румунія, Молдова, Литва, колишня югославська республіка Македонія).

³³ YIU, Testimony 1415UK.

³⁴ YIU, Testimony 1414UK.

³⁵ Ситай, С. (Ред.-уклад.). (2013). Криваві жорна війни. Трудова повинність на Рівненщині у 1941–1944 роках. Спогади, документи, факти. Рівне, 25.

³⁶ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 1. л. 12–13.

³⁷ Gutman, Israel (Ed.). (1990). *Encyclopedia of the Holocaust* (Vol. 3, p. 1308). Jerusalem: Yad Vashem.

Рис. 1. Наслідки бомбардувань Рівного німецькими окупантами 1944 р.
Джерело: Фонд Рівненського обласного краєзнавчого музею. Доп. фонд № 10874 (Фотоальбом)

³⁸ Ibid.

³⁹ Архів Рівненського обласного краєзнавчого музею. № 8733. Папка № 8, 5.

⁴⁰ *Memorial Book of Rivne*. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovnno/rov514.html>.

⁴¹ Круглов А. (1997). *Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий*. Могилев-Подольский, 98.

⁴² Круглов, А., Уманский, А., & Щупак, И. *Холокост в Украине*, 465.

⁴³ Круглов, А. *Без жалости и сомнения*, 33.

⁴⁴ Круглов, А. *Энциклопедия Холокоста*, 146.

⁴⁵ Там же.

вбивство великої кількості людей через те, що бомби окупанти скидали на центральні вулиці міста, де жили євреї ³⁴. Щоб зберегти життя, багато мешканців Рівного вивозили свої родини в сусідні села. Зокрема, батько українки Ольги Судік вивіз їхню сім'ю до с. Бармаки ³⁵. За радянськими даними, після бомбардування кварталів Рівного було знищено вулиці Вартова, Шолом-Алейхема, Сталіна, Понятовського, де загинули понад 4 тисячі жителів ³⁶. За іншими даними, загалом у Рівному кількість людей, які загинули від повітряних нападів і бомбардувань, становить від 3 до 4 тисяч ³⁷. Крім цього, великі бомбардування міста відбулися і під час відступу німців із Рівного в 1944 р. (рис. 1.)

У місті гинули представники різних національностей (євреї, поляки, українці та ін.), однак, зважаючи на частку єврейського населення, яка в Рівному, за різними оцінками, сягала від 52 % ³⁸ до 82 % ³⁹, можна з упевненістю стверджувати, що з-поміж євреїв було найбільше постраждалих.

Інша причина смерті євреїв – їх убивство в перші місяці окупації. Згідно зі спогадами, наведеними у Меморіальній книзі Рівного, першими жертвами стали шість осіб, які переховувалися в одній із синагог. Німці їх виявили і вбили ⁴⁰.

На початковому етапі ліквідація євреїв відбувалася в контексті боротьби з «жидобільшовизмом», тобто вбивали тих, хто підтримував попередню владу, так званих радянських активістів, і тих, хто здатен був очолити опір, – чоловіків і інтелігенцію. Перше таке вбивство на теренах Рівненщини зафіксовано в містечку Торговиця (Острожецький район), де 26 червня 1941 р. розстріляли всіх євреїв-чоловіків ⁴¹. У Рівненському районі наприкінці червня за співпрацю з радянською владою було розстріляно 10 євреїв с. Муравиця ⁴². 9 липня 1941 р. в Рівному за участю української міліції «вдалося арештувати 130 більшовиків, функціонерів, інформаторів НКВС», які були ліквідовані ⁴³. У звіті оперативної команди групи С про цю подію не згадано про євреїв, однак свідки (зокрема єврейка Варвара Барац) розповіли, що вони там були. За даними Олександра Круглова, 9 і 12 липня зондеркоманда 4а розстріляла «240 більшовицьких, головним чином єврейських функціонерів, агентів та ін.» ⁴⁴. Дослідник зазначає, що штаб групи Ц 12 липня поблизу цегляного заводу в 2 км від міста розстріляв ще близько 100 євреїв ⁴⁵.

Щодо першого розстрілу 9 липня Варвара Барац згадувала, що 8 липня три представники української поліції зранку заходили до

⁴⁶ Барац, В. Бегство от судьбы, 11–12.

⁴⁷ *Memorial Book of Rivne*. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.

⁴⁸ Круглов, А. Без жалости и сомнения, 26.

⁴⁹ Kruglov, A. Rowne, 1459.

⁵⁰ Круглов, А. Ровно, 858.

⁵¹ Kruglov, A. Rowne, 1459.

⁵² Дослідники зазначають, що погроми на Волині забрали приблизно 500 життів єврейських чоловіків і жінок (Cesarani, D. (2016). *Final Solution: the fate of the jews 1933–1949*. New York, 374). За даними Шмуеля Спектора, щонайменше у 27 містечках і селах регіону грабували євреїв (Spector, S. *The Holocaust of Volhynian Jews*, 64–71).

⁵³ Dean, M. (2004). Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe. In *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke, 125.

⁵⁴ Бердз, Дж. (2017). *Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р.* Рівне: Волин. обереги, 41.

⁵⁵ Михальчук, Р. Рецензія на книгу, 153; Гон, М., & Долганов П., & Івчик, Н. (2017). Реанімована історія масового вбивства: рецензія на книгу Джеффри Бердза «Голокост у Рівному» Бердз (Дж. Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р. / Пер. з англ. Д. Аладька. – Рівне: Волин. обереги, 2017. – 157 с.). *Проблеми історії Голокосту: український вимір*, 9, 262.

⁵⁶ Spector, S. *Holocaust of Volhynian Jews*, 70.

будинків і вели перепис населення. Увечері того ж дня вони разом із німцями без пояснень забрали близько 400 чоловіків і привели у двір державного банку. Їх тримали всю ніч, а вранці повели на околицю міста і розстріляли. Варвара Барац назвала їх першими жертвами геноциду в місті ⁴⁶. Доповнюють і роз'яснюють розповідь Барац свідчення Рейчел Шокман, чоловіка якої вбили того дня. Вона також згадувала про арешт близько 400 осіб, яких привели до в'язниці. Однак, за її словами, бранців розділили на дві частини – арійців і неарійців. Половину з них звільнили, а близько 150 євреїв розстріляли ⁴⁷. Така версія видається переконливішою, зважаючи на те, що наведені цифри розстріляних корелюються з даними Олександра Круглова.

Про розстріл у липні 1941 р. залишив спогади колишній телеграфіст штабу оперативної групи С. Кібах. Під час убивства, в якому він брав участь, службовці мали вбити жертву, поціливши їй у голову на відстані 10 м. Кібах зробив п'ять пострілів, після чого йому стало погано. Надалі свою роботу він виконувати не зміг, тому його замінили іншим солдатом або єфрейтором Вермахту ⁴⁸.

Відомо також про вбивство ще кількох сотень євреїв у серпні 1941 р. оперативним відділом СД особливого призначення ⁴⁹. Олександр Круглов зазначає, що є різні дані щодо кількості вбитих улітку 1941 р. євреїв: 500–600 ⁵⁰ або близько 1000 осіб ⁵¹.

Потрібно зауважити, що в цей самий період відбувалися погроми євреїв Західної України (зокрема Галичини та Волині), під час яких багато жертв загинули. Як зазначають дослідники, стихійні погроми ⁵² в Україні та Білорусії у період між відступом Червоної армії та окупацією нацистів здебільшого були спрямовані проти єврейської власності ⁵³. Американський дослідник Дж. Бердз стверджує, що погром стався і в Рівному, хоча історичні факти про це мовчать. Історик пише, що «3000 – 4000 євреїв були вбиті в липні та серпні 1941 р. в період самосуду і погромів “самоочищення”» ⁵⁴. На нашу думку, американський науковець припустився помилки. Дві рецензії на монографію Дж. Бердза спростовують такий факт, адже в інших дослідженнях, присвячених Голокосту, про погром в Рівному не згадано ⁵⁵. Також не підтверджується інформація про наведену кількість жертв (3–4 тисячі осіб). В ізраїльського науковця Шмуеля Спектора є логічне пояснення, чому не відбулися погроми у таких великих містах, як Рівне, Луцьк, Ковель, Володимир-Волинський: відразу після їхньої окупації почала діяти німецька військова адміністрація ⁵⁶. Тобто наявність сильної владної інституції унеможливила не вигідні для окупантів безчинства та хаос.

Отже, метою першої хвилі вбивств на початку окупації було залякати єврейське населення, ліквідувати інтелігенцію та вбити молодих чоловіків, які були здатні очолити опір. На цьому етапі в Рівному було вбито близько тисячі євреїв. Масові знищення в регіоні відбулися пізніше.

Наступний етап убивства євреїв Рівного – розстріл 17,5 тисячі євреїв у Сосонках у листопаді 1941 р. (рис. 2, 3, 4). Цю подію детально висвітлено у працях Олександра Круглова та монографії

Рис. 2, 3, 4. Світлини співробітника штабу командувача Вермахту в Україні, журналіста Ганса Пільца, зроблені після розстрілу євреїв у Сосонках (листопад 1941 р.). «Після розстрілів я з моїм другом Штраусом 16 листопада був на місці страти і в прекрасну сонячну погоду фотографував українців, які в пошуках цінностей рили землю» (Barch В 162/2876, ВІ. 69). Джерело: Barch В 162/368, ВІ. 8, 10, 11 (Фотоальбом)

⁵⁷ Круглов, О. Уничтожение евреев, 105–106.

⁵⁸ Там же, 105.

⁵⁹ Barch В 162/2876, ВІ. 57.

⁶⁰ Бердз, Дж. Голокост у Рівному, 55.

⁶¹ Там само, 48.

⁶² Арад, И. (2011). *Они сражались за Родину: евреи Советского Союза в Великой Отечественной войне*. Москва: Мосты культуры; Гешарим, 299.

⁶³ Spector, S. *The Holocaust of Volhynian Jews*, 115.

Джеффрі Бердза. В акції були задіяні близько 1500 осіб: відділи СД, СС, поліцейські частини з інших міст (315-й поліцейський батальйон, що розміщувався у Житомирі), 1-ша рота 69-го поліцейського батальйону з Вінниці, роти 320-го поліцейського батальйону з міст Луцьк і Сарни, напівбатальйон поліцейських резервістів (рота «Остланд»), сформований у Франкфурті-на-Одері влітку 1941 р. з естонців та латвійців, українська допоміжна поліція, службовці гебітскомісаріату Рівного, військовослужбовці Вермахту. Для допоміжних функцій залучили штабну роту командувача Вермахту в Україні ⁵⁷.

За однією з версій, нагальну потребу знищення рівненських євреїв було детерміновано заявами нацистів про те, що райхскомісар Еріх Кох приїде до міста лише в тому випадку, коли будуть знищені євреї ⁵⁸. Таке твердження відповідало подальшому розвитку подій, адже коли розстріл відбувся, Е. Кох прибув у спеціальному поїзді й 14 листопада здійснив оглядову екскурсію Україною ⁵⁹. Дж. Бердз звертає увагу на дату вчинення масового вбивства, адже 7 листопада 1941 р. була 24-та річниця Великої Жовтневої революції – «свято єврейських більшовиків» ⁶⁰. Крім того, Дж. Бердз ⁶¹ та інші дослідники (Іцхак Арад ⁶², Шмуель Спектор ⁶³) розглядають господарсько-матеріальний аспект убивства: знищення євреїв було засобом звільнення їхніх будівель для нацистів адміністративних установ у столиці райхскомісаріату і для німців, які приїхали сюди на роботу.

Наведені місцеві чинники вбивства євреїв цілком відповідали загальній антисемітській політиці нацистів. Утілюючи політику геноциду, влітку та восени 1941 р. окупанти почали переходити від стихійних розстрілів до організованого масового вбивства євреїв (чоловіків, жінок, дітей, людей старшого віку). Це відбувалося на всіх окупованих радянських теренах, а в межах України найбільш відомими прикладами є акції у Бабиному Яру та Кам'янці-Подільському.

Отже, на початку листопада 1941 р. до міст із найбільшими втратами єврейського населення додалося Рівне.

Недослідженими окремими місцями вбивства євреїв у Рівному стали табори для радянських військовополонених. У місті діяли три такі табори під загальною назвою Шталаг 360 (рис. 5, 6, 7). За даними Олександра Пагір'ї, у таборі для військовополонених № 1 (19 серпня 1941–1943 р.) утримували 2,5 тисячі поранених і хворих солдатів і офіцерів Червоної армії. Полонених утримували у двох корпусах: корпус «а» – на території тюрми м. Рівне, корпус «б» – на огороженій площі поблизу парку ім. Т. Шевченка. Всіх полонених розстріляли на вул. Білій, на кладовищі «Грабник» і біля тюрми м. Рівне. У таборі для військовополонених № 2 (серпень 1941–1943 р.) утримували 2 тисячі 300 радянських солдатів і офіцерів різних національностей, яких теж було вбито. В таборі військовополонених № 3 (липень 1941 – березень 1943 р.) станом на листопад 1941 р. перебувало 15 тисяч радянських військовополонених. Поступово їх кількість зросла до 30 тисяч осіб. В'язнів табору розстрілювали на кладовищі «Грабник». В усіх переліче-

Рис. 5. Військовополонені
рівненського табору для
військовополонених Шталаг 360.
Джерело: взято з відкритих
джерел

Рис. 6. Карта Шталагу 360.
Джерело: взято з відкритих
джерел

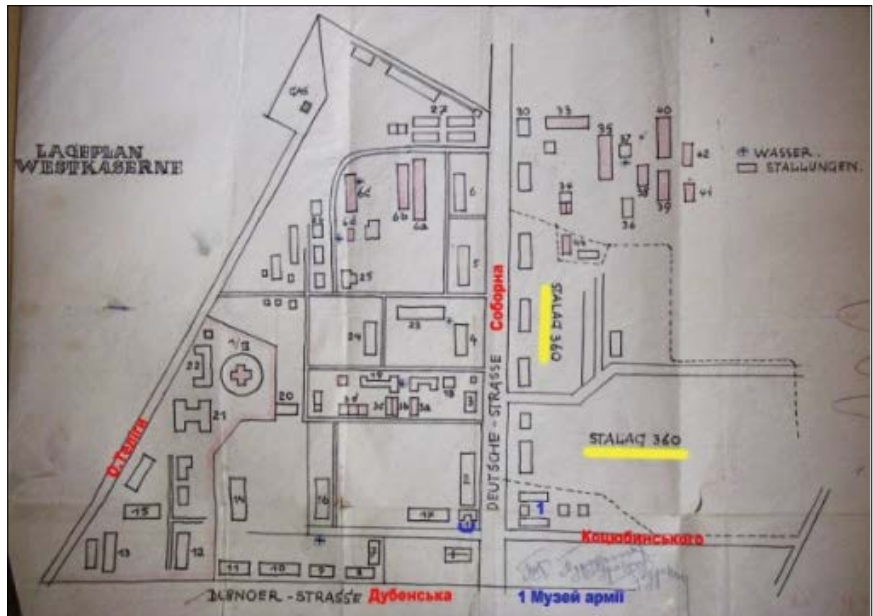

Рис. 7. Одна з могил
військополонених у м. Рівне.
Джерело: Фонд РОКМ.
Доп. фонд № 10874
(Фотоальбом)

них місцях примусового утримання не надавали медичну допомогу, в'язні помирали від холоду, голоду, епідемій, тортур. Унаслідок жахливих санітарно-побутових умов спалахували епідемії. У людей були воші, тиф, хвороби шлунково-кишкового тракту. У таборі № 3 щодня від голоду та холоду помирали до 500 осіб. Траплялись випадки канібалізму. Німці забороняли місцевим жителям давати продукти харчування полоненим⁶⁴, тож останні подеколи їли траву і часто вмирали голодною смертю⁶⁵.

Крім таборів для військовополонених, існував невеликий змішаний табір для військовополонених і цивільного населення (1943–1944 рр.). Тут утримували близько 150 осіб під охороною 3–4 німців. Табір називали «голландським» через національність коменданта. В'язнів використовували на роботах у зруйнованих будинках. Кількість жертв невідома⁶⁶.

Очевидці засвідчили, що серед жертв цих таборів були євреї, однак, на жаль, не завжди є змога визначити, який саме табір вони мали на увазі. Євгенія Козачок, яка працювала прачкою поблизу табору, бачила, як після розстрілу на площі Грабник (напевно, йдеться про розстріли в Сосонках, коли євреїв спочатку збирали на цій площі) німці розшукували євреїв, а знайдених утікачів, за її словами, відправляли до табору для військовополонених. Свідок зазначила, що в таборі не годували і не давали води. За доброї погоди німці розстрілювали євреїв на вул. Білій, а коли йшов дощ чи сніг – не розстрілювали, бо одяг убитих міг намокнути і попсуватися⁶⁷.

Убивство євреїв та представників інших національностей підтверджує Єфросія Троцька, яка в одному з таборів була очевидцею розстрілу 175 осіб – євреїв, поляків, українців, яких відвозили в урочище Грабник. За її словами, ця подія відбулася 15 липня 1942 р.⁶⁸ За спогадами Анни Михеєвої, у таборі євреїв утримували лише до вечора, а потім вели на вул. Білу, до спеціально підготовлених ям. Там євреїв роздягали догола і змушували спускатися у яму, де їх розстрілювали німці. Після акції речі вбитих відвозили в управу⁶⁹.

Єнісей Данилюк 2 березня 1944 р. свідчив про розстріл євреїв поблизу військових казарм (на плацу), де німці вбивали також військовополонених і мирних жителів. За його словами, ця подія відбулася в 1941 або 1942 р.⁷⁰

Про розстріл на плацу казарми біля братської могили⁷¹ згадував також Іполіт Сітонський, який мешкав у Рівному на вул. Білій. У протоколі допиту від 2 березня 1944 р. він описав процедуру розстрілу, яку бачив на свої очі. Спочатку жертв збирали у будівлі (сарай) і змушували роздягатися. Звідти виводили по чотири особи і перед розстрілом спускали на них собак. Жертви мали лягати долиць на тіла вбитих раніше людей. Описуючи ці факти, Сітонський уживав слово «громадяни», не називаючи національність жертв.

Свідчення Іполита Сітонського є дуже цінними для дослідників, оскільки факти вбивств він підтвердив візуальним джерелом – фотокарткою розстріляних (рис. 8). Світлина він викрав у німецького унтер-офіцера на прізвище Франц. Уперше цю знахідку опублікував у своїй монографії Дж. Бердз. Однак дослідник не-

⁶⁴ YIU, Testimony 1414UK.

⁶⁵ Ibidem, Testimony 1415UK.

⁶⁶ Пагіря, О. *Місця нацистського терору на території Рівненської області, 1941–1944 рр.* Retrieved from <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=414>.

⁶⁷ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 44.

⁶⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 6, спр. 74725 ФП, арк. 66 зв.

⁶⁹ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 45 об. – 46.

⁷⁰ Там же, д. 1, л. 32.

⁷¹ Там же, л. 41; ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 45.

⁷² Бердз, Дж. Голокост у Рівному, 94.

⁷³ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 1, л. 41.

Рис. 8. Світлина розстрілу військовополонених в Рівному, конфіскована Іполитом Сітонським 1944 р. у німецького унтер-офіцера Франца. Джерело: ГАРФ, ф.-7021, оп. 71, д. 1, л. 40.

Крім фіксування випадків убивства євреїв, наявні свідчення і про знущання. Григорій Кleshкань згадував, що в таборі, який називали «госпіталь для військовополонених», був старший лікар Казай Летпанов, який практикував свої методи лікування: голих хворих виганяв на сніг, бив їх костилями. На догоду німецькій владі забирав у них одяг та взуття, вимінював речі на горілку, виривав у трупів золоті зуби, шукав серед військовополонених євреїв ⁷⁴.

⁷⁴ Мантика-Степанов, Л. & Олексин, Ю. (2005). *Ганьба ХХ ст.: з кривавої епопеї «Галицько-Волинська трагедія»*. Рівне: ТзОВ «Асоль», 111–112.

⁷⁵ USC SFI VHA, Testimony 1561.

⁷⁶ ГДА, СБУ, ф. 4, спр. 63750, арк. 12 зв.

⁷⁷ Там само, арк. 13 зв.

Цінними свідченнями є спогади євреїв-полонених, зокрема Якова Павленка (Безбош Буся) та Зіновія Бедерака. Перший був родом із містечка Лисенка на Київщині, потрапив у полон і перебував у рівненському Шталазі 360, де його змушували копати ями для євреїв та обшукувати їхній одяг після страти ⁷⁵. Другий – із с. Городище Білоцерківського району, у вересні 1941 р. потрапив у полон і перебував у різних таборах для військовополонених, зокрема в рівненському – з жовтня 1941 р. до червня 1942 р. ⁷⁶ У червні 1942 р. Бедераку вдалося потрапити в колону неросійських національностей, удавши дагестанця ⁷⁷. Такий крок дав можливість врятуватися: його відправили до Шепетівського табору, де він працював охоронцем. У більшості випадків євреям серед військовополонених загрожувала смерть, адже нацисти розстрілювали їх першими. Наведені

⁷⁸ Пагір'я, О. *Місця нацистського терору на території Рівненської області, 1941–1944 рр.* Retrieved from <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=414>

⁷⁹ Михальчук, Р. (2017). Примусова праця в Райху як порятунк (історія виживання рівненської єврейки Марії Берзон). У *Historians*. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2260-roman-mikhalchuk-primusova-pratsya-v-rajkhu-yak-poryatunok-istoriya-vizhivannya-rivnenskoji-evrejki-mariji-berzon>.

⁸⁰ Данильчук, В. (2014). До проблеми порятунку євреїв рівненського регіону під час Другої світової війни на роботах у Німеччині та в статусі військовополонених. *Голокост і сучасність*, 1 (11), 9–23.

⁸¹ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 1, спр. 12796, арк. 5.

⁸² Там само, ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 200–201.

⁸³ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 62.

історії порятунку є винятками, тож можна стверджувати, що у рівненських таборах загинули усі євреї.

У 1941–1943 рр. у Рівному існував пересильний табір *примусової праці*, де тимчасово утримували молодь віком від 16 до 30 років, заарештовану під час німецьких облав для висилання до Німеччини на роботи. А також *табір для цивільного населення*, де утримували місцевих мешканців, представників різних національностей (кількість невідома) ⁷⁸. До таких таборів могли потрапляти і євреї. Були також поодинокі випадки, коли євреї потрапляли до Німеччини без попереднього утримування у таборі. Наприклад, рівненська єврейка Марія Берзон урятувалася після розстрілу в Сосонках і потрапила до Берліна як примусова працівниця ⁷⁹. Віталіна Данильчук у своєму дослідженні наводить кілька прикладів, коли євреї Рівненського регіону були вивезені на примусові роботи до Третього райху, а після війни повернулися додому ⁸⁰. Зокрема, у квітні 1943 р. в Рівному під час облави на базарі схопили і вивезли на роботи до Німеччини Марію Грібову-Фішман ⁸¹. Таких випадків в історіографії дуже мало, адже тим, хто був першим ідеологічним ворогом націонал-соціалізму, вижити у Німеччині («серці нацизму») було майже неможливо.

Окремо потрібно проаналізувати розстріли цивільних жителів на вул. Білій, яку використовували для вбивства та захоронення військових і цивільних різних національностей (рис. 9). Я. Карпук, колишній сторож на вул. Білій, розповів: «15 травня 1942 р. німці мене змусили працювати на городі й господарстві, що було на вул. Білій у Рівному, в тому місці, де відбувалися масові розстріли людей. Працюючи там, я був свідком жахливих сцен, коли німці розстрілювали тисячі ні в чому не винних людей... Серед них були українці, росіяни, поляки, євреї, люди різних професій. Часто серед них були жінки, діти, в тому числі немовлята» ⁸².

Згідно з висновком прокурора Рівненської області Смородського від 4 грудня 1941 р., на вул. Білій поховано близько 81 тисячі осіб. Після відкриття могил було встановлено, що вбивства відбувалися за допомогою розстрілів, умертвіння чадним газом у «машинах-душогубках», а деяких людей закопували живими ⁸³. Здебільшого це були в'язні з таборів для полонених, частину привозили з рівненської в'язниці та ін.

Рис. 9. Дослідження могили на вул. Білій. Експерт Н. В. Рибакова оглядає труп дитини. Джерело: Фонд РОКМ. Доп. фонд № 10874 (Фотоальбом)

Марія Демчишина, свідок розстрілів на вул. Білій, конкретно зазначає, що серед розстріляних на вул. Білій були євреї. За її словами, після масового розстрілу євреїв у Сосонках на початку листопада 1941 р. німці посилено охороняли вулиці міста, а євреїв, що лишилися живими, – виловлювали та спеціальними машинами відвозили на вул. Білу. Одного разу вона побачила, як під'їхали дві машини з людьми, яких виводили по п'ятеро до ями. Вони не хотіли йти й опиралися, тож їх били прикладами і на місці стріляли. Тим, хто йшов у яму, наказували лягати долілиць, і потім їх розстрілювали. Того дня було вбито 60 людей⁸⁴.

⁸⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 74725 ФП, арк. 68; ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 19 об.–20 об.; ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 207–209.

Свідок розстрілів Яків Карпук, який працював у сільському господарстві поблизу вул. Білої, під час допиту 21 листопада 1944 р. згадував, що бачив, як німці розстрілювали кілька тисяч осіб. Серед них були українці, росіяни, поляки, євреї, люди різних професій, жінки та діти. Карпук свідчив, що в одну яму поміщалося близько 1500 осіб. Однак були ями і меншого розміру – на 750 і на 200 осіб. У разі втечі на жертву нацьковували собак, які загризали на смерть. Тому, як згадує свідок, за весь час із вул. Білої вдалося врятуватися лише одному чоловікові, який узяв у робітників залізниці лопату і почав копати, удаючи працівника⁸⁵.

⁸⁵ ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 200–201.

Потрібно зауважити, що не всім свідченням очевидців у актах НДК можна вповні довіряти. Наприклад, Валеріан Маєвський зазначив у протоколі допиту від 4 березня 1944 р., що розстріли на вул. Білій відбувалися восени 1941 р. й було розстріляно до 16 тисяч євреїв та інших мирних жителів⁸⁶. Напевно, йшлося про розстріли в Сосонках, коли було вбито 17,5 тисячі євреїв.

⁸⁶ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 1, л. 52.

Аналізуючи перебіг убивств на вул. Білій, потрібно зазначити, що сюди привозили «злочинців», тобто людей, яких каральні органи викрадали й без суду вбивали. Наприклад, Батя Кешев (Айзенштейн) згадувала кілька таких випадків. Одного дня українська поліція витягнула п'ять жінок із черги за хлібом і вивезла на вулицю Білу, де їх убили. Влітку, у другій половині липня, коли євреї-робітники мали вертатися додому з роботи, по дорозі їх зупинили німці та українська поліція, і тих, хто мав жовту зірку, вивезли на вантажівках. Такі викрадення відбувалися кілька разів. Пізніше з'ясувалося, що бранців убили на вул. Білій.

Спроби зупинити злочинні дії нацистів загрожували смертю. Зокрема, член юденрату Ізя Вебер попросив пояснення у німців щодо викрадення євреїв на дорозі в липні 1941 р., на що у відповідь почув: «Будь ласка, пане, приєднуйтеся до них». Він став жертвою другого викрадення⁸⁷. Загалом зникнення євреїв траплялися упродовж усього періоду окупації. Варвара Барац у жовтні 1941 р. згадувала: «Не зупинялося полювання на євреїв, яких кудись вивозили, і ніхто їх більше не бачив»⁸⁸.

⁸⁷ *Memorial Book of Rivne*. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.

⁸⁸ Барац, В. Бегство от судьбы, 22.

⁸⁹ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 45 об. – 46.

⁹⁰ *Memorial Book of Rivne*. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.

Зі слів Анни Михеєвої, після масового розстрілу євреїв німці шукали тих, хто переховувався. Якщо знаходили, інколи розстрілювали на місці. Свідок бачила, як німці застрелили жінку і маленьку дитину, які переховувалися на горищі триповерхового будинку⁸⁹. Рейчел Шокман зазначає, що «єврейське життя стало несуттєвим», і люди боялися навіть стояти в черзі за хлібом, ціна на який безмірно зросла⁹⁰.

⁹¹ Архівне управління Служби безпеки України в Рівненській області (далі – АУ СБУ РО), ф. 5, спр. 18444, арк. 11 зв.

⁹² Там само, арк. 13.

⁹³ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО), ф. 166, оп. 3, спр. 240, арк. 137.

⁹⁴ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 20.

⁹⁵ Самчук, У. На білому коні, 293.

⁹⁶ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 20.

⁹⁷ Там же, л. 20–20 об.

⁹⁸ Самчук, У. На білому коні, 378.

⁹⁹ Пацула, Й. (1994). Волинсько-поліський мартиролог сорок третього. *Сім днів*, 8.

¹⁰⁰ Штендер, С. (Ред.). Літопис УПА. (1984). (Т. 5: Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 3: Спомины учасників, с. 234). Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА».

¹⁰¹ Yurchuk, Y. (2014). *Reordering of Meaningful Worlds: Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine*, Stockholm, 59.

¹⁰² ЦДАГО, ф. 166, оп. 3, спр. 240, арк. 138.

¹⁰³ Там само, арк. 137.

У рівненській в'язниці в 1941–1943 рр. утримували місцеве населення, партизанів, євреїв, державних злочинців. Поліцейський Михайло Міськов зазначав, що рівненська поліція арештовувала жителів міста за політичні справи, – тих, хто висловлював невдоволення німецьким порядком. Усіх арештованих відправляли до рівненської тюрми, а звідти вивозили на вул. Білу і розстрілювали ⁹¹. Міськов стверджував, що був свідком, як двічі на тиждень із тюрми вивозили людей на вул. Білу за «політичні справи» ⁹². Зокрема, зафіксовано, що 19 листопада 1943 р. 60–65 осіб вивезли за місто Рівне ⁹³.

За свідченнями Марії Демчишиної, яку в 1942 р. посадили до в'язниці за зв'язки з партизанами, німці щодня вивозили бранців на розстріл (не зазначила, в яке місце). Жінка розповіла, що євреїв у тюрмі тримали окремо, у спеціальній камері, і живим звідти ніхто не повертався ⁹⁴. Цей факт підтверджує у спогадах Улас Самчук, який у березні 1942 р. перебував у рівненській в'язниці. Він згадував про засекречену камеру, вхід до якої було суворо заборонено. Одного разу він здійснив «розслідучу експедицію» і відкрив двері двох камер: «Одна з них була набита до краю жидами, а друга одиночка, в якій перебував тільки один в'язень у советській військовій уніформі» ⁹⁵.

У свідченнях Демчишиної ідеться про вбивство євреїв безпосередньо у в'язниці. Тюремний секретар Гемзель, якому подобалося бити ув'язнених до напівсмерті, одного разу зайшов у єврейську камеру і побачив двох виснажених хворих євреїв. Гемзель вивів їх на двір і розстріляв ⁹⁶. Демчишина також згадує, що в березні 1943 р. в тюрмі вбили двох німців. За це ув'язнених було розстріляно ⁹⁷. Згодом У. Самчук писав, що 8 березня розстріляли кілька сотень в'язнів тюрми. Про це також написала газета Волинь: «Кара за вбивство. 8.3.1943 року пробували в'язні рівненської в'язниці втекти, при чому вони вбили німецького урядника і одного голландського вартового. Енергійним виступом сторожі відбито цю спробу втечі. На розпорядження командуючого поліцією безпеки і СД за кару і відплату ще того самого дня розстріляно всіх в'язнів в'язниці» ⁹⁸. Йосип Пацула у публікації «Волинсько-поліський мартиролог сорок третього» подає список розстріляних у рівненській тюрмі. Серед імен наявні три євреї Рівного: Боткер (Ботковський) Володимир, арештований у жовтні 1942 р., розстріляний 5 липня 1942 р., і сестри Гаврильчик, які були розстріляні 8 березня 1943 р. ⁹⁹ Серед інших фактів про смерть євреїв у в'язниці – згадка в «Літописі УПА» про єврея, який намагався втекти з в'язниці і застряг у ґратах. Охоронці тягнули його на двір, аж поки не розірвали навіпіл ¹⁰⁰.

Ще одне місце вбивства євреїв – в урочищі Видумка (рис. 10, 11) ¹⁰¹, де упродовж 1943–1944 рр. було страчено близько трьох тисяч в'язнів, зокрема із рівненської в'язниці. Жертв убивали різними способами. Відомо, що у піщаному кар'єрі Видумки трупи спалювали. Одного дня спалили не менше ніж 480 осіб обох статей, вивезених із тюрми ¹⁰². Для цього на двох великих вогнищах було споруджено дев'ятиметрові рельси, на які покладено три шестиметрові залізні листки ¹⁰³. Ганна Морозовська, котра жила

Рис. 10. Виявлення трупів у с. Видумка, де нацисти розстрілювали та спалювали цивільних жителів. Джерело: Фонд РОКМ. Доп. фонд № 10874 (Фотоальбом)

у с. Видумка біля піщаних кар'єрів, свідчила, що вона неодноразово бачила розстріли та спалення радянських громадян від літа 1943 р. до січня 1944 р. За її словами, у червні 1943 р. на чотирьох машинах привезли і розстріляли близько 30–40 осіб у самому лише спідньому одязі. У липні 1943 р. розстріляли 300 осіб і спалили їхні тіла. Найбільший розстріл відбувся у вересні 1943 р., коли десять машин привезли 500 осіб, яких так само розстріляли і спалили. Ганна Морозовська згадувала про розстріли інтелігенції 15 жовтня 1943 р. і про останній розстріл 100 осіб, що відбувся 9 січня 1944 р. На її думку, в кар'єрах Видумки було розстріляно та спалено близько 2 тисяч людей ¹⁰⁴.

¹⁰⁴ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 1, л. 62.

Спалюючи жертв, окупанти намагалися заховати сліди власних злочинів. Микола Рибинський свідчив, що спочатку німці розстрілювали жертв у рівненській тюрмі, а трупи вивозили за місто. Тіла клали на рельси, обливали горючою рідиною і спалювали. Згодом почали розстрілювати на місці спалення, бо з машин, які їхали дорогою, капала кров. Страчували цивільних жертв упро-

Рис. 11. Розкопки могил на вул. Білій. 1944 р. Джерело: Фонд РОКМ. Доп. фонд № 4268/2 (Фотоальбом)

довж усього періоду окупації, а останній раз, за словами Рибинського, це відбулося 14 січня 1944 р. Тоді німці також спалили трупи ¹⁰⁵.

¹⁰⁵ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 1, л. 65.

Багато євреїв загинули у рівненському гетто, що розміщувалося у західній частині міста поблизу залізничного вокзалу (рис. 12). Згідно з даними голови юденрату Бергмана, на 8 травня 1942 р. у гетто налічувалося 5200 євреїв. Серед них було 3747 працездатних чоловіків і жінок, 271 непрацездатна особа і 1182 дітини до 14 років ¹⁰⁶. Перші переселення до гетто зафіксовано наприкінці листопада 1941 р., після того, як більшість євреїв міста було розстріляно в Сосонках на початку цього місяця. Гетто функціонувало до середини літа, у ніч із 13 на 14 липня 1942 р. його ліквідували, а євреїв вагонами вивезли до м. Костопіль, щоб там розстріляти.

¹⁰⁶ ДАРО, ф. Р-22, оп. 1, спр. 19, арк. 14.

Рис. 12. Карта рівненського гетто.
Джерело: взято з відкритих джерел

У процесі ліквідації гетто багато жертв Голокосту загинуло, адже євреї чинили опір і їх стріляли на місці. Вважаємо, що кількість смертей слід обчислювати кількома десятками або сотнями.

Управитель німецької будівельної фірми Йозеф Юнг Герман Гребе, якому вдалося врятувати з рівненського гетто близько 150 євреїв, свідчив, що есесівці та українські поліцейські вломлювалися в будинки в пошуках євреїв. Якщо їм не відчиняли, у деяких випадках вони застосовували ручні гранати ¹⁰⁷. Євреїв намагалися дуже швидко загнати до вагонів, щоб вони не встигли оговтатися. Тому в багатьох приміщеннях у ліжках залишилися малі діти. Поліцейський Сергій Мархуненко, завданням якого було виселення євреїв із будинків гетто, зазначав, що в ту ніч він із товаришами бив жертв, зокрема прикладом ¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Круглов, А., Уманский, А., & Щупак, И. Холокост в Украине, 478.

¹⁰⁸ АУ СБУ РО, спр. 2656, арк. 18–19.

¹⁰⁹ Бердз, Дж. Голокост у Рівному, 101.

¹¹⁰ Барац, В. Бегство от судьбы, 56.

За спогадами Германа Гребе, дорогою до потягу жінки несли на руках своїх мертвих дітей, діти за руки і за ноги тягли своїх мертвих батьків. На вулицях лежали десятки трупів різного віку і обох статей. Біля рогу одного з будинків лежало немовля із розбитим черепом, вдягнуте лише у маленьку сорочку. Кров та мозок дитини були розбризкані на стіні дому ¹⁰⁹. Вагони, за спогадами Варвари Барац, мали напис: «Відділення з переселення євреїв» ¹¹⁰.

Маловідома сторінка історії рівненського гетто – вбивство кількох віденських євреїв під час його ліквідації. За свідченнями Ганса Пільца, військовий кінорежисер із Відня Франц Антел у той час перебував у Рівному і займався організацією вільного часу для солдатів. У власному театрі він мав кількох євреїв, які були гри-
мерами і виконували різну технічну роботу. Коли їх арештували, Антел спробував домовитися, щоб їх відпустили, але безуспішно. Німці Шпрауз і Бюхлер чули, як арештовані євреї за ґратами співа-
ли віденські пісні. В розмові дізналися, що вони приїхали з Відня. Врешті їх розстріляли у Костополі, а про цей факт повідомили за-
лізничні службовці ¹¹¹.

¹¹¹ Barch B 162/2876, Bl. 70-71.

Припускають, що у рівненському гетто загинули й немісцеві євреї, яких привезли з району. Про це свідчив комендант кущової поліції Басового Кута Нестор Кузьмінець. У травні 1942 р. в Рів-
ненському районі поліція проводила арешти всіх євреїв району, яких відправляли в жандармерію м. Рівне і там розстрілювали. За
словами Кузьмінця, у районі було заарештовано близько 1 тисячі євреїв ¹¹², яких перемістили до гетто і розстріляли ¹¹³. У свідченнях
Кузьмінця є дискусійні моменти, вони ще потребують перевірки.

¹¹² АУ СБУ РО, спр. 10017, арк. 30 зв.

¹¹³ Там само, арк. 51.

Потрібно зазначити про втрати євреїв ще напередодні лікві-
дації гетто. За спогадами Варвари Барац, до гетто не повернулася
частина робітників. Як з'ясувалося, 13 липня їх помістили у при-
міщення кінотеатру Зафранів, і в гетто їх більше не бачили ¹¹⁴. По-
ліцейський Михайло Міськов, який брав участь у конвоюванні під
час вивезення жертв Голокосту до Костополя, зазначав, що євреїв,
яких не вивезли, помістили до школи Сінкевича і в'язниці, але про
подальшу їхню долю він не знає ¹¹⁵. Після ліквідації гетто деякі
євреї переховувалися, на них влаштовували облави. Спійманих
утікачів звозили на вул. Білу і там розстрілювали ¹¹⁶. Єврейка Блу-
ма Дойч додала, що спочатку їх доправляли до «американської»
синагоги, а звідти переправляли на вул. Білу і там убивали ¹¹⁷.

¹¹⁴ Барац, В. Бегство от судьбы, 58.

¹¹⁵ АУ СБУ РО, спр. 18444, арк. 20.

¹¹⁶ Kruglov, A. Rowne, 1461; ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 19 об. – 24 об.

¹¹⁷ *Memorial Book of Rivne*. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.

Отже, аналіз джерел та історіографії дав можливість встано-
вити місця вбивств жертв Голокосту в Рівному під час нацистської
окупації. Першими жертвами стали жителі міста, що загинули під
час бомбардувань і повітряних нападів. Улітку 1941 р. євреї стали
жертвами розстрілів, гинули в рівненських таборах для військо-
вополонених, у в'язниці, в урочищі Видумка. Поширеним явищем
було викрадення євреїв. Місцем масового вбивства і захоронення
стала вул. Біла, куди звозили жертв звідусіль.

Згідно з висновком прокурора Рівненської області Смород-
ського від 4 грудня 1941 р. щодо місць поховання трупів, у м. Рів-
не виявлено понад 132 тисячі убитих німцями радянських грома-
дян ¹¹⁸. За даними актів НДК, 49 тисяч було вбито на вул. Білій
поблизу дров'яного складу і 32,5 тисячі – на вул. Білій поблизу
городів. Загалом у цих випадках іде мова про військовополоне-
них Шталагу 360. Вбиті були різних національностей, кількість
єврейських жертв поміж них визначити важко. Під час масового
вбивства в Сосонках загинули 17,5 тисячі євреїв. Близько 3 тисяч
місцевого цивільного населення знищено в кар'єрі с. Видумка,
куди привозили людей із в'язниці, де, зокрема, перебували євреї.
На території самої в'язниці, у приміщенні якої була окрема камера
для євреїв, убито близько 500 осіб.

¹¹⁸ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 71, д. 40, л. 63.

На основі проведеної судово-медичної експертизи, члени НДК, що розслідувала злочини окупантів у м. Рівне та Рівненській області, дійшли висновків, що розстріли в Сосонках відбувалися в другій половині 1941 р.; масові розстріли на вул. Білій, біля дров'яного складу з закопуванням трупів – наприкінці 1941 р.; масові розстріли на вул. Білій, на городах – у 1941–1943 рр.; отруєння мирних громадян чадним газом у «машинах-душогубках» і наступне закопування трупів – наприкінці 1943 р.; розстріли людей і спалення трупів у с. Видумка – у другій половині 1943 р.; розстріли людей і закопування трупів на території тюрми – на початку 1944 р. Мирних громадян і радянських військовополонених у м. Рівне знищували шляхом масових розстрілів з автоматів та кулеметів, умертвіння чадним газом у «машинах-душогубках», в окремих випадках людей живими закопували в могилах. Частину розстріляних людей, зокрема в кар'єрах біля с. Видумка, спалювали на задалегідь підготовлених майданчиках. Під час досліджування жертв (із могил на вул. Білій і на території тюрми) на багатьох трупах було виявлено сліди зовнішнього насильства, що свідчило про фізичне знущання над жертвами незадовго до їхньої смерті ¹¹⁹.

¹¹⁹ Мартинова, О., та ін. Ровенщина, 32–33.

Отже, визначити точну кількість втрат єврейського населення Рівного серед інших національностей у згаданих місцях дуже важко і, напевно, вже неможливо. Ми можемо стверджувати про 17,5 тисячі розстріляних жертв Голокосту в Сосонках, однак щодо інших місць, де євреї були вбиті разом з українцями, поляками тощо, є лише приблизні дані. Зокрема, у 1941–1943 рр. у місті Рівне було вбито 22–23 тисячі євреїв ¹²⁰. Однак, на нашу думку, у результаті подальших досліджень ця цифра може змінитися у бік збільшення.

¹²⁰ Kruglov, A. Rowne, 1460.

References

- Arad, I. (2011). *Oni srazhalis' za Rodinu: evrei Sovetskogo Sojuza v Velikoj Otechestvennoj vojne*. Moskva: Mosty kul'tury; Gescharim.
- Arkhir Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. № 8733. Papka № 8, 5.
- Arkhirne upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Rivnenskkii oblasti (AU SBU RO), f. 5, spr. 2656, 10017, 18444.
- Barac, V. (1993). *Begstvo ot sud'by. Vospominanie o genocide evreev na Ukraine vo vremja Vtoroj mirovoj vojny*. Moskva: "Art-Biznes-Centr".
- Behma, V., & Kyzia, L. (1977). *Shliakhy neskorenykh*. Kyiv: Vyd. polit. lit. Ukrainy.
- Berdz, Dzh. (2017). *Holokost u Rivnomu: masove vbyvstvo v Sosonkakh, lystopad 1941 r.* Rivne: Volyn. oberchy.
- Bundesarchiv B 162/368, 162/2876.
- Cesarani, D. (2016). *Final Solution: the fate of the jews 1933–1949*. New York.
- Danylchuk, V. (2014). Do problemy poriatunku yevreiv rivnenskoho rehionu pid chas Druhoi svitovoi viiny na robotakh u Nimechchyni ta v statusi viiskovopolonenykh. *Holokost i suchasnist*, 1 (11), 9–23.
- Dean, M. (2004). Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe. In *The Historiography of the Holocaust*. Basingstoke.
- Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. R-22, op. 1, spr. 19.
- Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. R-534, op. 1, spr. 3, 4.

- Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. R-2771, op. 1, spr. 12796.
- Dudarenko, M., Perechnev, Ju., & Eliseev, V. (Eds.). (1985). *Osvobozhdenie gorodov: spravochnik po osvobozhdeniju gorodov v period Velikoi Otechestvennoj vojny, 1941–1945*. Moskva: Voenizdat.
- Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii, f. P-7021, op. 71, d. 1, 40.
- Gutman, I. (Ed.). (1990). *Encyclopedia of the Holocaust* (Vol. 3). Jerusalem: Yad Vashem.
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, f. 6, spr. 74725 FP.
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, f. 4, spr. 63750.
- Hon, M. (2019). *ROWNE: obrysy znykloho mista*. Rivne: Volyn. oberehy, 2019.
- Hon, M. (Ed.). (2004). *Holokost na Rivnenshchyni: dokumenty i materialy*. Dnipropetrovsk: Tsentr “Tkuma”; Zaporizhzhia: Premier.
- Hon, M., Dolhanov P., & Ivchuk, N. (2017). Reanimovana istoriia masovoho vbystvva: retsenziia na knyhu Dzheffri Berdza “Holokost u Rivnomu” Berdz (Dzh. Holokost u Rivnomu: masove vbyvstvo v Sosonkakh, lystopad 1941 r. / Per. z anhl. D. Aladka. – Rivne: Volyn. oberehy, 2017. – 168 s.). *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir*, 9, 262.
- Kruglov A. (1997). *Unichtozhenie evrejskogo naselenija Ukrainy v 1941–1944 gg. Hronika sobytij*. Mogilev-Podol’s’kij.
- Kruglov, A. (2000). *Jenciklopedija Holokosta: Evrejskaja jenciklopedija Ukrainy*. Kiev.
- Kruglov, A. (2011). Rovno. In *Holokost na territorii SSSR: jenciklopedija* (pp. 857–859). Moskva: “Holokost”.
- Kruglov, A. (2012). Rowne. In *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe* (Vol. II). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum.
- Kruglov, A. (Ed.). (2009). *Bez zhalosti i somnenija. Dokumenty o prestuplenijah operativnyh grupp i komand policii bezopasnosti i SD na vremennokkupirovannoj territorii SSSR v 1941–1944 gg.* (Vol. 3). Dnepropetrovsk: Centr “Tkuma”; PP “Lira LTD”.
- Kruglov, A., Umanskij, A., & Shhupak, I. (2016). *Holokost v Ukraine: Rejhskomissariat “Ukraina”, Gubernatorstvo “Transnistrija”*. Dnipro: Ukrainskij institut izuchenija Holokosta “Tkuma; ChP “Lira LTD”.
- Kruglov, O. (2012). Unichtozhenie evreev v g. Rovno v nachale nojabrja 1941 goda v svete nemeckih dokumentov. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 1 (11), 104–165.
- Kyzia, L. (1960). *Narodni mesnyky: z istorii partyzanskoho rukhu na Rovenshchyni*. Lviv: Kn.-zhurn. vyd-vo.
- Mantyka-Stepanov, L., & Oleksyn, Yu. (2005). *Hanba XX st.: z kryvavoi epopei “Halytsko-Volynska trahediia”*. Rivne: TzOV “Asol”.
- Martynova, O., et al. (Eds.). (1989). *Rovenshchyna v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny Radianskoho Soiuzu, 1941–1945: dokumenty i materialy*. Lviv: Kameniar.
- Memorial Book of Rivne*. Retrieved from <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.
- Musman, Kh. (2019). *Misto moie rozstriliane*. Rivne: Volyn. oberehy.
- Mykhalchuk, R. (2014). *Holokost na terytorii Rivnenshchyny pid chas natsytskoi okupatsii (1941–1944 rr.)*. (Doctoral dissertation). Nats. un-t “Ostroh. akad.”, Ostroh.
- Mykhalchuk, R. (2017). Prymusova pratsia v Raikhu yak poriatunok (istoriia vyzhyvannia rivnenskoï yevreiky Marii Berzon). In *Historians*. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2260-roman-mikhalchuk-primusova-pratsya-v-rajkhu-yak-poryatunok-istoriya-vizhivannya-rivnenskoji-evrejki-mariji-berzon>.

Mykhalchuk, R. (2017). Retsenziia na knyhu "Berdz Dzh. Holokost u Rivnomu: masove vbyvstvo v Sosonkakh, lystopad 1941 r. / per. z anhl. D. Aladka. – Rivne: Volyn. oberehy, 2017. – 157 s.". *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*, 1 (15), 141–159.

Pahiria, O. *Mistsia natsystskoho teroru na terytorii Rivnenskoï oblasti, 1941–1944 rr.* Retrieved from <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=414>.

Pashchuk, I. (2006). *Rivne. 1283–2003. Istoryko-kraieznavcha khronika*. Rivne: Ovid, 179.

Patsula, Y. (1994). Volynsko-poliskyi martyroloh sorok tretoho. *Sim dniv*, 8.

Pol, D. (2015). Masove vbyvstvo yevreiv Ukrainy za nimetskoi viiskovoi administratsii i v Reikhskomisariati Ukraina. In *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*. Kyiv: Dukh i Litera.

Samchuk, U. (2007). *Na bilomu koni. Na koni voronomu: Spomyny i vrazhennia*. Ostroh; Lutsk: Vyd-vo NaUOA, PVD "Tverdynia".

Shtendera, Ye. (Ed.). (1984). *Litopys UPA*. (Vol. 5. Volyn i Polissia: nimetska okupatsiia. Book 3: Spomyny uchasnykiv). Toronto; Lviv: Vyd-vo "Litopys UPA".

Spector, S. (1990). *Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944*. Jerusalem.

Sytai, S. (Ed.). (2013). *Kryvavi zhorna viiny. Trudova povynnist na Rivnenshchyni u 1941–1944 rokakh. Spohady, dokumenty, fakty*. Rivne.

Tronko, P., et al. (Eds.). (1973). *Istoriia mist i sil Ukrainiskoi RSR (Rovenska oblast)*. Kyiv.

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan, f. 166, op. 3, spr. 240.

USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, Testimony 1561.

Yahad-In Unum, Testimony 1414UK, 1415UK.

Yurchuk, Y. (2014). *Reordering of Meaningful Worlds: Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine*. Stockholm.

Roman Mykhalchuk

SCARS ON THE BODY OF THE CITY: MURDER OF JEWS IN RIVNE DURING THE HOLOCAUST

The article is devoted to the coverage of the Holocaust in Rivne. Unfortunately, apart from the shootings in the Sosonky tract in November 1941, other cases of extermination of Jews are covered very little in the academic literature, and some locations of extermination are not specified. In modern historiography of the Holocaust, all the facts of the murder of Jews in Rivne have not yet been investigated, which is a kind of white spot. In an attempt to locate such places, the article presents the testimonies of victims (Jews), observers (non-Jews), Germans and police officers (executioners).

The first victims of the Nazi occupation in the city were residents who died in bombing and air raids. In the summer of 1941, the Jews became victims of shootings. Their initial elimination took place in the context of the struggle against «Jewish Bolshevism», when those who supported the previous government and those who were able to lead the resistance - men and intellectuals - were killed. Throughout the German occupation, Jews found their deaths in the Rivne prisoners of war camps Shtalag 360, in the local prison, in the Vydumka tract. Among the discovered unknown pages of the history of the Rivne ghetto is the murder of non-native Viennese Jews during its liqui-

Голокост і місто: простори вбивства – простори руйнації

dition. There is a possibility that Jews from the Rivne district are among the prisoners of the Rivne ghetto.

Members of the forensic medical examination of the National Palace of Culture, which investigated the crimes of the occupiers in Rivne and Rivne region, concluded that the destruction of civilians and prisoners of war in Rivne was carried out by mass shootings with «killer machines», killing with carbon monoxide, in some cases, people were buried alive in graves. Identifying the exact quantitative losses of the Jewish population of Rivne in these locations is a very difficult task. We can cover only 17.5 thousand Holocaust victims in Sosonky, but in other locations where Jews were killed along with Ukrainians, Poles, etc., it is impossible to do so. The information given earlier by researchers about the number of 22,000 to 23,000 Jews were killed during the Holocaust in the city, in our opinion, should be changed in the direction of research.

Keywords: *Jews, The Holocaust, Rivne Camps of the prisoners of war, Sosonky, Rivne Prison, street White.*

Христина Семерин,

*аспірантка 1-го курсу PhD програми з української літератури
Національного університету «Острозька академія», Острог*

khrystyna.semeryn@oa.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0112-7719>

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ ГОЛОКОСТУ В ОСТРОЗІ: МІСЦЯ І ПРОСТОРИ ПАМ'ЯТІ ТА (КО)МЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ РОБОТИ З НИМИ ¹

¹ За велику й цінну допомогу на етапі допрацювання статті щиро вдячна Григорію Аршинову, членові координаційної ради Ваад України, ініціатору й меценату відновлення єврейських пам'яток в Острозі, та історикові Євгену Яковенку.

Під час Голокосту в містечку Острог на Рівненщині було знищено більшість єврейської спільноти, що становила від 64 до 70 % тодішнього населення й існувала з кінця XIV ст. Фактично, структуру міста було зруйновано, а його полікультурну історію – розірвано. Після війни тоталітарна політика радянського режиму позбавляла матеріальні медії пам'яті про минуле соціокультурного змісту й автентичності. У статті розглянуто окремі місця пам'яті про Катастрофу, їх стан сьогодні, а також сучасні меморативні практики і форми роботи з ними. Давній Острозький єврейський цвинтар після війни було перетворено на радянський парк відпочинку. Місце розстрілу острозьких євреїв спочатку визначали через формулу загальної ідентичності «жителів», без уваги до того, що нацисти переважно знищили саме євреїв через їхнє походження. Велика Синагога довгий час була складом, а відтак перетворилася на руїну. Могили Маршуків спалювали, а поступово відновили тільки в період незалежності України. Звернуто увагу на різні форми вандалізму: викидання сміття, руйнування могил і сакральних споруд, «нацистські» графіті, якими досі наплюють єврейську спадщину Острога. Позитивно, що основні місця пам'яті сьогодні відновлені або перебувають у стані реставрації, а робота з ними охоплює широкий спектр практик: перфоманси вшанування, реставрація й відбудування, освітні й туристичні заходи, опрацювання джерел, документів, мап, розшифрування текстів і написів, пошуки могил тощо. Не меншу вагу має вироблення відповідної адекватної політики, спрямованої на збереження пам'яті про втрачену ідентичність міста і міжкультурне порозуміння, розвиток толерантності й соціальної свідомості.

Ключові слова: пам'ять, Голокост, урбаністичний, Острог, місця пам'яті, меморіальний ландшафт, комеморація.

Коли замовкнуть люди, кричатиме каміння.

Йоганн Готфрід Гердер. «Листи для заохочення гуманності» ²

² Епіграф запозичено з праці Аляйди Ассман «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті» (с. 317) через його близькість ідеям статті.

³ Літопис Руський за Іпатіївським списком. (1908). *Ізборник*. Retrieved from <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat11.htm>.

Вступні зауваги

Мультікультурне місто Острог на Рівненщині існує щонайменше з XII ст.: вже під 1100 роком про нього згадує автор Іпатіївського літопису ³. Символіка численних

міських іпостасей відбилася у дефініціях (інколи іронічних), що стають своєрідними ярликами, ключами до прочитання міста в конкретному контексті: «волинські Афіни», «волинський Єрусалим», «княжий град», «штетл Остра» тощо. Ідентичнісна множинність Острога тісно пов'язана з історичними періодами (починаючи з палеоліту), подіями й катаклізмами, що мали тут місце, а також особливостями місцезонаштування. Наймасштабніший, принаймні найбільше вивчений його текст – це «княжий град», «родове гніздо» православних князів Острозьких, яке відтворюють численні матеріальні рештки та артефакти, нерідко унікальні для свого роду, а також значна нематеріальна спадщина. Тяглістю часу позначені «татарський», «єврейський», «польський (католицький)» міські тексти, які, по суті, збереглися з княжого періоду. У міжвоєнний період до 1939 р. Острог як прикордонне польське місто належав до пограничних просторів Східної Європи, а на початку війни був анексований СРСР. Сьогодні в місті іронічно проявляються обриси Острозької психіатричної лікарні, невиразні будівлі з минулого століття, сусідство з Хмельницькою АЕС – відгомін советського минулого. У ХХІ ст. неоміф Острога як «волинських Афін», чи то пак «містечка-академії», ретранслює і підтримує Острозька академія. Тож мапування сучасного міста актуалізує конфлікт різноспрямованих тенденцій: негативної провінційності та історичної унікальності, ідеологічної (культурної, релігійної, політичної, освітньої) заангажованості та індиферентності, советчини і сакральності, забуття і пригадування (відновлення) втрачених контурів.

Закцентую, що більшість силуетів міста втратили актуальність або трансформувалися поступово, з часом нарошуючи нові значення. Проте щезання штетлу під час Острозького Голокосту було масштабним і катастрофічно різким. З-поміж 15 тисяч мешканців у 1939 р. близько 10 тисяч становило єврейське населення⁴. Після Голокосту вижили тільки кожен і кожна десяті⁵. Майже 400 людей після війни повернулися в місто, багато згодом емігрували до Ізраїлю. Сучасна єврейська громада Острога налічує 16 людей. Отже, Шоа як гігантський розрив у міському хронотопі знищив тяглість часу і поколінь, зруйнував міську структуру, соціальні й культурні мережі та зв'язки, що були встановлені й накопичені за століття співіснування. Місто втратило свій потужний культурний вимір і присутність великої спільноти, яка робила значний внесок у становлення його ідентичності. Крім того, воно було вирване з плину власної історії, зупинене в розвитку як мультикультурне східно-європейське містечко – штетл, що неминуче позначилося на його сьогоденні. Після Другої світової війни травматичний, катастрофогенний потенціал Голокосту продовжила тоталітарна гегемонія советського режиму.

Моя мета у цій статті – простежити меморіалізацію єврейської минувшини з наголосом на Голокості у структурі сучасного Острога на прикладі місць, умовно означуваних «місцями і просторами пам'яті», які зберігають травматичну семантику історичного досвіду.

⁴ “Ostrog”. (2009). In Sh. Bronstein (Transl.), *Encyclopedia of Jewish Communities in Poland* (V, p. 34). Yad Vashem, Jerusalem.

⁵ Трофимович, В., & Іванов, С. (2015). Голокост на окупованій Волині. *Військово-науковий вісник*, 24, 76.

⁶ Киридон, А. (2017). Студії пам'яті в просторі сучасного гуманітарного знання. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Сер.: Історичні науки*, 3, 197–198.

⁷ Романишин, В. (2011). Гео-поетика як художня топографія та теоретична рефлексія над літературним часопростором. *Проблеми гуманітарних наук*, 28, 245.

⁸ Карповець, М. (2014). *Місто як світ людського буття*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 100–101.

⁹ Довгополова, О. (2020). Мапування пам'яті. *Verbum*, 68. Retrieved from <https://www.verbum.com.ua/02/2020/cartography/memory-mapping/>.

¹⁰ Семенова, В. (2009). Картирование городского пространства: основные подходы к визуальному анализу. У П. Романов, & Е. Ярская-Смирнова (Ред.), *Визуальная антропология: городские карты памяти* (с. 68). Москва: ООО «Вариант», ЦСПГИ.

¹¹ Довгополова, О. (2020). П'ятдесят шарів пам'яті. *Verbum*, 76. Retrieved from <https://www.verbum.com.ua/04/2020/working-with-memory/fifty-layers-of-memory/>.

¹² Ассман, А. (2012). *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Київ: Ніка-Центр, 327.

¹³ Усатенко, І. (2018). Біля витоків вінницького міфу. *Україна модерна*. Retrieved from <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/usatenko-vinnysia>.

¹⁴ Rouble Blair, A. (2005). *Creating Diversity Capital: Transnational Migrants in Montreal, Washington and Kyiv*. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore: Johns Hopkins University Press.

¹⁵ Монолатій, І. (2018). Одеса як мнемонічний символ. *Zbruc*. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/83033>.

¹⁶ Денисенко, Г. (2012). Місця пам'яті і пам'ятники жертвам «Великого Терору». *Краєзнавство*, 1, 102.

Місто, місце, пам'ять: штрихи до ідентифікації

Розгляд соціальної/культурної пам'яті «у зв'язку з “місцями пам'яті” й меморіальними ландшафтами пам'яті, аналіз топографії соціально значимих спогадів» ⁶, за словами Алли Киридон, є базовими принципами сучасної пам'яттєвої парадигми. Тому простір прийнято визначати у контексті конкретного культурного й екзистенційного досвіду ⁷. Закономірно, що «втіленою, матеріально оформленою пам'яттю як про жителів, так і про місто в цілому» є архітектура ⁸, хоча це не вирішальний спосіб урбаністичної комеморації. Оксана Довгополова констатує, що простір «розмічений маркерами минулого: пам'ятники, меморіали, навіть архітектура – усе це вводить історію в сьогодення, говорить про тяглість існування спільноти» ⁹. Для міського ландшафту визначальною є символіка місць: «З безпосереднього, доступного очам, простору образ міста перевтілюється в абстрактні схеми – у своєрідне символічне поле, де кожен викреслює власні суб'єктивні карти “свого” міського простору» ¹⁰. Тож ми орієнтуємося не тільки і не стільки в матеріальному просторі міста, як у комунікативному досвіді ¹¹, працюємо з чужими і власними інтерпретаціями його.

Трактуючи фундаментальну категорію місця як медію пам'яті, Аляйда Асман визначає місця, означені переривністю, тобто ті, де відбувся насильницький обрив, розрив історії ¹². Долучитися до перерваної пам'яті таких місць можна тільки завдяки спогадам. Тож, з одного боку, у заявленій темі йдеться про «сприйняття міського простору як поля боротьби за символічну владу», де кожна національна, соціальна або ж політична група вдається до маркування території з метою легітимізувати власну присутність ¹³. З іншого боку, розкреслені мапи міста нерідко накладаються, перетікають одна в одну: потрібно говорити про символічне повернення (зокрема шляхом пригадування) «капіталу розмаїття» ¹⁴, який становить ядро урбаністичної культури подібних до Острога міст. Міст, «історія й культура котрих завжди балансувала між взаємодією “своїх” і “чужих”, етнічною (національною) належністю і космополітизмом, суперництвом і толерантністю» ¹⁵. Грамотна робота з урбаністичними просторами пам'яті, отже, сприяє інтеграції досвіду і культурної пам'яті спільноти (зокрема травматичної) у досвід цілого міста.

Соціальна і культурна пам'ять єврейського Острога реалізується значною мірою у просторово локалізованих, візуальних формах. На думку Галини Денисенко, саме візуальний компонент – «пам'ятники, пам'ятні знаки, меморіальні дошки, будинки, місця пам'яті, монументи, меморіальні комплекси, музейні експозиції, цвинтарі чи окремі поховання», – відіграє важливу роль у формуванні уявлень про минуле ¹⁶. Такі місця з більшою впевненістю можемо означити суперечливим поняттям П'єра Нора «місця пам'яті», «символічна наповненість яких дозволяє розгортати перед присутніми цілий історичний наратив і підштовхує до відчуття спорідненості зі спільнотою, чия пам'ять тут репрезентова-

¹⁷ Довгополова, О. (2019). Причетність до спільноти: про історичну пам'ять і здатність обирати. *Verbum*, 16. Retrieved from <https://www.verbum.com.ua/01/2019/how-we-remember/historical-memory/>.

¹⁸ Нора, П. (1999). *Проблематика мест памяти. Франция-память*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 26.

¹⁹ Киридон, А. (2013). Простір пам'яті: інструменталізація поняття. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 12, 205.

²⁰ Содаро, Э. (2019). Мемориальные музеи: возникновение новой формы. *Новое литературное обозрение*, 6, 128. Retrieved from https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyi_zapas/128_nz_6_2019/article/21885/.

на»¹⁷. Місця, які здебільшого втрачають зв'язок із географічним простором, сигналізуючи про зустрічі пам'яті та історії¹⁸. Тут важливо наголосити, що концепція Нора розглядає як «місця» все, що має певний меморативний потенціал: річ, текст або ж цілий простір. Однак я звертаюся винятково до географічно локалізованих «місць» і «просторів». Щодо розрізнення останніх є різні підходи, наприклад, дослідниці студій пам'яті Аляйда Ассман, Алла Киридон та ін. не схильні їх проблематизувати: «Слово-концепт “простір” має абстрактне (це властивість матерії, необмежена протяжність) і конкретне (місце, територія тощо) значення»¹⁹. Тож у статті розглядаю місця і простори відповідно до найбільш звичного трактування: місце як одинична локація, чия меморативна семантика значною мірою замкнена в собі, і простір як «відкрита», географічно масштабніша територія пам'яті, що може містити одне або кілька «місць» пам'яті. Крім того, поряд із поняттям «місць пам'яті» використовую поняття «місць (не)пам'яті», що, на мою думку, має рацію в контексті Острога й тоталітарної минувшини загалом. Советська гегемонна політика меморіалізації передбачала насадження націоналістично-мілітарного міфу Другої світової війни як комеморативного канону. Із тим режим усував із горизонту будь-які матеріальні й нематеріальні способи пам'ятання відмінних від офіційного національних та інших наративів. Емі Содаро наголошує, що обидві тоталітарні ідеології, нацизм і комунізм, вирізнялися «прагненням повністю знищити пам'ять про своїх жертв, не залишивши від них жодного сліду»²⁰. СРСР проводив досить грамотну політику щодо небажаних пам'ятних місць, тривіалізуючи їх і нав'язуючи нові, ідеологічно правильні ідентичності. Ця політика базувалася на принципі, що не можна залишати такі місця порожніми, бо руйнація є загрозою протестного поновлення пам'яті, тому треба наповнити їх потрібними сенсами. Така сама доля спіткала і єврейські, й українські культурні пам'ятки.

Штетл Остра і місто Острог: проблематика співіснування пам'ятей

Єврейська спільнота існувала в Острозі (הורטסוא) з кінця XIV – початку XV ст. Упродовж століть вона залишалася однією з найбільших і найсильніших громад на Волині. Перед війною у місті мешкали за різними оцінками близько 9–10,5 тисячі євреїв за загальної кількості майже 15 тисяч мешканців. Острог (Ostróg) перебував у складі Польщі, однак восени 1939 р. внаслідок анексії Західної України опинився у складі СРСР. Тут було відразу створено тюрму для місцевих політичних в'язнів, а значну кількість людей депортували в Сибір. Із початком Другої світової місто було сильно зруйноване через артилерійські бої й використання авіації²¹. Знищення його архітектурного обличчя продовжилося терором проти містян, утворенням гетто і розстрілами: на кінець війни загинула більшість єврейського населення.

Нині контури колишнього штетлу проступають на стику історії й сучасності, а інтерпретація його символічних акцентів змінилася. Треба констатувати, що нині Острог найбільшою мірою

²¹ Острог у Другій світовій війні. *Державний Острозький історико-культурний заповідник міста Острога*. Retrieved from <https://ostroycastle.com.ua/ostrog-u-drugij-svitovij-vijni/>.

асоціюється з топосом Острозької академії, яка визначає його провідну ідентичність «студентського міста». Певний символ довоєнного штетлу, найстаріша кам'яниця орендодавця Маршада, зараз виконує декілька функцій: перший поверх винаймають власники бізнесів як комерційні приміщення (призначення яких регулярно змінюється: від студентського кафе до магазину одягу), а другий залишився як житловий. Ще більше змінилося значення інших збережених житлових домів. Частина з них набула суспільно-політичної семантики: наприклад, будинок стоматолога Пінхаса Вайнтраубе став одним із приміщень Острозького міськвиконкому, у будинку друкаря Шейненберга розташований місцевий Музей нумізматики, а будинок лікаря Шейнфайна нині є міською бібліотекою для дітей. І навпаки, деякі приміщення важливого суспільного значення втратили початковий сенс: наприклад, колишній Бейт га-Мідраш і школа Тарбут стали приватними житловими будинками (ці місця відновив Григорій Аршинов згідно з довоєнною рукописною мапою). Потрібно визнати, що якогось перетину єврейської і сучасної історій згаданих архітектурних пам'яток важко відшукати. За винятком тієї ж стіни дому Маршада з інформативними стендами, мап та історичних довідок, а також більшою мірою збережених елементів в оздобленні, що візуально сигналізують про історико-культурну пам'ять.

Уписування травми Голокосту в міський простір значною мірою відбулося шляхом організації меморативних місць і просторів та через сакральні руїни (Великої Синагоги і кіркута; обидва у процесі відновлення). Безумовно, центральним у збереженні травматичного наративу є Місце розстрілу, де встановлено скульптурну композицію і відбуваються пам'ятні заходи. Лише після розпаду СРСР монумент відобразив реальну трагедію єврейської спільноти, і вже відтоді поступово повертається пам'ять, без якої травму неможливо долати. Велика Синагога, головний локус штетлу, за часів радянського режиму була складом, а далі опинилася в руїнах. До початку відновлювальних робіт приміщення синагоги набуло подвійної семантики: як простір занепаду, куди місцеві жителі скидали сміття, фізична метафора розкладання пам'яті про один із культурних вимірів міста, та як простір руїни, що в геоестетичному сенсі має значення природи, адже поступово наближається до стану доквілля (дерева, що проросли на даху синагоги, підкреслювали цей вимір).

Крім розрізнених місць, місто зберегло спогади про свої культурні простори. Таким можемо вважати частину колишнього штетлу, де розташована Велика Синагога; під час Голокосту тут було сформоване міське гетто. Спогади про цей великий простір існування залишилися в символічній картографії, наприклад, колишній назві вулиці «Давньоєврейська». Ще один публічний простір, ліс за містом у районі Нетішинського водосховища, закономірно зберігає пам'ять про розстріли єврейського населення, хоча його меморативна семантика сфокусована в місцях розташування монументів на великій природній території. Прикметно, що в ній географічно межують кілька пам'яттєвих парадигм, адже з боку Острога тут розташовані (символічні) могили радянських військо-

вих, воїнів національно-визвольного руху, а також існує певний пієтет мешканців щодо затоплених під час будівництва дамби сіл і цвинтарів. При тому всі сенси накладаються на контекст міських розваг, бо береги водосховища є місцями активного відпочинку містян і гостей Острога.

Єврейське кладовище ліквідували й перетворили на публічний простір (парк дозвілля), що негативно віддзеркалилося у структурі взаємодії містян із своїм середовищем. Сьогодні тут, нарешті, відновлено меморіальний простір єврейської спільноти, щоправда, закритий через загрозу вандалізму. Прикладом меморативного членування публічного простору можна вважати виставку про єврейське минуле, своєрідний «якір» пам'яті у формі таблиць із історією будівлі і єврейської громади на одній зі стін будинку Маршада, розташованого в центрі міста ²². Поза цим елементом необізнані люди зовсім можуть не знати про те, що цей будинок є частиною єврейського наративу. Наявність інформативних стендів певною мірою повертає фрагменти утраченого світу, робить публічний простір більш осмисленим.

Значною мірою «єврейські» місця і простори фіксують травматичну пам'ять, факти занепаду і насильницького зникнення єврейської спільноти. Зауважу, що три місця ввійшли до переліку об'єктів американської культурної спадщини за кордоном: Острозький єврейський цвинтар, Велика Синагога і Місце розстрілу єврейського населення Острога ²³. Далі у статті розглядаю власне ті, які мають трагічну конотацію як нагадування про Голокост в Острозі і про політику забуття єврейської історії міста в період совєтської окупації.

Місце розстрілу острозького єврейства: меморіалізація екстремального досвіду Голокосту

Найбільший відбиток Голокосту й найвищий ступінь публічної пам'яті, на мою думку, зберігає Місце розстрілу євреїв Острога в урочищі Красностав. Сама назва географічного регіону відсилає до кровопролиття, яке, за переказами, відбулося тут за княжих часів (тобто від крові, що забарвила місцеві води: «красний став»). Метафорично і реально ці ріки крові повторилися у ХХ ст. Невипадково острожанин Федір Інтергойз, який урятувався від смерті в гетто, у спогадах пише: «Я в Острозі жити не можу. Там, де текла кров рікою, жити мені неможливо» ²⁴.

Трагедія Голокосту в Острозі символічно звізуалізована у скульптурі Сергія Чумакова. Безумовно, монумент є символічним згустком пам'яті, адже самі розстріли відбувалися в широкому просторі урочища. Тож означення «місце», а не «простір пам'яті» апелює, радше, до форми вираження, аніж до географії масового вбивства. Сучасний меморіал на місці масового вбивства зобразив людину з наскрізною раною у грудях у формі шестикутної зірки. Поряд, на тлі чорної стели з контурами силуету, стилізоване зображення менори. Функціонування Меморіалу відбиває політики пам'яті, які завжди є, передусім, *політиками*. Від початку він задуманий як «пам'ятний знак на могилах жителів м. Острога, розстріляних 4.08.1941 року» ²⁵. Владислав Гриневич підкреслює:

²² Карпець, М. (2017). Єврейський Острог: історії, які варто розповідати (Інтерв'ю). *Ostroh info*. Retrieved from <https://ostroh.info/publications/intervyu/yevrejskyj-ostrog-istoriyi-yaki-varto-rozpovidaty-intervyu/>

²³ «Простір синагог» в Острозі? Як відновлюють найбільшу єврейську святиню у місті. (2017). *Ostroh info*. Retrieved from <https://ostroh.info/publications/intervyu/prostir-synagog-v-ostrozi/>.

²⁴ Інтергойз, Ф. (2016). Воспоминание черных дней 1941–1942 годов фашистской оккупации на Украине. Пребывание мое в гетто гор[ода] Острог Ровенской обл[асти]. В *Ювілейний науковий збірник до 100-річчя відкриття музею в Острозі: 1916 – 11 (24) серпня – 2016*, 286.

²⁵ Чумаков, С. (2004). Опис ескізу пам'ятного знаку на могилах жителів м. Острога, розстріляних 04.08.1941 р. *Острозький краєзнавчий збірник*, 1, 54.

²⁶ Гриневич, В. (2019). Подолання тоталітарного минулого – Частина 7: Пам'ять про Голокост як європейський вибір України. *Україна модерна*. Retrieved from <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/grynevych-overcoming-past>.

²⁷ Перлштейн, А. (1847). Описание города Острога. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*, 3-й (4), 138.

²⁸ Манько, М., & Шпізель, Р. (2001). Пам'ятки єврейської історії та культури в зібранні Державного історико-культурного заповідника Острога. В *Матеріали IX міжнародної наукової конференції «Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX столітті»*. Retrieved from <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf67.htm>.

²⁹ Іванов, С. (2009). Доля єврейського населення Острога під час німецької окупації в 1941–1944 роках. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині: Науковий збірник*, 2, 303.

³⁰ Андрухович, Ю. (2011). *Лексикон інтимних міст*. Чернівці: Meridian Czernowitz.

«За советських часів через певні ідеологічні і політичні причини про Голокост і особливу єврейську долю часів війни прагнули не говорити»²⁶. Відповідаючи офіційному канону пам'яті советської доби, це місце тривалий час позбавлене своєї соціальної означеності – слугувати нагадуванням про Голокост і знищене єврейське населення. По суті, йдеться про типові заміщення досвіду етнічної спільноти безликим узагальненим досвідом «жителів», «громадян» тощо. Попри те, виразні символи єврейської духовної культури – менора та «зірка Давида», що стала тавром смерті у часи нацизму, – наголошують на єврейському наративі пам'яті.

Мнемонічна символіка руїни і відновлення Великої Синагоги

Найбільша у Східній Європі Велика Синагога Острога існує, за оцінками фахівців, від XV ст.²⁷ Її функціонування пов'язане з двома легендами, що словесно фіксують багатоаспектну символіку сакральної архітектурної пам'ятки. До XX ст. споруда зберігала сакральний і оборонний зміст. Останнє – її «військовий» текст, назвемо його так, обумовлений архітектурно: синагога з кількадеметровою товщиною стін була передбачена для оборони від нападників. Зокрема, дослідники наводять дані про 1792 рік, коли росіяни два дні обстрілювали будівлю під час російсько-польської війни, вважаючи її фортецею. Перша легенда свідчить, що ядра, які потрапляли всередину, не розривалися і зависали в повітрі через силу молитви. Пізніше їх зберегли як символ чудесного порятунку і відзначали день події щорічно. Ядра і синагогальний світильник зберігаються нині в Острозькому краєзнавчому музеї²⁸.

У період нацистської окупації Острога синагога втратила обидва початкові значення: молитви в ній було заборонено²⁹. Катаклізмам передувала легенда про ключ, дуже типова для біблійного дискурсу загалом. Перед вторгненням гітлерівців, у 1939 р., головний рабин міста загубив ключ від синагоги, що потрактували як поганий знак для спільноти. Невдовзі для штетлу настали чорні часи і, по суті, його існування припинилося.

Після закінчення Другої світової війни окупаційна влада закрила синагогу й перетворила її на склад продовольства і контору. Йшлося навіть про перспективу створити в будівлі хлібозавод. Цю ідею не було реалізовано, проте вона вкотре засвідчила советську політику тривіалізації історичних і сакральних пам'яток як основну стратегію знищення їхнього минулого. Згодом, уже у 1990-х рр. спроби реставрації були невдалими, і до нашого часу будівля дійшла в руїнах. Розташована близько до людських будинків, завалена сміттям, поросла деревами, вона активно втрачала зв'язки з *sacrum*, своїм культурним буттям і перетворювалася на природний об'єкт. Естетика масивної руїни у глибині тісно заселених вулиць створювала дивне враження. Зокрема, повідомляла про нульовий рівень культурної свідомості, індивідуальності сучасного населення, чий житла межують із Великою Синагогою. Письменник Юрій Андрухович у «Лексиконі інтимних міст» пише про Острого: «...Це не руїна синагоги. Це наша з вами руїна, це ми западаємо під землю»³⁰. На початку реставраційних робіт із будівлі вивезли великі купи сміття, які опинилися там зовсім не випадково.

ково. Безвідповідальна поведінка мешканців, вочевидь, свідчить про критично низький рівень поінформованості, громадянської і культурної свідомості.

Власне, 2016 року легенда начебто звершилася: острожанин викопав іржавий ключ із зіркою в себе на городі. Хоча мало ймовірно, що йдеться про саме той ключ від синагоги, але за цікавим збігом якраз тоді Григорій Аршинов розпочав відновлення пам'ятки³¹. Ймовірно, цього разу йтиметься про повну реставрацію, що символізуватиме відродження ідентичності штетлу у просторі сучасного міста. Принаймні станом на зараз, за повідомленням ініціатора, вже відремонтовано 8/9 стелі Великої Синагоги. Прикметно, що творці насичують архітектурні рішення символічними сенсами, зокрема, оздоблення стелі нагадуватиме про недалеке трагічне минуле будівлі й громади. Це дає змогу міркувати про метонімічну семантику відновлення пам'ятки як відроджуваного єврейського виміру міста.

Острозький єврейський цвинтар: простір (не)пам'яті

Острозький єврейський цвинтар датовано першою половиною XVI ст. чи раннім XV ст.³² Як й інші міські некрополі (польський католицький, татарський), його зруйновано вже після Голокосту, у советський період. 1965 року місцева влада заборонила поховання, а 1968-го кладовище закрили. Прикметно, що тоталітарна влада передбачала не тільки ліквідацію, а й переформатування некрополя у місце з протилежною, світською семантикою. «Танці на кістках» стали, вочевидь, однією з ключових метафор політики СРСР. У ширшій перспективі історія міста в тоталітарний період є симптоматичною для епохи. Поява обласної психіатричної лікарні у насиченому історією культур давньому Острозі, варварське знищення цвинтарів та інші подібні заходи мали чітке спрямування: не тільки перервати тяглість українського наративу (з ним і решти національних), а й нав'язати мешканцям невиразну й однакову ідентичність «советської людини», витерти пам'ять про культурне розмаїття і свободу визначення.

Дослідники зазначають, що старі мацеві з кладовища використали як бруківку для вимощення міських просторів, до слова, теж гетеротопійних: військової частини і психіатричної лікарні. На місці цвинтаря організували парк відпочинку «Ювілейний» із присвятою «50-річчю Жовтневої революції»: з танцювальним майданчиком, тиром і атракціонами. Закономірно, що здобутком такої політики стала цинічна деформація відносин містян із міським простором. Тільки після розпаду СРСР, 1992 р., його закрили, а ще через два десятиліття, 2015-го, території повернули статус некрополя.

Одним із перших меморативну роботу на кладовищі проводив острозький учитель і письменник Менахем Мендл Бібер (1856–1932). За п'ять років він очистив і дослідив значну кількість мацев, реставрував біографії похованих людей. За гіркою іронією долі, могилу самого Бібера знищили під час ліквідації кладовища. Роботи з відновлення місця пам'яті тривають у наш час. З ініціативи Григорія Аршинова на кладовищі споруджують Стіни пам'я-

³¹ Кравчук, К. (2017). Ключ від синагоги. Легенда про Острозьку синагогу. *Vaad України*. Retrieved from <http://vaadua.org/news/klyuch-vid-sinagogi-legenda-pro-ostrozku-sinagogu>.

³² Климчук, А.-А. (2011). Некрополі Острога. *Історія муніципалітету, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*, 3, 223.

³³ Arshynov, H. (2020). "We installed a third wall of memory...". *The Great Maharsha Synagogue in Ostroh*. Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/737342409734598/permalink/1874781679323993/>.

ті (їх уже три) з фрагментів віднайдених мацев ³³. Такий спосіб меморіалізації прокладає символічний міст від Острога до Стіни плачу в Єрусалимі й, ширше, самого священного міста, а, отже, пов'язує острозьку спільноту з Ізраїлем. При цьому хочу акцентувати, що «суцільний» простір – місце пам'яті завдяки роботі вже перетворився на дискретний простір, меморативний потенціал якого синергетично зріс завдяки появі окремих місць, сегментів у його структурі: відновленню могили Маршуе, будівництву Стін і, водночас, поверненню мацев, кожна з яких символізує пам'ять про конкретну людину. Втім, зусилля з відновлення простору інколи накликають незадоволення української громади міста. Наприклад, лунали скарги на те, що написи на мацевах івритом не містять українського перекладу. Це, безумовно, ускладнює міжкультурну комунікацію.

Могила Самуеля Едельса й образ паломницького міста

Постать Самуеля Едельса (Маршуе) (1555–1631), головного рабина Острога і ректора єшиви в XVII ст., видатного діяча і талмудиста, так само є «місцем пам'яті» єврейського Острога, як і географічне місце його поховання на Острозькому єврейському кладовищі. У перебігу тотальної декомунізації перейменування вулиці Ватутіна на вулицю Самуеля Едельса стало вигідним кроком до повернення місту втраченої ідентичності. Могила Маршуе щорічно є місцем паломництва близько 5 тисяч євреїв з усього світу. Марк Оже стверджує, що монументи претендують на «відчутне, матеріальне вираження ідеї постійності чи щонайменше довготривалості» ³⁴. Надгробний пам'ятник Едельсу парадоксально виявився дискретним знаком цієї сталості. Кілька разів знищений і потім відновлений, він і надалі артикулює неперервність єврейської спільноти в Острозі. Як і в історії Великої Синагоги, зв'язок могили Маршуе з сакральним світом підтверджує легенда. Згідно з нею, на початковому похованні лежав великий чорний камінь, який розколола блискавка. Усередині знайшли золото, яке розпродали серед побожних євреїв, а за виручені кошти встановили новий надгробок ³⁵. Рафаїл Шпізель коментує, що той перший монумент був зроблений із білого мармуру і простояв три століття, зокрема, навіть у Голокост, зі 62 слідами від куль. Проте під час ліквідації Острозького єврейського кладовища пам'ятник демонтували і вивезли, доля його невідома ³⁶.

Жест порятунку пам'яті зробили 1990 р. острожани, які переїхали до Ізраїлю, встановивши нову плиту з золотим написом. Проте невдовзі монумент розбили вандали. 1997-го острозька діаспора в Ізраїлі вдруге встановила оновлену надгробну плиту. Тенденція зберегти візуальну ідентичність нового і колишніх монументів – це турбота про згадану неперервність в умовах дискретності матеріальних артефактів.

2018 року акт вандалізму повторився: невідомі зруйнували огель на могилі Маршуе ³⁷. Поліція з'ясувала, що злочин не мав релігійної спрямованості, а був спробою пограбування скриньки для пожертв. Руйнування святинь, хоч би з якою метою, залишається огидною соціальною тенденцією. Однак, як відомо, тоталь-

³⁴ Оже, М. (2017). *Не-места. Введение в антропологию гипермодерна*. Москва: Новое литературное обозрение, 68.

³⁵ Шпізель, Р. (2004). Необычная и трагическая судьба памятника на могиле С. Эдельса (Маршуе) в Остроге. *Острозький краєзнавчий збірник*, 1, 38–39.

³⁶ Там же.

³⁷ «У Рівненській області поліція почала розслідувати факт пошкодження каплиці на єврейському кладовищі». (2018). *УНІАН*. Retrieved from <https://religions.unian.ua/judaism/10102481-u-rivnenskiy-oblasti-policiya-pochala-rozsliduvati-fakt-poshkodzhennya-kaplici-na-jevreyskomu-kladovishchi.html>.

на амнезія суспільства загрожує повторенням катастрофи. Тому сьогодні фундаментальним завданням є недопущення подібних ситуацій.

Сучасні міські практики роботи з пам'яттю про Голокост в Острозі

Новітня парадигма роботи з пам'яттю про Голокост спирається на засади визнання унікальності геноциду³⁸, фокусування на гуманістичних цінностях, інституціоналізації, тобто створення відповідних інституцій пам'яті (національних меморіалів, музеїв), освітньої і науково-пошукової роботи, здійснення перформансів пам'яті на державному рівні³⁹ тощо. Уявлення про соціальну відповідальність у контексті колективної відповідальності за дії спільноти, пише Оксана Довгополова, є тим, що має вирізняти сучасну роботу з травматичним минулим⁴⁰. Не менш важливо інтегрувати пам'ять про єврейське минуле і трагедію Голокосту в загальнонаціональний наратив, адже це є органічна частина історії місця, міста і всієї країни. Ба більше, пошук спільного для міської спільноти, урівняння всіх учасниць і учасників, зокрема, повернення маргіналізованих голосів у загальний контекст, є тим принципом, який дасть змогу нормалізувати конфліктні парадигми міжкультурних взаємин та історії.

Аналізуючи підходи і способи опрацювання теми Голокосту в Острозі й єврейського минулого загалом, передусім згадаю про встановлення пам'ятного знаку на Місці розстрілу, а також реставрацію й матеріальне відновлення місць, які постраждали від рукотворних руйнувань і часу. Ці форми роботи з місцями пам'яті, власне, є жестами матеріального збереження єврейської культури й увіковічення пам'яті, насамперед, про трагічні події у конкретному просторі. Важливим знаком збереження пам'яті стало надання звань Праведників народів світу мешканцям і мешканкам Острожчини. Такі історії підтверджують подвійну природу такої пам'яті, яка водночас звертається до повсякденного виміру універсальної трагедії і наголошує на щоденному приватному виборі людини, яка самостійно обирає бік добра або бік зла.

Крім того, з міжнародного досвіду відомо, що комеморація Голокосту ефективно працює в різних форматах: наприклад, перформансів і меморіальних музеїв, які виводять тему з (гіпер) локального на загальний рівень. Адже, на думку Емі Содаро, у світі після Голокосту утверджується космополітичний імператив пам'яті, що апелює до усталення потужного дискурсу прав людини. Це задає норми роботи для суспільств, які працюють із насильствами минулого⁴¹, у творенні «нової культури пам'яті» (Владислав Гриневич) і нової якості міської культури, якщо говоримо про місто. Утилітарність пам'яті про минулі трагедії робить її, по суті, єдиним ефективним інструментом для запобігання насильству в майбутньому⁴².

Перформативні практики поширені в українській політиці пам'яті Голокосту⁴³, пишуть Максим Гон і Наталія Івчик. На державному, національному рівні вони є частиною імплементованого меморіального законодавства, яке не лише містить норми про ви-

³⁸ Довгополова, О. (2018). Проблема цінностей у міжнародному праві в оптиці бачення Голокосту. *Українське право*. Retrieved from <https://ukrainepravo.com/scientific-thought/naukovadumka/problema-tsinnostey-umizhnarodnomu-pravi-v-optytsibachennya-golokostu/>.

³⁹ Гон, М., & Івчик, Н. (2014). Політика пам'яті України й Польщі щодо жертв Голокосту: особливості реалізації. *Intermarum: історія, політика, культура*, 1, 20.

⁴⁰ Довгополова, О. Проблема цінностей у міжнародному праві.

⁴¹ Содаро, Э. Мемориальные музеи.

⁴² Там же.

⁴³ Гон, М., & Івчик, Н. (2014). Політика пам'яті України й Польщі щодо жертв Голокосту: особливості реалізації. *Intermarum: історія, політика, культура*, 1, 20.

⁴⁴ Долганов, П. (2015). Формування та імплементація меморіального законодавства України у сфері вшанування пам'яті жертв геноцидів і подолання їхніх наслідків. *Голокост і сучасність*, 1 (13), 9–50.

⁴⁵ Карпець, М. (2017). Єврейський Острого: історії, які варто розповідати (Інтерв'ю). *Ostroh info*. Retrieved from <https://ostroh.info/publications/intervyyu/yevrejskyj-ostrog-istoriyi-yaki-varto-rozpovidaty-intervyyu/>.

⁴⁶ Манько, М. (2013). Перспективи створення музею єврейської історії та культури в складі Державного історико-культурного заповідника м. Острого. *Острозький краєзнавчий збірник*, 6, 460.

знання геноциду, а й зобов'язує до виконання певних комеморативних ритуалів ⁴⁴. Така практика реалізується у місті як щорічне вшанування загиблих у Голокості, яке здійснюють влада і громадськість Острога. Похід до місця трагедії як формат комеморації передбачає партисипативний елемент, тобто безпосередню участь людей у ритуалах пам'яті, своєрідній формі співпереживання травматичного досвіду.

Важливу роль у збереженні пам'яті про єврейське минуле відіграють освітні й культурні ініціативи. Динамічний проєкт Літньої школи з семітської філології при Центрі юдаїки Національного університету «Острозька академія» (керівник професор Дмитро Цолін) кілька років ревіталізував єврейське середовище Острога, поглиблюючи знання про місто за його межами. На період заходів Школи до міста приїздили вивчати мови, зокрема іврит та їдиш, багато людей, переважно євреї з різних кінців світу. Цей потужний освітній компонент пов'язав іпостась давнього центру єврейської освіти й культури з сучасним образом «міста-академії». Можливості повсякденної комеморації єврейського минулого міста засвідчила ініціатива «Острого: єврейська історія» ⁴⁵ (2017) історика Євгена Яковенка. Розміщені в центрі міста, у прохідній частині інформаційні стенди на будинку Маршала уможливають віртуальну міжкультурну зустріч у будь-який час задля ознайомлення з головними віхами єврейської історії Острога.

Фундаментальне значення мають заходи з відновлення кіркуну й Великої Синагоги, опрацювання карт і документів, пошуку масових могил, популяризації пам'яті про єврейську спільноту Острога в Україні й за кордоном, які проводить та очолює Григорій Аршинов. Ця робота є багатоаспектною, складною, надзвичайно важливою і затратною з усіх поглядів, але дає змогу гідно пошанувати минуле й знаходити та зберігати пам'ять про нього в теперішньому – для майбутнього. Наприклад, разом із керівником україно-єврейського релігійно-культурного центру «ЯХАД» Максимом Хоревим та іншими фахівцями й фахівчинями знаходять і перепоховують рештки на місцях масових убивств в околицях міста і далеко за його межами. Ймовірно, з часом вдасться створити окремий музейний простір і меморіал, присвячений жертвам Голокосту в Острозі. Адже ситуація з музейними ресурсами є непростю, хоча місцеві музеї організовують виставки, проводять просвітницьку роботу зі шкільною молоддю та містянами. Під час Шоа порятунком артефактів єврейської культури займався острозький музейник Йосиф Новицький (1878–1964). Наприклад, Микола Манько пише про монетно-речовий скарб, який, імовірно, належав знищеній у Голокост єврейській родині і нині зберігається в експозиції Музею нумізматики (зокрема, містить ритуальний срібний посуд) ⁴⁶. Виставку про історію єврейської громади міста проводили в Острозькому краєзнавчому музеї, де також збереглися деякі речі, що належали колишній єврейській громаді. Потреба окремого музейного простору, на мою думку, зумовлена низкою причин, серед яких низька поінформованість місцевого населення про свій край і Голокост, індиферентність до культурної історії, випадки вандалізму, а також необхідність хоча б символічного по-

вернення Острогів однієї з його раптово втрачених ідентичностей, його великого, якщо не центрального в довоєнний період єврейського виміру.

При цьому, з одного боку, сучасні меморіальні музеї покликані творити «протезну пам'ять», тобто особисті глибокі спогади і враження людей про трагедії, яких вони не бачили на власні очі ⁴⁷. З іншого, окремі фахівці й фахівчині вважають, що робота з травматичним минулим потребує залучення людей до позитивної взаємодії з місцем пам'яті, прикладом чого є «Простір синагог» у Львові, що поєднає меморативне місце і публічний простір ⁴⁸. Попри суперечливість різних концепцій, можемо висувати, що реалізація різних проєктів повернення, збереження пам'яті про єврейське минуле і Голокост в Острозі уможливить ближче знайомство самих мешканців і туристів із сучасним містом, поглибить соціальну взаємодію між місцями пам'яті й людьми, які щоденно чи інколи опиняються поряд. Фактично, в антиномії «трагічна пам'ять – позитивна інтеракція» ідеться про два різні явища, цілком придатні для впровадження: (1) меморіалізація місць і подій трагедії та (2) зустріч із втраченим культурним минулим, яке свого часу наповнювало місто життям. Загалом вважаю, що грамотний і багатоаспектний підхід допоможе розв'язати велике коло проблем, пов'язаних із колізіями соціальної та культурної (не)пам'яті й (не)свідомості міста сьогодні.

Висновки

Безумовно, пам'ятні місця і простори мають визначальне значення для збереження пам'яті про Голокост в Острозі, під час якого загинула більшість єврейського населення, і продовжують пам'ять про те мультикультурне місто, історія якого раптово обірвалася. Ці спогади фрагментарні, інколи спорадичні, сплутані, вибіркові: за словами Тараса Лютого, «пам'ять ніколи не буде тотальною. У ній завжди залишаються місця, які неможливо відтворити» ⁴⁹. Понад те, потенційна конфліктогенність будь-якого з наративів конкретної спільноти в полікультурному Острозі, вочевидь, досі залишається одним із факторів вандалізму щодо єврейської культурної спадщини міста.

Найглибше подія Голокосту разом із перипетіями Другої світової вплинула на самий спосіб існування Острога. По війні він із мультикультурного штетлу перетворився на типове советське місто, що досі почасти характеризується невизначеною, розмитою ідентичністю. Це доволі виразно можна витлумачити в словах однієї з мешканок у документальному фільмі «Острог: у тіні історії»: «Я громадянка Острога» ⁵⁰. Віднедавна зі стартом активних робіт для відновлення синагоги та кіркута, появою виставки «Острог: єврейська історія» та інших подібних проєктів єврейське минуле міста оживає. Водночас, сучасна парадигма наголошує на пошуках спільного, універсального наративу примирення, який визначає групову, колективну ідентичність, ураховуючи позитивний і рівний унесок усіх груп і персоналій. У цьому світлі відновлення і збереження пам'яті про місцеву єврейську спільноту й Голокост є обов'язковою частиною наративу сучасного міста. Загалом ба-

⁴⁷ Содаро, Э. Мемориальные музеи.

⁴⁸ Кобринович, М. (2018). Пам'ятати те, чого не бачили. (Пост)пам'ять про історію євреїв Львова. *Mistosite*. Retrieved from <https://mistosite.org.ua/ru/articles/pamiataty-te-choho-ne-bachyly-postpamiat-pro-istoriiu-ievreiv-lvova>.

⁴⁹ Лютий, Т. (30.01.2019). Глибини культурної пам'яті. *Verbum*, 16. Retrieved from <https://www.verbum.com.ua/01/2019/how-we-remember/depths-of-memory/>.

⁵⁰ Острог: у тіні історії. *Youtube*. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=dzwL1XEU7A>.

гатоаспектна реалізація культурної політики матиме позитивний вплив не лише на збереження пам'яті про Катастрофу, зростання історичної обізнаності мешканців і розвиток локального туризму, а й на символічне відновлення Острога в його культурній повноті. Адже, на моє переконання, повернення штетлу в наратив міста масштабуватиме культурну пам'ять, суспільну свідомість і відкритість до розмаїття.

References

- Andrukhovych, Yu. (2011). *Leksykon intymnykh mist*. Chernivtsi: Meridian Czernowitz.
- Arshynov, H. (2020). "We installed a third wall of memory...". In *The Great Maharsha Synagogue in Ostroh*. Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/737342409734598/permalink/1874781679323993/>.
- Assman, A. (2012). *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiaty*. Kyiv: Nika-Tsentr.
- Chumakov, S. (2004). Opys eskizu pamiatnoho znaku na mohylakh zhyteliv m. Ostroha, rozstrilianykh 04.08.1941 r. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*, 1, 54.
- Denysenko, H. (2012). Mistsia pamiaty i pamiatnyky zhertvam "Velykoho Teroru". *Kraieznavstvo*, 1, 101–108.
- Dolhanov, P. (2015). Formuvannia ta implementatsiia memorialnoho zakonodavstva Ukrainy u sferi vshanuvannia pamiaty zhertv henotsydiv i podolannia yikhnykh naslidkiv. *Holokost i suchasnist*, 1 (13), 9–50.
- Dovhopolova, O. (2018). Problema tsinnosti u mizhnarodnomu pravi v optytsi bachennia Holokostu. *Ukrainske pravo*. Retrieved from <https://ukrainepravo.com/scientific-thought/naukova-dumka/problema-tsinnosti-u-mizhnarodnomu-pravi-v-optytsi-bachennia-golokostu/>.
- Dovhopolova, O. (2019). Prychettist do spilnoty: pro istorychnu pamiat i zdatnist obyraty. *Verbum*, 16. Retrieved from <https://www.verbum.com.ua/01/2019/how-we-remember/historical-memory/>.
- Dovhopolova, O. (2020). Mapuvannia pamiaty. *Verbum*, 68. Retrieved from <https://www.verbum.com.ua/02/2020/cartography/memory-mapping/>.
- Dovhopolova, O. (2020a). Piatdesiat shariv pamiaty. *Verbum*, 76. Retrieved from <https://www.verbum.com.ua/04/2020/working-with-memory/fifty-layers-of-memory/>.
- Hon, M., & Ivchuk, N. (2014). Polityka pamiaty Ukrainy y Polshchi shchodo zhertv holokostu: osoblyvosti realizatsii. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*, 1, 18–30.
- Hrynevych, V. (2019). Podolannia totalitarnoho mynulooho – Chastyna 7: Pamiat pro Holokost yak yevropeyskyi vybir Ukrainy. *Ukraina moderna*. Retrieved from <http://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/hrynevych-overcoming-past>.
- Intergoyz, F. (2016). Vospominaniye chernykh dney 1941–1942 godov fashistskoy okkupatsii na Ukraine. Prebyvaniye moye v getto gor[oda] Ostrog Rovenskoy obl[asti]. *Yuvileinyi naukovyi zbirnyk do 100-richchia vidkryttia muzeiu v Ostrozi: 1916 – 11 (24) serpnia – 2016*, 280–286.
- Ivanov, S. (2009). Dolia yevreiskoho naselennia Ostroha pid chas nimetskoï okupatsii 1941–1944 rokakh. *Istoriia muzeinytstva, pamiatkookhoronnoi spravy, kraieznavstva i turyzmu v Ostrozi ta na Volyni. Naukovyi zbirnyk*, 2, 303.
- Karpets, M. (2017). Yevreyskyi Ostroh: istorii, yaki varto rozpovidaty (Interviu). *Ostroh info*. Retrieved from <https://ostroh.info/publications/intervyu/yevrejskyj-ostrog-istoriyi-yaki-varto-rozpovidaty-intervyu/>.
- Karpovets, M. (2014). *Misto yak svit liudskoho buttia*. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia".

Klymchuk, A.-A. (2011). Nekropoli Ostroha. *Istoriia muzeinytstva, pamiatkookhoronnoi spravy, kraieznavstva i turyzmu v Ostrozi ta na Volyni*, 3, 223–229.

Kobrynovych, M. (2018). Pamiataty te, choho ne bachyly. (Post)pamiat pro istoriiu yevreiv Lvova. *Mistosite*. <https://mistosite.org.ua/ru/articles/pamiataty-te-choho-ne-bachyly-postpamiat-pro-istoriiu-ievreiv-lvova>.

Kravchuk, K. (2017). Kliuch vid synahohy. Lehenda pro Ostrozku synahohu. *Vaad Ukrainy*. Retrieved from <http://vaadua.org/news/klyuch-vid-sinagogi-legenda-pro-ostrozku-sinagogu>.

Kyrydon, A. (2013). Prostir pamiaty: instrumentalizatsiia poniattia. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny*, 12, 203–208.

Kyrydon, A. (2017). Studii pamiaty v prostori suchasnoho humanitarnoho znannia. *Mizhdystyplinarni humanitarni studii. Ser.: Istorychni nauky*, 3, 195–198.

Liutyi, T. (2019). Hlybyny kulturnoi pamiaty. *Verbum*, 16. Retrieved from <https://www.verbum.com.ua/01/2019/how-we-remember/depths-of-memory/>.

Manko, M., & Shpizel, R. (2001). Pamiatky yevreiskoi istorii ta kultury v zibranni Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka Ostroha. *Materialy IKh mizhnarodnoi naukovoï konferentsii “Dolia yevreiskoi dukhovnoi ta materialnoi spadshchyny v KhKh stolitti”*. Retrieved from <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf67.htm>.

Manko, M. (2013). Perspektyvy stvorennia muzeiu yevreiskoi istorii ta kultury v skladi Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka m. Ostroh. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*, 6, 458–463.

Monolatii, I. (2018). Odesa yak mnemonichniy symvol. *Zbruc*. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/83033>.

Nora, P. (1999). *Problematika mest pamyati. Frantsiya-pamyat*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburskogo universiteta.

“Ostrog”. (2009). In Sh. Bronstein (Transl.), *Encyclopedia of Jewish Communities in Poland*, V. Yad Vashem, Jerusalem.

Ostroh u Druhii svitovii viini. *Derzhavnyi Ostrozkyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk mista Ostroha*. Retrieved from <https://ostrohcastle.com.ua/ostrog-u-drugij-svitovij-vijni/>.

Ostroh: u tini istorii. *Youtube*. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=-dzwL1XEU7A>.

Ozhe, M. (2017). *Ne-mesta. Vvedeniye v antropologiyu gipermoderna*. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye.

Perlshteyn, A. (1847). Opisaniye goroda Ostroga. *Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh pri Moskovskom universitete*, god 3, 4, 137–142.

“Prostir synahoh” v Ostrozi? Yak vidnovliuiut naibilshu yevreisku sviatyniu u misti. (2017). *Ostroh info*. Retrieved from <https://ostroh.info/publications/intervyu/prostir-synagog-v-ostrozi/>.

Romanyshyn, V. (2011). Heopoetyka yak khudozhnia topohrafiia ta teoretychna refleksii nad literaturnym chasoprostorom. *Problemy humanitarnykh nauk*, 28, 242–253.

Rouble Blair, A. (2005). *Creating Diversity Capital: Transnational Migrants in Montreal, Washington and Kyiv*. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Semenova, V. (2009). Kartirovaniye gorodskogo prostranstva: osnovnyye podkhody k vizualnomu analizu. In P. Romanov, & E. Yarskaya-Smirnova (Eds.), *Vizualnaya antropologiya: gorodskiy karty pamyati*. Moskva: OOO “Variant”. TsSPGI.

Shpizel, R. (2004). Neobychnaya i tragicheskaya sudba pamyatnika na mogile S. Edelsa (Marshuye) v Ostroge. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*, 1, 38–39.

Smyrnov, A. (2016). Spohady Fedora Interhoiza yak dzherelo z istorii Holokostu na Ostrozchyni. *Ostrozkyi naukovyi zbirnyk. Yuvileine vydannia do 100-richchia vidkryttia muzeiu v Ostrozi 1916 – 11 (24) serpnia – 2016*, 280–286.

Sodaro, E. (2019). Memorialnyye muzei: vznikoveniye novoy formy. *Novoye literaturnoye obozreniye*, 6, (128). Retrieved from https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyy_zapas/128_nz_6_2019/article/21885/.

Trofymovych, V., & Ivanov, S. (2015). Holokost na okupovanii Volyni. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 24, 74–101.

“U Rivnenskkii oblasti politsiia pochala rozsliduvaty fakt poshkodzhennia kaplytsi na yevreiskomu kladovyshchi”. (2018). *UNIAN*. Retrieved from <https://religions.unian.ua/judaism/10102481-u-rivnenskiy-oblasti-policiya-pochala-rozsliduvati-fakt-poshkodzhennya-kaplici-na-yevreyskomu-kladovishchi.html>.

Usatenko, I. (2018). Bilia vytokiv vinnytskoho mifu. *Ukraina moderna*. Retrieved from <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/usatenko-vinnyt-sia>.

“V Ostrozi svastyku namaliuvaly na stendi, yakyi vstanovleno na budynku Marshada – naistarishomu kamianomu budynku v misti”. (2020). *Rivne vechirnie*. Retrieved from <https://rivnepost.rv.ua/news/oskvernili-svas-tikoyu-budinok-rabina-maharsho>.

Khrystyna Semeryn

REMEMBRANCE OF THE HOLOCAUST IN OSTROH: MEMORY PLACES AND SPACES, AND (COM)MEMORATIVE PRACTICES OF WORK WITH THEM

During the Holocaust in Ostroh, the majority of the Jewish community, accounted from 64% to 70% of the then population and existed since the late 14th century, was ruined. The structure of the city was destroyed, and its multicultural history was broken up. A further totalitarian policy of the Soviet regime tried to deprive the material media of memory of its socio-cultural context and authenticity. In the article, I review the central locations saving the memory about the Holocaust, their current state, as well as memorial practices and forms of working with them. After the Shoah, the ancient Jewish cemetery in Ostroh was transformed into a Soviet recreation park. The territory of the Ostroh Jews' execution was initially determined by the formula of the general identity of the “city residents,” notwithstanding the fact that the Nazis murdered the Jews overwhelmingly because of their origin. The Great Synagogue was for a long time a warehouse, and then it became almost a ruin. The march of the Maharsha was rebuilt and gradually restored only after Ukraine's independence. I draw attention to the various forms of vandalism: garbage disposal, the destruction of graves, and the “Nazi” graffiti, which are still relevant regarding the Ostroh Jewish heritage. On a positive note, the dominant memory locations are now restored or being in the state of restoration. The variety of ways to work with them includes practices such as performances of remembrance, restoration and reconstruction, educational and tourist activities, an analysis of sources, documents, maps, decryption of texts and inscriptions, searches the graves, etc. In the same way, the development of an adequate policy aimed at preserving memory about the city's lost identity and at intercultural understanding, developing tolerance and social consciousness, is of great importance today.

Keywords: *memory, the Holocaust, Urban Studies, Ostroh, a memory place, memorial landscape, commemoration.*

DOI 10.15407/mics2020.09.141

УДК 94(477.83):82-31

Іван Монолатій,

доктор політичних наук, професор

Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника

iwan.monolatiy@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8963-774X>

ВІД МІСТА-ПЕРЕХРЕСТЯ ДО МІСТА-ЖЕРТВИ: ЛЬВІВ У РОМАНІ ЮРІЯ ВИННИЧУКА «ТАНГО СМЕРТІ»

У статті на основі аналізу особливостей роману Юрія Винничука «Танго смерті» проаналізовано авторські наративні стратегії переосмислення на прикладі Львова сюжетів міської історії у 1930–1940-х роках, реконструкції колективної і персональних пам'ятей містян. Проаналізований письменницький текст є суттєвим прикладом «вписування» Львова у пам'яттєвий дискурс сучасної української літератури, а тому має два часові зрізи – довоєнний/воєнний (міжвоєнний період, роки Другої світової війни) і сучасний. Досліджувані події вивчаються як історія містян (зокрема взаємин дітей бійців Армії УНР, розстріляних 1921-го під Базаром), які є носіями різних, часто конфліктних національних ідентичностей, виклику щодо можливостей реконструкції пам'яті про «спільний» Львів в умовах військово-політичного конфлікту і радикального загострення міжнаціональних взаємин, а також як відновлення пам'яті про Янівський концентраційний табір. Стверджується, що уявну та справжню поліфонію взаємин у передвоєнному Львові (як і в інших містах Галичини), а також дитинство-юність героїв «історичної» частини роману Ю. Винничука руйнує вересень 1939 року. Події Другої світової війни, описані на прикладі Львова, є важливим компонентом міської пам'яті, а пережиті страждання героїв роману можна назвати одним із потужних детермінантних елементів національної ідентичності. У своєму романі Ю. Винничук вдається до отілеснення музики, інсценізуючи текст роману як «танго», створюючи тим самим партитуру поліфонічності Львова з міста-перехрестя у місто-жертву з його мешканцями. На прикладі роману Ю. Винничука показано, що «львівська» пам'ять є маркером темпорального горизонту, зокрема комунікативна пам'ять передає історичний досвід міста у межах індивідуальних біографій протагоністів роману за допомогою живих спогадів, безпосереднього досвіду й усної оповіді. Запропоновано розглядати письменника як носія мнемонічного інформаційного ресурсу, того, хто накопичує пам'ять про трагічні сторінки міської історії і ретранслює до своїх сучасників. Аналіз роману Ю. Винничука «Танго смерті» показує, що, по-перше, Львів є прикладом не так символічного, як цілком реального місця пам'яті, і, по-друге, підтвердженням сучасної тези А. Асман про місце пам'яті, що «освячене присутністю мертвих».

Ключові слова: *Львів, комунікативна пам'ять, пам'яттєві репрезентації, травматичний досвід, Юрій Винничук.*

© Монолатій Іван, 2020

Пошуки місця й не-місця у сучасній українській літературі, зокрема творення письменницьких образів світу, людських уявлень простору, поєднуються нині з символічними і уявними локаціями. Серед них власне й рецепція «міської пам'яті» і (ре)конструювання письменниками символічного простору міста, його просторів спогаду – свідомого чи несвідомого згадування про досвід, пережитий і/або перетворений на правду чи міт.

І саме вони завжди формують нескінченну палітру відтінків пам'яті – активної, латентної або «пам'яті без пам'яті» (вислів П. Нора ¹). А що «певне місце пам'яті передбачає відчуття належності, досвід розділеної спільноти; передбачає належність часові, тривалість створення, ферментації» ², сучасна література розрізняє історичну та колективну пам'ять, визначає пам'ятєву спадщину тієї чи тієї нації. Парадигмальними медіями пам'яті (поняття А. Ассман ³), окрім зображень, почасти може бути й сучасна література про міста. Її підвалинами завжди є зустріч – саме те, що артикулює досвід контакту однієї людини з іншою, з іншою статтю, іншими поглядами, іншими відчуттями, словом, іншим світом, що завжди поруч. Адже, як висновує Л. Ірігаре, «перехрестя між обома нашими існуваннями повертає кожного з нас до самого себе. [...] Ми повертаємось до знехтуваного, однак визначального для людей буття-у-світі: буття з іншим як іншим» ⁴.

В Україні небагато міст, які можуть похвалитися тим, що їхню біографію упродовж давньої і нової історії писали не лише окупанти, а й «Інші свої», рясно занотовуючи розмаїтість «строкатої плями на сході Європи» ⁵. Тож характеристика, що її дав 1924-го Львову Й. Рот, на той час журналіст «Frankfurter Zeitung», ніби підсумувала попередній досвід міста: «Місто – строката пляма, червоно-біла, синьо-жовта і трішки чорно-жовта. Не знаю, кому може це завадити. Та строкатість не кричить, не засліплює, не привертає до себе загальної уваги, вона не самодостатня, як строкатість східних містечок на Балканах [...]. Багатомовна барвистість міста Лемберга ще тільки-но прокидається, ще не набрала сили. То ніби провесінь розмаїття» ⁶.

«Львівський текст», як і саме це місто в літературі – вже давно стали поняттями метаісторичними. Приміром, лише сучасна оцінка місця Львова в антологіях, як одного зі способів репрезентації української літератури початку ХХІ ст., балансує між двома поняттями – «місто в мініатюрі» й «залізничний вузол літератури» ⁷. Додаймо сюди й «львівську» літературну легенду, що її створили в українській діаспорі письменники-вигнанці з рідного міста. Їхнім своєрідним маніфестом можна вважати рядки З. Тарнавського: «Намовляв я своїх приятелів і знайомих, щоб ішли зі мною до Львова. Ніхто з них не хотів. Ніхто. Тому я пішов сам. І був я у Львові. Недавно. Розкажую це тільки вам одному, вам, що так любили Львів, і, може, ще далі його любите» ⁸.

На межі нового тисячоліття в українське письменство «львівського» героя – Уліссея – запровадив І. Лучук: «Улісей жив у Львові. Жив Уліссей у Львові граді та й нікуди не хотів з нього вибиратися. Ніколи не виникало в нього бажання покидати своє рідне місто. [...] Львів не був ні Аргосом, ні Атенами, ні Колофо-

¹ Нора, П. (2014). *Теперішнє, нація, пам'ять* (Пер. з фр. А. Рєпи). Київ: Кліо, 188.

² Там само, 244.

³ Ассман, А. (2012). *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті* (Пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Дорошчева, О. Юдін). Київ: Ніка-Центр, 241.

⁴ Ірігаре, Л. (2018). Світ по той бік світу (Пер. з англ. А. Кравець). У К. Міщенко, Штретлінг (Ред.), *Рухливий простір. Міждисциплінарна антологія*. Київ: Медуза, 120.

⁵ Рот, Й. (2011). *Вибране* (Пер. з нім. М. Ільтичної за ред. І. Андрущенко). Київ: Україна: Український письменник, 230.

⁶ Там само.

⁷ Галета, О. (2015). *Від антології до онтології: антологія як спосіб репрезентації української літератури кінця ХІХ – початку ХХІ століття*. Київ: Смолоскип, 329, 349.

⁸ Тарнавський, З. (1954). Дорога на Високий Замок. У Б. Романенчук (Ред.), *Львів: літературно-мистецький збірник. В 700-ті роковини заснування княжого города*. Філадельфія; Київ, 59.

⁹ Лучук, І. (2000). *Улісея: роман*. Львів: Класика, 4.

¹⁰ Грицак, Я. (2011). *Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї*. Київ: Критика, 103–124.

¹¹ Гінріхс, Я. П. (2010). *Lemberg – Lwów – Львів: Фатальне місто* (Пер. з нідерланд. Я. Довгополий). Київ: Видавництво Жупанського, 14, 15.

¹² Шльогель, К. (2016). *Український виклик. Відкриття європейської країни* (Пер. з нім. Н. Комарової). Київ: Дух і Літера, 321.

¹³ Андрухович, Ю. (2011). *Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геополітики та космополітики*. Київ: Meridian-Czernowitz, Майстер книг, 261.

¹⁴ Там само, 261–281.

¹⁵ Ассман, А. Простори спогаду, 343.

¹⁶ Андрухович, Ю. *Лексикон інтимних міст*, 275.

¹⁷ Винничук, Ю. (2013). *Танго смерті: роман*. Харків: Фоліо, 2

¹⁸ Поллак, М. (2015). *Отруєні пейзажі* (Пер. з нім. Н. Ваховська). Чернівці: Книги-XXI, 20.

ном, ні Родосом, ні Саламіном, ні Смірною, ні Хіосом. Теж Львів не належав до жодної із сімох Церков: ні до Ефесу, ні до Смірни, ні до Пергаму, ні до Тіаридів, ні до Сард, ні до Філадельфії, ні до Лаодикії. Львів двічі не був Смірною, і тричі не був магометанським Ізміром. Львів належав Богові і собі»⁹. І лише після 2000-го розпочалися справжні «Страсті за Львовом», описані Я. Грицаком в однойменному есеї 2002 р., що підсумував чи, радше, роз'ятрив сюжети пам'ятей/мітів про «міт австрійського Львова», «міт утраченого центральноєвропейського Львова», «Львів східноєвропейський, незмітологізований» чи «Львів постсоветський, між Палермом і Парижем, Вроцлавом і Донецьком»¹⁰.

Тож не знати, чи закономірно, а чи ні, однак до дискусії про те, як Львів пам'ятає і забуває, долучилися й зарубіжні не-письменники. І якщо для Я. П. Гінріхса Львів – це «фатальне місто» («Львів скидається на меланхолійні декорації, що стоять на задньому плані, простір якого щораз використовувався і оформлявся в двадцятому сторіччі наново, а мешканці були маріонетками, які не розпоряджалися своєю долею») ¹¹, то для К. Шльогеля Львів – «столиця європейської провінції» («Місто, здатне говорити про себе, знайде й мову для того, що з ним відбувається. Може, воно навіть поверне собі те багатоголосся, за допомогою якого лише й можна розповісти про долю цього центральноєвропейського міста. І не тільки Львова») ¹².

Охопити деякі значення Львова зі змінними властивостями почасти вдалося Ю. Андруховичу, адже він стверджував, що «Львів романний – у тому сенсі, що його романи ще не написані» ¹³, а тому переконував, що Львів – «місто-порт», «місто-перехрестя», «місто-цирк», «місто-дури́світ», «місто-кат», «місто-жертва», «місто-патріот», «місто-дисидент», «місто-цвинтар», «місто-симулякр» і «місто-фантазм» ¹⁴.

А що Львів, як і більшість українських міст, є прикладом не лише символічного, а й цілком реального місця пам'яті, того, що «освячене присутністю мертвих» ¹⁵, важливими є рядки Ю. Андруховича про це: «Усі, кого мені так не вистачає в місті, або замордовані, або втекли, або не витримали, або не народилися. У Львові забагато, як на таке невелике місто, проклятих місць. Їхні імена – Тюрма на Лонцького, Бригідки, Шталаг 328 – Цитадель, Янівський концтабір, гетто, Лисинецький ліс» ¹⁶.

Тож суттєвим прикладом «вписування» Львова у пам'яттєвий дискурс сучасної літератури став роман Юрія Винничука «Танго смерті». Вже загальновідомо, що події у цьому творі, який має два часові зрізи – довоєнний/воєнний (Другої світової війни) і сучасний, розгортаються, передусім, у Львові як історія взаємин дітей бійців Армії УНР, розстріляних 1921-го під Базаром ¹⁷. Той факт, що ці батьки та їхні діти є носіями різних, часто протилежних, національних ідентичностей – української, польської, німецької та єврейської, становить від самого початку оповіді, з одного боку, виклик щодо можливостей (ре)конструкції пам'яті про «спільний» Львів в умовах військово-політичного конфлікту і радикального загострення міжнаціональних взаємин, а з іншого – відновлення пам'яті про один з «отруєних пейзажів» (поняття М. Поллака ¹⁸) міста – Янівський концентраційний табір.

Історичний вимір роману Ю. Винничука одразу апелює до пам'яті і трагедії, фактично, до трагічної пам'яті про українські національно-визвольні змагання ХХ ст., дихотомію «кат»/«жертва»: «Там нагорі падає сніг, каркають ворони, тріщать дерева від морозу, а десь далеко порипує сніг під чоботами убивць. [...] Четверо молодих чоловіків сидять у схроні, прислухаються до гавкоту, потім, презирнувшись, палять якісь папери, з продухвини виповзає дим. Відтак вони перевдягаються у чисті сорочки і моляться. Моляться різними мовами не разом, а кожен окремо, і молитви їхні різними мовами. [...] Троє сідають [...] руки усіх трьох влягаються поруч. Вони мовчки чекають. Страху нема в їхніх очах. Кожен думає про своє. Четвертий бере з руки скрипку [...] Рука зі смичком торкається скрипки, і лунає мелодія танга. [...] А потім рука одного з них тягнеться до в'язанки гранат...»¹⁹.

¹⁹ Винничук, Ю. Танго смерті, 4.

Лише на перший погляд такий авторський прийом – почати роман із одним із його фіналів. Ймовірно, місія наратора – представлення тих, про кого оповідатиме і/або пошук відповідей на запитання, що означає бути людиною, а що таке людське забуття. Тож тут дві травми життя (почуття кривди, несправедливості, біль) і смерті (жалоба) осмислюватимуться як певний переказ, передання життєпису померлого, його відомих і невідомих взаємин, контактів, впливів тощо²⁰.

²⁰ Монолатій, І. (2015). *Вічний жид з Коломиї. «Українець» Мойсєєвого визнання Яків Саулович Оренштайн*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 374.

Автор, без непотрібних відступів, апелює до родинних історій своїх героїв, їхніх спогадів про батьків: «Я знав свого тата більше з фотографій, бо мій тато Олександр Барбарика загинув 22 листопада 1921 року, коли мені було чотири роки [...]». Усе життя мені не вистачало татка, і з кожним роком все дужче [...]. Але не тільки я не міг змиритися із загибеллю батька, бо там, під Базаром, загинули батьки трьох моїх друзів Йоська, Вольфа і Яська: Леопольд Мількер, жид, [...] під час походу завідував аптекою лазарету; Броніслав Білевич, поляк [...] в армії УНР з 1919 року; Енерст Єгер, німець, [...] в армії УНР з 1920 року. Усі вони загинули за Україну, але чим для них була Україна?»²¹.

²¹ Винничук, Ю. (2013). Танго смерті, 15.

Цей вступний сюжет нерозривно пов'язує спогади та історію, адже, як зауважує наратор, «ми пам'ятали уже до деталей, що і як тоді відбувалося [...] вгадуючи, де чий батько [...] то все одно кожен уже встиг вибрати “свого” батька, який бодай трохи скидався на ім'я спогади дитинства і на ті фотографії, які залишилися у нас»²². Згадка про спогади дитинства і зокрема перегляд світлин свідчить не тільки про свідоме заперечення Винничуковими героями факту забуття власних батьків, а й про втечу в абстракцію через прискіпливу деталізацію у фотографіях.

²² Там само, 16.

Надзвичайно важливо, що прототипами героїв Ю. Винничука, фактично, стали реальні герої – вояки Повстанчої армії, учасники Першого Зимового походу, страчені у м. Базар 21 листопада 1921 р.: Олександр Барбарика (насправді – Олександр Опанасовий Барбарина (нар. 9.11.1905, Подільська губернія, писар штабу 4-ї Київської дивізії)); Леопольд Мількер (насправді – Леопольд Адольфович Мількер (1901, Галичина, завідувач аптеки лазарету 4-ї Київської дивізії)); Броніслав Білевич (насправді – Броніслав Францевич Білевич (1895, с. Гвозді (?) Новоград-Волинського по-

віту Волинської губернії, козак 29-го куреня 4-ї Київської дивізії, лицар Залізного Хреста)) і Ернест Єгер (насправді – Ернест Артурович Єгер (1890, м. Прага, завідувач зброї 4-ї Київської дивізії))²³.

А що головним для дітей героїв було загальне запитання «За що згинули?» («я не раз ставив собі питання: якщо мій тато загинув за Україну, то за що згинули батьки Яся, Вольфа і Йоська? Та й вони самі теж цього не знали, і це нас найбільше мучило»²⁴), важливою на цьому етапі читання твору стає тема дітей багатонаціонального Львова.

Саме ця ознака, передусім і в цілому, стала для сучасників фігурантів Винничукового твору тим пробним каменем, коли «майже кожний окремо і різними дорогами, позасвідомо, потім і свідомо, находив зв'язок з народом, один скоріше, інші пізніше [...]. Проте тільки незначна кількість потонула в чужому морі»²⁵. Однак, ніби заперечуючи усталену серед львів'ян того покоління тезу, що «доля не пощастила черпати з традиції, яку виносить з рідної хати»²⁶, наратор розповідає про зустрічі дітей та їхніх матерів – спочатку на символічній могилі (що надає цьому сюжету мнемонічного виміру), а потім – у їхніх помешканнях, актуалізуючи, таким чином, ідею «символічної родини» (поняття Д. Морлі²⁷): «Наші матері – Влодзя Барбарика, Голда Мількер, Ядзя Білевич і Ріта Єгер – зазнайомилися у десяту річницю Базару, зійшовшись до символічної могили на Янівському цвинтарі, а що всі четверо були львів'янками, то хутко заприятелювали і стали все частіше здибатися, а дітлахам з того тільки радість, бо мали ми аж три Різдва і три Великодні – католицький, греко-католицький і жидівський – і залюбки гостювали одні в одних, ласуючи то червоним козацьким борщем [...], то надіваною рибою [...], то пирогами з квашеною капустою, то кислими голубцями [...], то ковбасками по-баварськи, то фантазійними перекладенцями, пляцками, струдлями і прецлями [...]»²⁸.

Більше того, автор «поселяє» своїх персонажів «одне від одного неподалік» у межах міста: «Я з мамою і Йосько з пані Голдою на Клепарові, Ясь із пані Ядзею на Браєрівській, [...] а Вольф із пані Рітою на Городоцькій»²⁹ (а також посилає їх вчитися до однієї школи). Однак разом колядують вони вже поза містом, передусім для «чужих» і людей старших віком: «Колядували ми на трьох мовах і навіть їздили у Винники, де була німецька колонія, і колядували для німців, а ті не могли натішитися, бо там залишилися уже здебільшого старші люди, а молоді повийжджали до фатерлянду, і не було кому їм рідною мовою заколядувати, аж поки ми не з'явилися»³⁰.

Ці «різноетнічні» дитячі спогади, репрезентовані у романі Ю. Винничука, суттєво доповнюють оповіді про епіцентри міської торгівлі, а, отже, й міжнаціональної (міжконфесійної) взаємодії. Тут Львів виступає містом діалогу «інших», передусім у царині етнічного бізнесу – покупців і продавців, що їх автор свідомо наділяє «єврейськими» і «польськими» образами, натякаючи на матерів своїх героїв:

«Коли посеред Ринку зустрічаються оздоблені квіточками і пір'ячками два капелюшки, це подія звична і повсюдна, на неї

²³ Тинченко, Я. (2017). *Лицарі Зимових походів 1919–1922 рр.* Київ: Темпора, 591, 559, 591, 560.

²⁴ Винничук, Ю. (2013). Танго смерті, 17.

²⁵ Білозор, В. (1953). Діти Львова. У *Наш Львів. Ювілейний збірник 1252–1952*. Нью-Йорк: Червона калина, 109.

²⁶ Там само.

²⁷ Morley, D. (2011). *Przestrzenie domu. Media, mobilność i tożsamość* (Przełożyła Jolanta Mach). Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 41–43.

²⁸ Винничук, Ю. Танго смерті, 17.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само, 19.

жоден перехожий уваги ніколи не звернув би, та коли до купи сходяться аж чотири капелюшки, [...] їхні власниці лопочуть, не переводячи духу, захлинаючись словами і враженнями:

Пані Голдо, як ся маєте?

- Гут, гут, пані Влодзю. Лікоть мені цілий день болит. А ось і пані Ядзя! Пані Ядзю, що купилисьте? Каляфйори нинька подуріли в ціні!

- То не каляфйори подуріли, а люди. Де ж бо такі ціни правити!

- Пані Ріто! І ви тут! Як файно, жи ми ся всі до купи зійшли не?»³¹.

Як бачимо, суттєвим тут є показ (хоча й не надто детальний) тих «жіночих образків», про які писав ще Л. фон Захер-Мазох у своєму однойменному творі. Взагалі-то осмислення прийомів німецькомовної літератури XIX ст. і перекочування їх в авторську мову є притаманним Ю. Винничукові. Скажімо, текстуальною подібністю *a la* К. Е. Француз і паралелізмами віє від невеличкого фрагмента про купівлю риби на львівському ринку, про що розвідала своїм товаришкам Голда Мількер – варіація на кшталт «Ярмаркового дня у Барнові» (єдине застереження – у К. Е. Францоza торговка-єврейка пропонує покупцеві качку)³²:

«- Я ледве-м зіпсованого коропа не купила. Питаю перекупку, чи він бодай ще живий, а та мені відказує: “Йой, пані, я сама не знаю, чи жива в такі тяжкі часи, то звідки маю знати, чи та риба жива”. – “А може, – кажу, – вона здохла?” – “Ай, та де здохла? Спить!” – “Спить? А я чую, жи шось від неї тхне”. А вона: “Ай, пані, а ви коли спите, хіба за себе ручаєте?”

А йдіт!

- Я їй по жидівському і вона мені по-жидівському, і все одно бреше в живі очі! [...]»³³.

І вже аналогічно до коломийського «жіночого» ринку XIX ст. Л. фон Захер-Мазоха³⁴, на ринку, «жіночому», львівському 1920-х, «все шумує, гуде, злива голосів хлюпотить, розтікається, перетворюючись на різнокрилу какофонію, а серед того всього виділяються голоси перекупок, які здатні загулювати будь-кого і нікого не бояться [...]», а тому Винничуковий наратор зауважує, що він «завше любувався тими поважними персонами, більшість із пережили не одного свого чоловіка і хуленько віддавалися за іншого так, мовби то були писані кралі [...]»³⁵.

Натомість для дітей-хлопчаків найбільшу цікавість, побіч запахів Львова у різні пори роки й оглядин на львівському Ринку торговців і гуцулів зі Сколого, Косова, Жаб'єго³⁶, становила та частина міста, куди ходилося з мамою залюбки:

«Кракідали – дивовижний світ, який розпочинався за Оперним театром і манив до себе уже одною лише назвою, у якій причаїлася велика загадка, бо в уяві одразу спливають крокодили, хоча жодних крокодилів там не було, то був лише чудернацький покруч з назви Краківського передмістя, де кипіли базарні пристрасті й вирувала тандита чи, як її називали жиди, Тандмарк. Мабуть, саме так виглядають і легендарні базари Близького Сходу, довкола площі розташувалися крамниці, а перед ними і всюди, куди лиш оком

³¹ Винничук, Ю. Танго смерті, 36.

³² Француз, К. Е. (2010). *UCRAINICA. Культурологічні нариси* (Упор., пер. з нім., передм., комент. П. Рихла). Чернівці: Книги-XXI, 44–45.

³³ Винничук, Ю. Танго смерті, 36–37.

³⁴ Захер-Мазох, Л. (1999). *Вибрані твори*. Львів: Літопис, 19–20.

³⁵ Винничук, Ю. Танго смерті, 37–38.

³⁶ Там само, 41–46.

не кинь, ятки з розмаїтим товаром, передусім з одягом і взуттям. Кракідали – це справжнє царство жидівське, тут можна побачити і вбраних на європейський манір поважних пань та панів, і бородатих хуситів з довгими пейсами в чорних атлясових халатах і капелюхах, і засмальцьованих жидівок, які, понатягавши на себе незліченне манаття, скидалися на головки капусти. Посеред тісноти тієї безлічі яток перекупники й шахраї голосно вихваляють свій товар, а поміж тим димлять п'єсики на коліщатках, на яких парують нехитрі перекуски. А головне – треба пам'ятати, що так само, як на базарах Стамбула, Танжера, Маракеша чи Каїра, можна і навіть треба торгуватися й збивати ціну, починаючи від її половини. Поруч із гендлярями жидівськими сновигають українці й поляки, панує постійний рух, а в повітрі бринить какофонія звуків»³⁷.

³⁷ Там само, 48.

Такий опис Кракідалів, погодьмося, викликає у нашої уяві призабуті ярмаркові описи Л. фон Захер-Мазоха. Щоправда, вже у роки Другої світової війни ця торговиця, хоча й не втратила «свого значення і свого імені», була вже іншою: «...тут сновигали своєрідні маклери, які вміли полагоджувати контакт з чекістами і працівниками тюрем, тут можна було дізнатися останні новини лондонського радіо і дату та час чергової міліцейської облави, купити німецького паспорту і знайти провідника через кордон»³⁸.

³⁸ Там само, 289.

Уявну та справжню поліфонію взаємин у передвоєнному Львові (як і в інших містах Галичини), а також дитинство-юність героїв «історичної» частини роману Ю. Винничука руйнує вересень 1939 року. Найперше хлопці зголосилися до польського війська як ополченці, адже, як і решта оборонців міста, знали: «...треба боронити Львів, і боронити його мали командири, які потрапили сюди випадково й ніколи не працювали в штабах, недобитки, резервісти, поліція і ми, ополченці, які ще й не нюхали пороху»³⁹. Однак 17 вересня, коли вони дізналися про вступ радянських військ на східні терени Польщі, «уже розпач закрадається в душу, розпач і невідомість»⁴⁰. До Львова більшовики входили «правим хідником», а роззброєна польська армія покидала місто «лівим хідником»⁴¹, розпочинався період арештів, реквізицій, депортацій. Після першої ночі радянської окупації 22–23 вересня 1939 р. Львів «прокинувся вже від зовсім інших незвичних звуків. Не чути було усіх тих голосів, якими жило місто дотепер [...] тепер то вже було місто переможене, впокорене і полонене, місто-невольник, смуток і зневіра з'явилися на обличчі львів'ян»⁴².

³⁹ Там само, 238.

⁴⁰ Там само, 245.

⁴¹ Там само, 258, 259.

⁴² Там само, 268.

Задля більшої аргументації зла, яке входило у повсякдення містян, письменник описує ті «порядки», що їх принесли «колонізатори із Союзу» до Львова, здивування його героїв від «радянських людей, які прибули в Галичину», брутальність тієї атмосфери, яку вони активно конструювали у місті⁴³. Її початковий етап – «визволення львів'ян з їхніх помешкань і майна», епоха «уплотнення», депортації «ворогів пролетаріату» углиб Радянського Союзу, спалювання книг, виданих «українськими націоналістами», боротьба проти дзеркал, які «нізачо не бажали розлучатися з відображеннями своїх колишніх господарів» і прокляття «ненависного світу, який загарбали, але не підкорили»⁴⁴. Фінал радянської окупації Львова – «кривава неділя» 22 червня 1941 р. – розстріли енкаведистами безневинних жертв сталінського режиму.

⁴³ Там само, 306–311.

⁴⁴ Там само, 318–319.

⁴⁵ Марська, В. (1952). *Буря над Львовом. Повість у двох частинах*. Філадельфія; Київ, 121, 122, 131, 141, 143, 159, 171, 209.

⁴⁶ Там само, 131, 147.

⁴⁷ Марська, В. *Буря над Львовом*, 48; Винничук, Ю. *Танго смерті*, 57.

⁴⁸ Марська, В. *Буря над Львовом*, 84, 85, 105; Винничук, Ю. *Танго смерті*, 237–243.

⁴⁹ Винничук, Ю. *Танго смерті*, 322, 323.

Зауважмо: цей «логічний ряд» підтверджують відомі в українській діаспорі літературні твори 1950-х про Львів у часи першої советської окупації ⁴⁵, а тому, здається, що Ю. Винничуку вони додавали творчої снаги ув описові перетворення Львова на «місто чуже тепер», «місто порошок, місто у скаженому русі» ⁴⁶. Таких «збігів» ідей і фактів, що їх активно використали навзаєм В. Струтинська (літ. псевдо – Віра Марська) (1952) і Ю. Винничук (2013), є кілька: опис легендарної кав'ярні «Де Ля Пе», про яку обидва автори іронічно відгукуються як про «Де Ля Пейс» ⁴⁷; або ж їхні тексти про вересень 1939 р., атаки німців під Львовом та їхні спроби захопити місто ⁴⁸.

Доля героїв Ю. Винничука невіддільна від тюрми: вони, як «дітки повстанців», опиняються у сумнозвісних Бригідках ⁴⁹. Важливими у цьому сюжеті є думки протагоніста перед імовірним розстрілом: «Неділю 22 червня 1941 року я вже не забуду до смерті. [...] Пополудні затрaskали двері камер, енкаведисти стали виводити по кілька в'язнів на подвір'я і там серед гуркоту моторів вантажівок розстрілювати. Лунали розпачливі зойки, благання, прохання помилувати, слухати ці крики було понад сили. [...] Я складав у думках перелік усіх своїх гріхів, переді мною з'являлися ті, кому я завдав якоїсь прикрості, дивилися мені у вічі, але мовчали, і я не знав – відпускають вони мій гріх чи ні, гріхи приходили по черзі, але того найголовнішого не було й не було [...]. Я добре знав, що я не герой і не святий, і все, що я колись зробив лихого, не переважить грішків, які вчинили інші [...]. Я почав пригадувати різкі слова, які кидав в обличчя рідним, а вони їх швидко забували і ніколи мені не спімнули [...]. Подумавши про смерть, я відчув, що мені стає легше, не страх смерті був найдіймавішим, а страх перед тортурами [...] до смерті від кулі в потилицю я готовий не був. Раптом я усвідомив, що став вслухатися до звуків скрипки, що лунали десь із даліни, звуки ці перебивало скавуління і дзвінки трамваїв, людські голоси, але скрипка продовжувала грати, а я упізнавав у тих звуках танго, яке так часто грав Йосько, танго смерті» ⁵⁰.

У цьому сюжеті не знайдемо тих ключових елементів ув'язнення, які наважувалися виокремлювати ті поодинокі, котрі безпосередньо відчули на собі усі принади ув'язнення, зокрема стану «обезцінювання» життя людини, усвідомлення власної «непотрібності» і жаху перед «порожнечою» ⁵¹. Це свідчить, певною мірою, що письменник наділив свого героя винятковою характеристикою – бажанням вижити. Адже, як виснував В. Янів, «змальований душевний стан веде послідовно до ділеми: в'язень бажає або вирватись зі запертя або загинути» ⁵². А той факт, що Ю. Винничук «садить» героїв до Бригідок ⁵³, свідчить не так про добре знання історії описаного у його романі періоду, як про специфіку насильного тримання під вартою у цьому закладі, описану, скажімо, у спогадах про це місце ⁵⁴. Окрім умов перебування у в'язниці советських жертв, ув очі впадає кардинальна різниця: якщо Н. Яхненко, котру також ув'язнили у Бригідках, описала жінок у тюрмі, то у Ю. Винничука там перебувають чоловіки, хоча, в підсумку, на долю в'язнів їхня стаття не вплинула. Та й це не важливо, а от

⁵⁰ Там само, 323, 234, 235.

⁵¹ Янів, В. (1948). *Німецький концентраційний табір (спроба характеристики)*. Доповідь на першу конференцію НДІУМ. Мюнхен: Науково-дослідний інститут української мартирології, 3–4.

⁵² Там само, 4.

⁵³ Винничук, Ю. (2013). *Танго смерті*, 321–322.

⁵⁴ Яхненко, Н. (1986). *Від бюро до Бригідок. Трохи спогадів з 1939–1941 років*. Львів. Бералія; Мюнхен, 180–189.

⁵⁵ Там само, 182.

⁵⁶ Гнатюк, О. (2017). Образ «Іншого» у спогадах мешканців Львова часів Другої світової війни. У В. Москович, А. Родал (Ред.). *Євреї та слов'яни. Українсько-єврейська зустріч: культурні виміри*. Київ: Дух і Літера, 193–203.

⁵⁷ Яхненко, Н. Від бюро до Бригідок, 223; Винничук, Ю. Танго смерті, 325.

⁵⁸ Монолатій, І. Вічний жид з Коломиї, 374.

⁵⁹ Винничук, Ю. Танго смерті, 334.

⁶⁰ Там само, 334–335.

⁶¹ Яхненко, Н. Від бюро до Бригідок, 233–237.

⁶² Наконечний, Є. (2004). *«Шоа» у Львові. Спогади*. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 208, 209, 116, 117, 121, 126; Himka, J.-P. (2011). The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd. *Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des slavistes*, LIII (2–3–4), 209–243; Рябенко, С. (2013). Слідами «львівського погрому» Джона Пола-Химки. *Український визвольний рух*, 18, 258–328.

⁶³ Снайдер, Т. (2017). *Чорна земля. Голокост як історія і застереження* (Пер. з англ. П. Білак, О. Камишнікова, Т. Родіонова). Київ: Медуза, 142.

⁶⁴ Винничук, Ю. Танго смерті, 343.

⁶⁵ Снайдер, Т. Чорна земля, 143.

⁶⁶ Винничук, Ю. Танго смерті, 334, 335.

⁶⁷ Марська, В. Буря над Львовом, 210.

що: як у тексті Ю. Винничука, так і у споминах Н. Яхненко поряд зі «своїми» (українцями) фігурують «чужі» (поляки і євреї) ⁵⁵. Зауважмо, що цей прийом підтверджують сучасні дослідження образу «Іншого» у пам'яттєвих практиках львів'ян за часів воєнної доби ⁵⁶. А ще, так само і як у Н. Яхненко («в'язні – визволяють в'язнів»), Винничукових героїв рятують їхні товариші у нещасті ⁵⁷.

Оскільки фігура «мовця мертвих» акумулює таке собі «потрійне пліс» зобов'язання – щодо власне нього, вже померлого; щодо його рідних; щодо всіх інших, а у разі біографічної оповіді – і щодо всіх її читачів ⁵⁸, важливим є продовження «пригод» дітей повстанців – в умовах нацистської окупації Львова: «30 червня, у понеділок німці вже вступили до Львова. Я вийшов у місто і побачив, як люди зустрічають їх з квітами, дівчата роздають усім по квітці, а то й цілі букети, обнімають і цілують, і не лише українки, а й польки, ба навіть жидівки, мені й самому хочеться потиснути руку якомусь воякові, який визволив нас від тієї большевицької напасті, але щось мене стримує» ⁵⁹. Стримало це наратора й після чутки про «помордованих в'язнів у львівських тюрмах» і враження, що «ти потрапив у пекло або ж в одну з картин Брейгеля чи Босха» ⁶⁰, адже йшлося про виявлення жертв советського режиму в львівських тюрмах ⁶¹.

Як відомо, це спровокувало сумнозвісні погроми у Львові в липні 1941 р., щодо яких досі тривають дискусії ⁶², адже йдеться про те, що коли у в'язницях НКВС знайшли трупи ув'язнених, німецька пропаганда назвала катами євреїв, а українські націоналісти допомогли зобразити ці убивства як «злочин євреїв проти українського народу» ⁶³:

«[...] цілі зграї вуличного шумовиння кинулися до шляхетної праці – лупцювати жидів, били усі – і українці, й поляки – били, бо мусили бити, бо мусили вилити свою лють до більшовиків, відплатити комусь за свої страждання, за свої муки, за смерть своїх рідних, а що преса за німецькою вказівкою підказала, хто саме винен у всіх більшовицьких злочинах, то це скидалося ледь не на святий обов'язок. Вулицями літали розпатлані жінки, з яких поздирали одяг, дерли на них усе, навіть майтки здирали і змушували бігти голими, німці сміялися і знімкували, то й справді було кумедне видовище, безліч львів'ян висипало на вулиці, повисовувало голови з вікон і любувалися тією захопливою картиною. Хтось кричав з вікна:

- Та що ви ду хулери роздягаєте самих старих порхавок? Ану яку молодицю розберіть! Або яку дівку, жиби ся подивити було на шо!» ⁶⁴.

Сучасне розуміння погромів влітку 1941 р. свідчить про перетворення політичного злочину на етнічний: «Етнічний злочин означав етнічну відповідальність; вбивство тих, хто вважається відповідальним, було не стільки помстою, як трансформацією минулого» ⁶⁵.

Зауважмо: якщо Винничукові йшлося, передусім, про шок і гнів львів'ян від побачених жертв тюрми на Лонцького ⁶⁶, то у авторів української діаспори – те саме, але щодо Бригідок ⁶⁷ і, як наслідок, насильство над євреями: «Коли Віра, проведена Окса-

⁶⁸ Марська, В. Бура над Львовом, 211.

⁶⁹ Там само, 212.

⁷⁰ Винничук, Ю. Танго смерті, 332.

⁷¹ Маценка, С. (2017). *Метамистецтво: словник досвіду термінотворення на межі літератури й музики*. Львів: Апріорі, 43.

⁷² Там само, 46.

⁷³ Там само, 81.

⁷⁴ Винничук, Ю. Танго смерті, 344–353.

⁷⁵ Там само, 354–357.

⁷⁶ Там само, 355, 357.

ною, верталася пополудні додому, їм промарширував відділ жидів з (українським? – І. М.) міліціантом на чолі. На команду жиди падали на всі чотири і, стрибаючи на команду, гавкали, як собаки. На звороті в Зигмунтівську вулицю перестрів їх старий жид з розкривавленим обличчям, йому навздогін біг підросток з нагайкою. Оксану шпигало у саме серце, Віра не бачила нічого» ⁶⁸. Не намагаючись з'ясувати усі обставини такої нелюдської поведінки, письменниця української діаспори підсумовує про свою героїню так: «Який несамовитий галас відвертає її думки. Це знову йдуть під ескортою, гавкаючи жиди. З відкритого вікна випливає нагло могутніми тонами Марш Фюнебр Бетовена. Звіддала – знову голосяння жінок. В жахливій симфонії цього вечора є щось понадлюдськи страшне, несхоплене розумом. Є в ній страшні образи близької смерті, поневіряних, що їм кажуть прикидатися собаками, є в ній короткі фути громів-передвісників катаклітичної загибелі тих, що, хоч носять на поясах Боже ймення (на пряжці Ваффен-СС був напис “Із нами Бог!” – І. М.), забули Бога. Та все покриває сопух розкладених трупів, прокльони і слёзи народу. “Без Божого благословення...” – думає раптом Оксана. Вона думає про своє власне зломане ще раз життя, про огиду знущання над людиною і про жах всього, що відкрилося у всій наготі двадцятьсьомого червня року божого тисяча-дев’ятсотсорокпершого» ⁶⁹.

Звернімо увагу не лише на помилкову дату злочину проти львівських євреїв (27 червня 1941 р.) чи «прогностичність» стосовно катів та інформування про їхніх поплічників, адже їм письменниця пророкує загибель, а й на те, що у тексті починає лунаєти марш-фюнебр симфонії № 3 Л. фон Бетховена за львівськими євреями. Пригадаємо, що Йосько Мількер грає у Винничуковому творі на скрипці 24 червня 1941 р., стоячи навпроти Бригідок, у яких ще перебували його товариші ⁷⁰. Тож ідеться тут про те, що ці два романи (меншою і більшою мірою) тяжіють до музики – тієї «інтеграційної форми» (поняття А. Койзера ⁷¹), що означає «тривалий взаємний інтерес літератури й музики як “споріднених мистецтв”», і окреслюють широке тло поняття «музична проза» (поняття К. Дальгаус ⁷²) у «львівському» тексті української літератури. Тому прикладом «отілеснення музики» тут і буде роман «Танго смерті» Ю. Винничука, адже йдеться про медіалізацію письма, інсценізування тексту як музичної події ⁷³.

Завершення роману – важливий компонент персональної і колективної пам’яті, а пережиті страждання одного з героїв – один із потужних детермінантних елементів національної ідентичності. Йдеться не лише про «великий Ісход» львівських євреїв, переселення їх у гетто ⁷⁴, а й про виконання партитури «Танго смерті» в Янівському таборі під час розстрілів євреїв ⁷⁵. Уже у наш час Йосиф Мількер згадував: «Оркестра грала в’язням, коли вони вирушали на працю і коли поверталися, але грала також і під час селекції – коли в’язнів оглядали і відбирали німецьких та непридатних до праці, їх вели в Долину Смерті й там розстрілювали, а ми грали під цокіт кулеметів і автоматів. [...] І під час того розстрілу грав наш оркестр, а я навіть не знав, що серед розстріляних була і моя кохана Рут... [...] Усім їм я грав на вічність...» ⁷⁶.

⁷⁷ Там само, 359.

⁷⁸ Там само, 359–360.

⁷⁹ Монолатій, І. Вічний жид з Коломиї, 374.

⁸⁰ Винничук, Ю. Танго смерті, 360.

⁸¹ Там само.

⁸² Маценка, С. Метамистецтво, 83–84.

Уже після утечі з Янівського табору колишніх хлопчаків-львів'ян автор «влаштовує» у Рух Опору: поляка Яся – в Армію Крайову, українця Ореста і німця Вольфа – в УПА ⁷⁷. Відтак у одному схроні друзі опиняються взимку 1947-го, коли вони вирішили пробиватися через Карпати на Захід: «День, коли ми повинні були загинути, наближався так, як наближається будь-який день смерті, з тією лише відмінністю, що ми цей день передчували дуже ясно й готові були до його приходу, ми знали, що помremo, що нас вб'ють або ми самі себе вб'ємо, щоб не датися їм у руки» ⁷⁸. А що роль «мовця померлих» – це ще й символічне оприлюднення посмертної мови протагоніста ⁷⁹, важливими є слова Ореста Барбарики: «Ми так довго не могли змиритися з вчинком наших батьків, які вибрали смерть замість зради, а самі теж опинилися перед вибором: смерть або неволя» ⁸⁰, після чого Йосиф Мількер (лише він із цієї четвірки залишився живим і відбув покарання 25-літньою неволею у радянських таборах), заграє «Танго смерті».

Як бачимо, тут автор, як «мовець померлих», не лише мовби символічно «звітує» своєму протагоністові, а також читачам і власному сумлінню про ті драматичні епізоди життя своїх героїв (їх убивство, як і розстріл енкаведистами біля схрону матерів Ореста і Яся – Влодзі Барбарики і Ядзі Білевіч ⁸¹), а й підсумовує завершення їхнього земного життя, спонукаючи до гідного пошанування безневинних жертв. Більше того: у своєму романі Ю. Винничук вдається до отілеснення музики, інсценізуючи текст роману як «танго», створюючи тим самим партитуру поліфонічності Львова з міста-перехрестя у місто-жертву з його мешканцями. А позаяк тіла «різноетнічних» містян-жертв, якщо йтиметимемо логікою Р. Барта, стають музикою, а відповідно – письмом ⁸², постає мнемонічний простір музики, адже рідне місто Винничукових героїв стає не лише альфою і омегою їхніх персональних, «національних» історій.

Отже, роман Ю. Винничука є добрим прикладом того, як «суспільства пам'ятають» (Пол Коннертон) і як через спогади «уявляють самі себе» (Ян Ассман). Для обраного письменником хронотопу саме пам'ять є маркером темпорального горизонту. Зокрема комунікативна пам'ять передає історичний досвід міста у межах індивідуальних біографій (згадаймо протагоністів «Танго смерті») за допомогою живих спогадів, безпосереднього досвіду і усної оповіді. Адже у своєму романі Ю. Винничук вибудовує генеральну лінію письменницької оповіді довкола розуміння того, що українські землі (чи окреме місто) були і будуть Батьківщиною не лише для етнічної більшості, а й для рівно- і різностатусних етнонаціональних спільнот.

Артикуляція Ю. Винничука до Львова як до травматичного місця є важливим здобутком не лише художнього мовлення, а й історичної політики, увиразненої у сучасній українській літературі. Як і будь-який художній твір, роман Ю. Винничука «Танго смерті» не слід ототожнювати з науковою працею, яка містить лише перевірені факти, відображені в історичних чи іншого типу джерелах. Натомість значущим у письмі Ю. Винничука є введення ним у текст різних засобів пригадування (факти, дати загальновідомо-

го порядку, які не потребують доведення), це, зокрема, допомагає зрозуміти, які змісти та значення припускає згадуване минуле. Винничуковий текст про Львів уже цікавий як такий, адже дає змогу побачити ще й еволюцію досвіду автора, який не побоявся в умовах травмованого тоталітаризмами українського суспільства роз'ятрити живі рани пам'яті про події напередодні й під час Другої світової війни – через (ре)трансляцію окремих сюжетів міжтеатральної взаємодії й міжнаціональної комунікації у колективну долю окремо узятото міста та персональну долю – героїв роману. Тому письменника слід розглядати як носія певної інформації, індивіда всередині культурної спільноти, того, хто накопичує пам'ять про трагічні сторінки міської історії і (ре)транслує до своїх сучасників. Проте «Винничуковий» Львів повною мірою не показує, чи практика актуалізації спогадів про певний хронотоп, переплетена в авторській уяві з «чужими» текстами, може позбавити сучасних українців небезпеки самоізоляції та національного самозахоплення, а також не передбачає читацького шоку, щоби по-справжньому перетворити власне минуле на майбутнє. Тому, в подальшому, необхідним є вивчення особливостей творення і руйнування письменниками мітів, пов'язаних із пам'яттю міст України та їхніх мешканців. Їхній травматичний досвід зокрема у подіях Голокосту, відображений у художній літературі, може стати справжнім ключем до нашого сьогодення.

References

- Andrukhovych, Yu. (2011). *Leksykon intymnykh mist. Dovol'nyj posibnyk z heopoetyky ta kosmopolityky*. Kyiv: Meridian-Czernowitz, Majster knyh.
- Assman, A. (2012). *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kul'turnoi pam'iaty* (Transl. K. Dmytrenko, L. Doronicheva, O. Yudin). Kyiv: Nika-Tsentr.
- Bilozor, V. (1953). Dity L'vova. In M. Shlemkevych (Ed.), *Nash L'viv. Yuvilejnyj zbirnyk 1252–1952* (pp. 106–109). New York: Chervona kalyna.
- Frantsoz, K. E. (2010). *UCRAINICA. Kul'turolohichni narysy*. Chervnivtsi: Knyhy-XXI, 2010.
- Haleta, O. (2015). *Vid antolohii do ontolohii: antolohiia iak sposib reprezentatsii ukrains'koi literatury kintsia XIX – pochatku XXI stolittia*. Kyiv: Smoloskyp.
- Himka, J.-P. (2011). The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd. *Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des slavistes*, LIII (2–3–4), 209–243.
- Hinrikhs, Ya. P. (2010). *Lemberg – Lwów – L'viv: Fatal'ne misto* (Transl. Ya. Dovhopolyj). Kyiv: Vydavnytstvo Zhupanskoho.
- Hnatiuk, O. (2017). Obraz “Inshoho” u spohadakh meshkantsiv L'vova chasiv Druhoi svitovoi vijny. In V. Moskovych, A. Rodal (Eds.), *Yevrei ta slov'iany. Ukrains'ko-ievrejs'ka zustrich: kul'turni vymir* (pp. 193–203). Kyiv: Dukh i Litera.
- Hrytsak, Ya. (2011). *Strasti za natsionalizmom: stara istoriia na novyj lad. Esei*. Kyiv: Krytyka.
- Irigare, L. (2018). Svit po toj bik svitu (Transl. A. Kravets'). In K. Mischenko, S. Shtretlinh (Eds.), *Rukhlyvyj prostir. Mizhdysyplinarna antolohiia* (pp. 98–120). Kyiv: Meduza.
- Luchuk, I. (2000). *Ulissea: roman*. L'viv: Klasyka.

Mars'ka, V. (1952). *Buria nad L'vovom. Povist' u dvokh chastynakh*. Philadelphia: Kyiv.

Matsenka, S. (2017). *Metamystetstvo: slovnyk dosvidu terminotvorennia na mezhi literatury i muzyky*. L'viv: Apriori.

Monolatiij, I. (2015). *Vichnyj zhyd z Kolomyi. "Ukrainets'" Mojseievoho vyznannia Yakiv Saulovych Orenshtajn*. Ivano-Frankivs'k: Lileia-NV.

Morley, D. (2011). *Przestrzenie domu. Media, mobilność i tożsamość* (Przełożyła Jolanta Mach). Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.

Nakonechnyj, Ye. (2004). *"Shoa" u L'vovi. Spohady*. L'viv: L'vivs'ka naukova biblioteka im. V. Stefanyka NAN Ukrainy.

Nora, P. (2014). *Teperishnie, natsiia, pam'iat'* (Transl. A. Riepy). Kyiv: Klio.

Pollak, M. (2015). *Otruieni pejzazhi* (Transl. N. Vakhovs'ka). Chernivtsi: Knyhy-XXI.

Riabenko, S. (2013). Slidamy "l'vivs'koho pohromu" Dzhona Pola-Khymky. *Ukrains'kyj vyzvol'nyj rukh*, 18, 258–328.

Rot, J. (2011). *Vybrane* (Transl. M. Il'tychna). Kyiv: Ukrains'kyj pys'mennyk.

Shl'ogel', K. (2016). *Ukrains'kyj vyklyk. Vidkryttia ievropejs'koi krainy* (Transl. N. Komarova). Kyiv: Dukh i Litera.

Snajder, T. (2017). *Chorna zemlia. Holokost iak istoriia i zasterezhennia* (Transl. P. Bilak, O. Kamyshnykova, T. Rodionova). Kyiv: Meduza.

Tarnavs'kyj, Z. (1954). Doroha na Vysokyj Zamok. In B. Romanenchuk (Ed.), *L'viv: literaturno-mystets'kyj zbirnyk. V 700-ti rokovyny zasnuvannia kniazhoho horoda* (pp. 59–68). Philadelphia: Kyiv.

Tynchenko, Ya (2017). *Lytsari Zymovykh pokhodiv 1919–1922 rr.* Kyiv: Tempora.

Vynnychuk, Yu. (2013). *Tango smerti: roman*. Kharkiv: Folio.

Yakhnenko, N. (1986). *Vid biura do Brygidok. Trokhy spohadiv z 1939–1941 rokiv*. L'viv. Beralia; Munich.

Yaniv, V. (1948). *Nimets'kyj kontsentratsijnyj tabir (sproba kharakterystyky). Dopovid' na pershu konferentsiiu NDIUM*. Munich: Naukovo-doslidnyj instytut ukrains'koi martyrolohii.

Zakher-Mazokh, L. (1999). *Vybrani tvory* (Transl. I. Herasym). L'viv: Litopys.

Ivan Monolatii

FROM A CROSSROADS CITY TO A VICTIM CITY: LVIV IN YURIY VYNNYCHUK'S NOVEL *TANGO OF DEATH*

Based on an analysis of the peculiarities of Yuriy Vynnychuk's novel Tango of Death, the author analyzes the author's narrative strategies of rethinking the examples of urban history in the 1930s and 1940s, reconstructing the collective and personal memories of citizens on the example of Lviv. The analyzed text of the writer is a significant example of Lviv's "inscription" into the discourse of memory of modern Ukrainian literature, and therefore has two time sections – the pre-war / military (interwar period, years of World War II) and the modern time. The events under study are studied as the history of the townspeople (in particular, the relationship of the children of the soldiers of the UNR Army, who were shot in 1921 near Bazar), are carriers of different, often conflicting, national identities, a call about the possibilities of reconstructing the memory of the "common" Lviv in the conditions of military-political conflict and a radical aggravation of interethnic relations, as well as the restoration of the memory of the Yanovsky concentration camp. It is argued that the imaginary and real polyphony of relations in pre-war Lviv

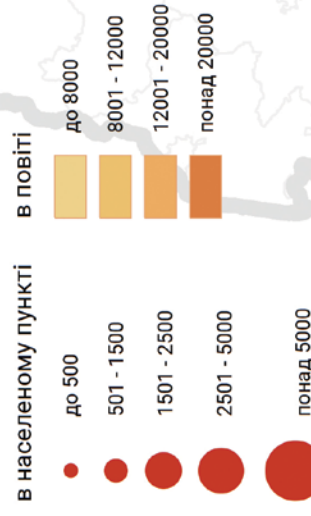
*(as in other cities of Galychyna), as well as the childhood and youth of the heroes of the “historical” part of the novel by Yu. Vynnychuk, are destroyed in September 1939. The events of World War II, described by the example of Lviv, are an important component of urban memory, and the suffering suffered by the heroes of the novel can be defined as one of the powerful determinant elements of national identity. In his novel Yu. Vynnychuk resorts to embodying the body in music, staging the text of the novel as “tango”, thereby creating the score of the polyphonic character of Lviv from the crossroads to the victim city with its inhabitants. By the example of the novel by Yu. Vynnychuk, it is shown that the “Lviv” memory is a marker of the temporal horizon, in particular, the communicative memory conveys the historical experience of the city within the individual biographies of the novel’s protagonists using live memories, direct experience and oral narration. The author of the article suggests considering the writer as a carrier of a mnemonic information resource, one who accumulates memory of the tragic pages of urban history and relays to his contemporaries. An analysis of Yu. Vynnychuk’s novel *The Tango of Death* shows that, firstly, Lviv is an example of not so much a symbolic but a real place of memory and, secondly, a confirmation of A. Assman’s modern thesis about a place of memory that is “sanctified by the presence of the dead”.*

Keywords: Lviv, communicative memory, memory representations, traumatic experience, Yuriy Vynnychuk.

Місця скорботи Івано-Франківської області

Кількість єврейського
населення:

Меморіалізовані місця скорботи

Немеморіалізовані місця скорботи

Кордон Станіславського воєводства

Івано-Франківська область

Примітки:

1. Кількість єврейського населення подана станом на 1.01.1939 за виданням: Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. — Вісбаден, 1983. — 205 с.
2. Дані щодо меморіалізації надані Любовею Соловкою.
3. Візуалізація — Олександр Курінний

